

**CULTUURHISTORISCHE
LANDSCHAPSINVENTARISATIE
GEMEENTE BRED A**

III

RECONSTRUCTIE VAN HET HET HISTORISCHE LANDSCHAP

dr K.A.H.W. Leenders

15 oktober 2004

1.	INLEIDING	83
2.	BESCHRIJVING	85
21	Oude infrastructuur	85
22	Turfwinning.....	86
23	Doorgaande wegen.....	88
24	Lokale wegen	94
25	Heerlijkheden	109
26	Landgoederen	114
27	Kerkelijk.....	130
28	Gehuchten.....	138
29	Beemden	149
30	Ontginningsgolf 1650	156
31	Bosbouw	158
32	Molens.....	167
33	Kanalen	174
34	Bestuurlijk.....	176
35	Militair	181
36	De stad Breda	185
37	De oude akkers.....	189
38	Middeleeuwse agrarische ontginningscomplexen	196
39	Divers meubilair	197

1. INLEIDING

In dit deel wordt een reconstructie van het historische landschap in en om Breda gepresenteerd. Zo'n reconstructie geeft niet een kaartbeeld dat bij één welgekozen moment in het verleden hoort. Het is een opstapeling van landschappelijke elementen uit ruwweg de zeven eeuwen tussen 1200 en 1900, voor zover we daar enig zicht op hebben. Dat betekent dat ook de functieveranderingen in zicht komen die een zelfde object in die lange tijd kan hebben ondergaan.

Zo werd de Zwarte Dijk (noordrand Hoge Vucht) aangelegd als vaartkant van een turfvaart en kade langs de waterlossing van Teteringen en omgeving. Later werd het een centrale toegangsweg tot een groot graslandgebied, maar ook een belangrijk element in de militaire werken uit de belegeringen van Breda. Op dit ogenblik markeert hetzelfde dijkje de scherpe overgang van Breda-stad naar het open platteland.

De reconstructie van het historische landschap wordt hier beschreven volgens thema's. Dit is aantrekkelijker dan een rubricering volgens dimensionaliteit (punt - lijn - vlak) omdat het toelaat binnen een thema elementen te behandelen die onderling structureel samenhangen, maar toevallig een verschillende dimensionaliteit hebben. Primair is daarom het thema, daarbinnen zijn - zo ver nodig - de verschillende dimensies onderscheiden. De samenhang komt zo beter tot uiting.

Bij ieder thema wordt eerst een kortere of langere toelichting gegeven, waarin onder andere deze samenhang benadrukt wordt. Daarop volgt de inventarisatie, geordend per kaartblad. De objecten zijn in de beschrijving genummerd en deze nummers komen als oproepbare labels op de gis-kaart terug, voorafgegaan door het thema-nummer. Vanaf de kaart kan een object dus snel worden teruggevonden. Zo verwijst nummer 27.009 naar thema 27 (Kerkelijk) en object 009 (Wendelinuskapel te Breda). De beschrijving van ieder object geeft minimaal een identificatie, vaak een korte beschrijving en soms een uitvoerige behandeling. In een aantal gevallen wordt (via de voetnoten) naar verdere literatuur verwezen. Gebouwen zijn over het algemeen NIET opgenomen. Wel zijn historisch-geografisch gezien bijzondere gebouwen en gebouwcomplexen opgenomen. Bovendien zijn alle in 1832 bebouwde erven ten plattelande aangegeven. Voor het overige wordt stilzwijgend verwezen naar het informatiesysteem van het gemeentearchief, waarmee op adres zowel literatuur als afbeeldingen gevonden kunnen worden. Tevens geeft dat een ingang in de resultaten van de MIP-inventarisatie. Daarenboven heeft de afdeling monumenten gegevens over de gebouwen met een officiële monumentstatus ter beschikking. Deze laatste informatie ontbreekt in de regel bij verdwenen gebouwen.

De inventarisatiekaart is een GIS-kaart met een groot aantal lagen. In principe kreeg ieder thema één laag, maar als daarbij meerdere dimensies (punt, lijn, vlak) betrokken zijn, zijn het even zovele kaartlagen. Als die lagen met oplopend nummer gestapeld worden en binnen ieder thema de punten boven de lijnen en die boven de vlakken, wordt in de meeste gevallen een goed beeld verkregen. Wel is het zo dat het beeld bij kleinere schalen snel erg vol loopt. Het is dan zaak enkele lagen "uit" te zetten.

Al deze lagen worden het best bekeken op de ondergrond van de reconstructie van de landschappelijke basis. Het geïnventariseerde gebied beslaat geheel de gemeente Breda van na 1 januari 1997 en hier en daar een voor de handliggende kleine grensoverschrijding.

Er zijn 19 thema's gekozen:

Oude infrastructuur Turfwinning Doorgaande wegen Lokale wegen Heerlijkheden Stad Breda	Landgoederen Kerkelijk Gehuchten De beemden Ontginningsgolf 1650 Oude Akkers	Bosbouw Molens Kanalen Bestuurlijk Militair Middeleeuwse ontginningen Meubilair
---	---	---

Deze thema's zijn gekozen op basis van de belangrijkste vormende krachten in het historische landschap in en om Breda. Gehuchten zijn een typisch fenomeen in Zand-Brabant; landgoederen maakten het landschap rond Breda aantrekkelijk en als garnizoensstad had Breda altijd een forse militaire uitstraling op de omgeving. Andere thema's zijn meer van algemene aard, zoals lokale en doorgaande wegen, kerkelijke en bestuurlijke objecten, molens en kanalen. Onder het thema "meubilair" zijn allerlei uiteenlopende elementen van het landschap samengebracht die niet onder een van de voorgaande thema's geplaatst konden worden. De thema's zijn genummerd 21 tot en met 39.

2. BESCHRIJVING

21 Oude infrastructuur

Voor de plaatskeuze-problematiek van Breda zijn een aantal elementen uit de oude infrastructuur van belang die hieronder bijeengezet zijn. Voor een nadere toelichting wordt verwezen naar Deel I, § 2.2.2.

De nummers 1 tot en met 11 vormen samen de waarschijnlijk vóór 1212 aangelegde wegenstructuur die het verkeer langs de "nieuwe stad" Breda moest leiden. De nummers 12 tot en met 21 geven de oude route aan. 14 en 22 zijn de contactpunten tussen beide.

- 21.001 Haagdijk. Aanleg vóór 1212 in het kader van het naar Breda trekken van het grote verkeer.
- 21.002 Tolbrug en Tolbrugstraat. Aanleg vóór 1212.
- 21.003 kerk (twaalfde eeuw?)
- 21.004 Haven. De oudste haven lag hier, vlak bij het kasteel.
- 21.005 Kasteel. Ergens moet hier een twaalfde-eeuws kasteel geweest zijn.
- 21.006 Veemarktstraat, de voortzetting van de weg naar het oosten.
- 21.007 Gasthuiseinde of Boschstraat.
- 21.008 Voorde in het Voortbos. Hier stak de weg een beekje in de uitloper van de laagte van De Vucht over.
- 21.009 Teteringse Dijk door het Voortbos. Aanleg vóór 1212, want anders heeft de nieuwe route over Breda geen uitweg naar het oosten. Hier stak de weg de uitloper van de laagte van De Vucht over. Ter weerszijden van de Teteringse Dijk lag het Voortbos.¹ De Teteringse Dijk werd bestraat in 1692.²
- 21.010 Aansluiting naar de oude Heerbaan.
- 21.011 Oranjeboomstraat: verbinding met heerbaan naar Antwerpen
- 21.012 Flierstraat: heerbaan naar Antwerpen
- 21.013 Biebrug (ooit voorde?) De heerbaan naar Antwerpen stak daar de Bieloop over.
- 21.014 Oranjeboombrug, Oude Molen Brug, voordien Oude Molenvoort.³
- 21.015 Willem van Oranjelaan
- 21.016 voorde aan de Ganzenweide.⁴
- 21.017 Valkenierslaan
- 21.018 voorde over de Rulle.⁵
- 21.019 Heerbaan bij Heusdenhout. Vroeger geheten Heusdenhoutse Weg.⁶
- 21.020 heerbaan naar Dongen - Vught - Den Bosch
- 21.021 heerbaan naar Geertruidenberg, tevens dorpsstraat van Teteringen. Dit is de winterweg. Voor de zomerweg : zie het Bergse Pad (24.096) dat door de rand van de Vucht loopt, aansluitend op Maasdijkje (24.045) en Nieuwe Dijkje (24.097).
- 21.022 wegenwaaier aan het begin van de baan naar Dongen.

¹ Buiks, 1990a, 205 - 206.

² Brekelmans, 1942.

³ Leenders, 1978k.

⁴ Brekelmans, 1969b; Jansen, 1994b.

⁵ Otten, 1988, 59.

⁶ Otten, 1988, 62-63.

22 Turfwinning

De turfwinning heeft ook vlak bij Breda sporen nagelaten. Het gaat om een grote concessie in de Hoge Vucht, het noordoostelijk puntje van het grote veengebied van Zundert en de Bredase Turfvaart. In de beemden van de Strijpen, De Angel, Halle en Weimeren is door de boeren op eigen land op veel plaatsen turf gestoken. De turfgaten werden niet dichtgegooid. Ze zijn langzaam aan het verlanden. De verschillende stadia van verlanding wijzen op de uiteenlopende ouderdom van deze gaten. In de Tweede Wereldoorlog werd hier nog turf gestoken. De turf werd per kar naar de boerderij gebracht: hier horen dus geen turfvaarten bij!

- 22.001 Hoge Vucht. Uitgifte uit 1314 van 19 hoeven aan consortium uit Steenberghe. De uitgifte bestond uit een hoofdblok van 180 hectare met aan de noordzijde de turfvaart naar de Mark, waarlangs (later?) de Zwarte Dijk werd aangelegd. Ten zuidwesten hiervan nog 100 hectare die met wisselende lengte strekten zolang er kennelijk veen in de grond zat. Aan de zuidoostkant afgegrensd met doorlopende een strook van 10 korte roeden (37,5 meter). Dit lijkt een zijdewende. Aan de noordwestzijde begrensd door een 11 of 12 korte roede (42 meter) brede strook of zijdewende pal naast de weg van Breda naar de Hartel. Deze weg heette later: de Oude Steenbergse Weg⁷, vermoedelijk naar de eerste ontginners van dit blok. De weg leidde immers nooit naar de stad Steenberghe. Na afturven is dit gebied hooiland geworden.
- 22.002 Ramen. Uitgifte vóór 1400. Zonder turfvaart uitgedolven. De turf zal per kar of wellicht per schuit over de Bijloop afgevoerd zijn. De Ramen is de uiterste uitloper van het grote veengebied tussen Rijsbergen, Zundert, Wuustwezel, Kalmthout, Essen, Rucphen en Sprundel.⁸
- 22.003 Bredase Turfvaart, vaartgedeelte dat van 1618 tot 1646 functioneerde. De vaart ontsloot de Brouwersmoeren te Zundert (achter de herberg 't Anker) die in 1618 door een groep van Bredase brouwers gekocht waren.⁹
- 22.004 Bredase Turfvaart, vaartgedeelte dat van 1646 tot 1740 functioneerde voor het turftransport. Benedenstrooms van de Biebrug kruiste de rechte turfvaart de kronkelige beek Bieloop. Deze beek is toen rechtgelegd, zie nr. 22.006. Aan de Zundertse kant werd de vaart eveneens verlengd. Ze bereikte uiteindelijk de Maatjes bij Nieuwmoer en de Weimerse Moer achter Wernhout.¹⁰ Van 1763 - 1856 werd door het water van de Turfvaart de IJzermolen (een ijzerpletterij) aangedreven.¹¹
- 22.005 Ganzenweide. Uitgeturfd laagte, onbekend wanneer, vermoedelijk vijftiende eeuw.
- 22.006 Verlegde Bijloop, 1646. De vaartmeesters waren verantwoordelijk voor het onderhoud van hun vaart. Inwoners van Princenhage moesten de beek de Bijloop op orde houden. Door de Bijloop pal langs de Turfvaart te leggen kon ieder zijn verantwoordelijkheid behouden en werd de aanleg van een waterkruising vermeden. Tussen Bijloop en Turfvaart lag een smalle dam.¹²
- 22.007 Lage Vucht. De abdij Tongerlo verwierf hier via tussenpersonen een groot gebied. Het gaat met name om de uitgiften van 25 september en 18 oktober 1335.¹³ De eerste betrof 72 hectare in de Lage Vucht. De tweede omvatte ca 159 hectare hei, moer en wildert tussen de Vucht van Breda, Ter Aalst, Teteringen en de Mark: blijkbaar ook in de Lage Vucht. Samen dus 231 hectare. Dit is blijkbaar uitgeturfd en daarna omgezet in grasland (beemd). Later bezit de abdij Tongerlo hier gronden die geëxploiteerd werden vanuit de Abtshoef op de noordrand van de Lage Vucht. Die hoeve omvatte in 1510 in totaal ongeveer 110 hectare, waarvan 90 hectare in de Vucht.¹⁴ Deligging van de overige 121 hectare is niet duidelijk. Een deel lag mogelijk ten westen van de Vucht in de beemden van Boksnest.¹⁵, deels hoorden tot het pakket ook gronden onder

⁷ Buiks, 1990a, 190.

⁸ Leenders, 1989a.

⁹ Leenders, 1983a, § 2.2.14.

¹⁰ Leenders, 1983a, § 2.2.14.

¹¹ Kappelhof, 1974c.

¹² Leenders, 1978k.

¹³ Erens en Koyen, 1948 - 1958, nrs. 794 en 795.

¹⁴ AAT, Cult. 75 f 46.

¹⁵ RANB, PF 130 II f 25R (1484).

- Wagenberg. Tongerlo blijkt na 1375 zo'n 122 bunder (155 ha) zelf weer in cijns uitgegeven te hebben: dat zijn kennelijk deze gronden. Voor een deel lagen die gronden buiten de Vucht.¹⁶ In de Lage Vucht en de Hulsmoeren komen ook veel cijnsgronden van Breda voor: niet het hele gebied werd dus aan Tongerlo uitgegeven.¹⁷
- 22.008 Laurensvaart, turfvaartrestant. Op de kaart van de grens tussen Teteringen en Terheijden uit 1659: Ouwe Lyndtsche Sloot genaamd.¹⁸ Genoemd naar een linde ipv naar ene Laurentius?
- 22.009 vaart langs het Moerdijkje, turfvaartrestant.
- 22.010 Kleine Kruisvaart, turfvaartrestant.
- 22.011 Grote Kruisvaart, turfvaartrestant.
- 22.012 Vaart van de Vucht: centrale turfvaart denkkelijk aangelegd ten behoeve van de uitgifte van 1314 (nummer 22.001 hierboven) en daarna ook gebruikt voor de Lage Vucht. Nadien vaart waarover het hooi uit de Vucht naar elders afgevoerd werd. Aan het eind een overslagplaats, nr. 22.013.
- 22.013 Het Stenen Hoofd, een opslag/overslagplaats aan de monding van de Vaart van de Vucht in de Mark. Vermeld 1624.¹⁹
- 22.014 De Keetbergen. Hoogte die via het Abtsribbeke verbonden was met de Abtsmoeren die in 1335 werden uitgegeven. Op deze hoogte zullen de keten van de turfgravers gestaan hebben.²⁰ Het terrein werd afgegraven.
- 22.015 Het Abts Ribbeke, turfbaan, verbinding tussen de Abtsmoeren en de Keetbergen.²¹
- 22.016 De Abtsmoeren in de Lage Vucht. Het gedeelte van de Lage Vucht dat Tongerlo behield en onderbracht in de Abtshoef.
- 22.017 Turfputten in Weimeren. Hier en daar werd nog in de Tweede Wereldoorlog turf gedolven. In de vroege 18^e eeuw werd onder andere hier vergunning verleend om turf te graven, maar dat zal toen al een lang bestaand gebruik geweest zijn. De verlandingsgraad hangt waarschijnlijk af van de diepte en ouderdom van de put.²² Afgelezen van de Hoogtelijnen en cultuurkaart 1960.
- 22.018 Turfputten in Zwartenberg, in het ooit buitendijkse deel van Halle. Afgelezen van de Hoogtelijnen en cultuurkaart 1960.
- 22.019 Turfputten in Halle. Zie 22.017. Afgelezen van de Hoogtelijnen en cultuurkaart 1960.
- 22.020 Turfputten in de Strijpen. Zie 22.017. Afgelezen van de Hoogtelijnen en cultuurkaart 1960.
- 22.021 Turfputten in de Angel. Zie 22.017. Afgelezen van de Hoogtelijnen en cultuurkaart 1960.
- 22.022 De Neringen of de Weke Breebeke: ten westen van Kersel aan de grens. Hier haalden de boeren onder andere turf.²³ In 1701 verkocht de heer van Breda dit gebied om het leeg te laten turven. De enige regelmatige verkaveling in deze hoek is die van de verdeling van de Neringen.
- 22.023 De Bunders. Het meest zuidelijke hoekje van de gemeente Breda per 1-1-1997! Verkaveling in zeer smalle stroken en benaming als "moerveld" wijzen op verdeling van een veen onder turfgravers. Naast deze streepverkaveling ligt het Armensbos: een bosje dat vermoedelijk van de Rijsbergse Tafel van de Heilige Geest was.²⁴ Misschien zijn de turfperceeltjes wel aan de Rijsbergse armen toegedeeld geweest.

¹⁶ AAT, Cens. 3, LXXIX (aangelegd ca. 1375, de cijnsen zijn bijgeschreven).

¹⁷ RANB, PF 84 Bavonis, Martini (1624).

¹⁸ Kaart van de grens tussen Teteringen en Terheijden, 1659.

¹⁹ RANB, PF 84 f 21r (1624); PF 91 f 106 (1728).

²⁰ RANB, PF 130 II f 10R (1484); Buiks, 1990a, 122, 123, 124 (Ketelbergen); Leenders, 1989a, 237 - 240.

²¹ Kaart van de grens tussen Teteringen en Terheijden, 1659.

²² GA Breda, Dorpsbestuur Princenhage, 605.

²³ Buiks, 1983 - 1988, deel 23, 123 - 125.

²⁴ Buiks, 1986, nr. 2, 21.

23 Doorgaande wegen

De stad Breda was met een aantal landwegen verbonden met de rest van Brabant en met Holland. Het beloop van die wegen is goed bekend, behalve in de zone die voor de vesting Breda herhaaldelijk omgewoeld is. De drie "Einden" van Breda vormden de verbinding tussen het centrum van Breda en de wegen over het platteland.

- Gasthuseinde (Boschstraat): via Hartel naar Dordrecht; via Teteringen naar Geertruidenberg en 's-Hertogenbosch (splitsing: Driesprong);
- Ginnekenseinde (Ginnekenstraat): via Ginneken naar Hoogstraten - Lier - Brussel (meerdere routes, o.a. door het Mastbosgebied!) en naar Maastricht (via Alphen of Baarle).
- Haagdijk: via Rijsbergen naar Antwerpen; via Sprundel naar Bergen op Zoom; naar Leur - Gastel.

Daarnaast waren er wegen die Breda min of meer passeerden maar niet aandeden. Een voorbeeld is de verbinding Beek - Nieuw of Zonzeels Veer naar Zonzeel en Zevenbergen. Mogelijk is dat eigenlijk de voortzetting van een weg die van Antwerpen kwam, langs de Liesenberg. Langs die Liesenberg liep rond 1800 een postroute die zelfs niet in Prinsenbeek kwam.

Een kenmerk van de middeleeuwse wegen is dat ze zorgvuldig de hogere gronden volgen, enigszins bochtig zijn en hier en daar overgaan in bundels van alternatieve wegen. Dit laatste maakt dat beter van routes gesproken kan worden. Rivieren en beken werden aanvankelijk overgestoken bij een voorde of doorwaadbare plaats. Juist in de doorgaande wegen zijn die het eerste door bruggen vervangen. Zo'n voorde of brug werd vaak de focus van een tweezijdige wegenwaaier. Er zijn echter ook eenzijdige wegenwaaiers: de punten waar alternatieve wegen afsplitsten en punten waar een weg het cultuurland verliet en daar het keurslijf van akkers en heiningen kon afschudden. Dergelijke eenzijdige wegenwaaiers markeren dus het punt tot waar de ontginningen strekten. Waar de rivier te breed was voor een voorde werd een veerboot gestationeerd, zoals bij het Nieuw Veer. Bij veren, bruggen en kruisingen verzezen vaak ook herbergen.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw werden rond Breda nieuwe met bomen beplante dreven aangelegd, die de toegang tot de stad moderniseerden, zeker toen grote delen ervan vanaf 1683 ook bestraat werden.²⁵ Om de kosten van de bestrating terug te verdienen werden die wegen tolwegen. Bij de tolplaatsen verzezen soms ook weer herbergen. Vooral deze bestrate wegen maakten dat op den duur de alternatieve zandwegen op de zelfde route buiten gebruik raakten. Het zelfde idee werd vanaf 1810 op een hoger schaalniveau herhaald met de wegen die door Napoleon's genie en onder koning Willem I aangelegd werden. Deze "rijkswegen" waren echte interregionale wegen, kaarsrecht, bestraat en beplant. De kosten moesten weer via tollens terug verdiend worden. Opnieuw raakten er zandwegen buiten gebruik. De "provinciale wegen" die in de negentiende eeuw tot stand kwamen waren daarentegen niets anders dan verbeterde interlokale wegen. Ze behielden dus hun bochtig verloop, al werd er hier en daar een lastige bocht opgeruimd of een ontbrekend stuk nieuw aangelegd. Tenslotte verschenen de spoorlijnen: 1855 naar Roosendaal en Antwerpen, 1863 naar de Moerdijk en naar Tilburg. Voort de rond 1900 in bedrijf zijnde tramlijntjes werd slechts sporadisch een nieuwe baan aangelegd. Meestal reden de trammetjes in de berm van bestaande wegen.

23.001 Weg Liesbos - Beek - Nieuw Veer. Overveld werd volgens een S-vormig tracé overgestoken. Het laatste stuk naar het Nieuw Veer volgt enkele donken.

23.002 Nieuw Veer. Van midden dertiende eeuw - 1421 het Zonzeels Veer. Buiten bedrijf 1421 - 1518. Dan hersteld onder de naam Nieuw Veer. Na herstel van de brug in de autoweg er naast kort na de Tweede Wereldoorlog definitief uit de vaart. Het veerhuis stond op de noordelijke oever.²⁶

²⁵ Brekelmans, 1942; Kappelhof, 1972.

²⁶ Leenders, 1974b.

- 23.003 Grintweg. Aanleg niet lang na 1650 in het kader van de ontginning van de Overveldse Heide. Kaarsrechte weg die de middeleeuwse weg verving. Reeds te zien op de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.
- 23.004 De Leurse Baan bestaat langs het Liesbos uit enkele rechte stukken die aangelegd zijn bij de herinrichting van het bos ca. 1620. De middeleeuwse weg moet hier ergens gelopen hebben.
- 23.005 De Koevoort: oversteek van de Bosloop door de Leurse Baan.
- 23.006 Tussen het Liesbos en Breda behield de Leurse Baan het middeleeuws kronkelend beloop. Mogelijk aan de stadse kant ca. 1650 recht gelegd bij de ontginning van Buurstede-Heike. De aansluiting op de Haagdijk is een gissing.
- 23.007 Voort in de Leurse Baan over de Kruisloop, met uitgesproken kronkel.
- 23.008 Oude weg van Breda naar de Hartel en dan verder over Vlassel, Terheijden en Wagenberg naar de hoek van de Helkantse Dijk. Daar kon men over de zuidwestelijke dijk van de Grote Waard naar Dordrecht. De weg werd in 1314 mogelijk iets verlegd voor de moerconcessie van de Hoge Vucht.²⁷ Omstreeks 1550 zou deze weg of dijk eens in de twee jaar onder water gestaan hebben.²⁸ Deze weg werd ook genoemd de Aarddijk of de Vuchtdijk.²⁹ Voor de mogelijke functie als waterkering zie 29.014.
- 23.009 De Hoge Brug. In de veertiende eeuw was hier nog een voorde: de "Voort van Emelenberg". Al voor 1413, vermoedelijk in 1357³⁰, werd er een hoge gemetselde boogbrug gebouwd, waar de schepen die met hooi en turf uit de Vucht kwamen, onderdoor konden.³¹ Het brugje is pas in de jaren 1960 of 1970 ingestort.
- 23.010 Napoleonweg van de Driesprong naar Oosterhout en Geertruidenberg. Aanleg 1813 - 1816.³²
- 23.011 Willem-I-weg van de Driesprong naar Tilburg. Aanleg 1822 - 1823.³³
- 23.012 Kruisstraat, verbinding van Princenhage naar Leurse Baan. Genoemd naar een Gageldonkse enclave die in de vijftiende eeuw afgepaald was met "kruisputten".³⁴
- 23.013 Kruisvoort over de Kruisloop. Nog tot voor kort een typische slingering in de weg die aan die voorde herinnerde.
- 23.014 Liesboslaan, ten oosten van de Bijloop. Aanleg in 1646 min of meer op oud tracé. Onderdeel van de weg Breda - Princenhage - Sprundel. Dit gedeelte werd bestraat in 1782 - 1783.³⁵ Voor de rest van de Liesboslaan dat volgens een nieuw tracé werd aangelegd: zie 26.035.
- 23.015 Oversteek over de "overloop" van de Bijloop (zie II, § 2.2.3). Ten westen van deze oversteek uitwaaiering van wegen.
- 23.016 Sprundelse Baan. Kronkelig middeleeuws tracé.
- 23.017 Voorde in de Sprundelse Baan over de Liesloop.
- 23.018 Moerdijkse Postbaan Antwerpen - Holland. Vermoedelijk middeleeuwse route die in het begin van de negentiende eeuw korte tijd als postbaan in gebruik was.³⁶ Langs de Liesenberg. Vervolgde over stukje Leurse Baan en de Zanddreef naar het Nieuw Veer. Een deel van dat wegvak heet: Oude Postbaan, zie daarvoor nr. 23.036.
- 23.019 Middeleeuwse weg Breda - Antwerpen via Rijsbergen. Zwak kronkelend beloop.
- 23.020 Napoleonweg Breda - Antwerpen via Rijsbergen. Kaarsrecht beloop. Aanleg 1806 - 1810 tussen Brasschaat en het einde van de bestrating op de Dreef bij de Roskam.³⁷
- 23.021 De Dreef. Aanleg 1646, bestraat na 1683, waarschijnlijk in de achttiende eeuw.

²⁷ Zie 02.01.

²⁸ Otten, 1988, 149.

²⁹ Otten, 1988, 149.

³⁰ GA Breda, collectie Havermans nr. 514, blad 170: Jan Isac ende sinen gesellen dat si een vaert maecten vten Vucht in die Merc te comen en een brugge over den wech leden.

³¹ Buiks, 1990a, 111.

³² Otten, 1988, 116.

³³ Otten, 1988, 151.

³⁴ Zie 05.03.

³⁵ Kappelhof, 1972, 9.

³⁶ Otten, 1988, 105

³⁷ Leenders, 1972d.

- 23.022 Haagweg, bestraat 1683. De route via de Haagweg en de Dreef trok geleidelijk haast alle verkeer naar en van Antwerpen naar zich toe, zodat de weg langs de zuid en oostkant van de Heuvel (Talmastraat, Oranjeboomstraat, zie 21.012) buiten gebruik raakte.
- 23.023 Baan door het Mastbos, westzijde.³⁸ Deze baan sluit aan op de Overase Weg van Rijsbergen en loopt verder over de Ticheltse en Oekelse heide naar het zuidwesten.
- 23.024 Baan door het Mastbos, midden.³⁹ Loopt helemaal door naar Meersel en heet over grote lengte bij het kadaster: Oude Postbaan. Die functie kreeg deze baan overigens pas vanaf het Galders Hekken zuidwaarts.
- 23.025 Baan door het Mastbos, oostzijde.⁴⁰
- 23.026 Baan langs de westrand van het Markdal.⁴¹
- 23.027 Galderse Weg. Het gedeelte Bouvignelaan werd in 1611 - 1614 aangelegd als op Breda gerichte torendreef.
- 23.028 Ginnekenweg, aansluitend op de Ginnekenstraat. De weg tussen de Zandbergen en de vesting is getekend volgens de Kaart van het Mastbos, 1621, en vervolgens hypothetisch aangesloten op de Ginnekenstraat. Bij de bestrating in 1683 werd voor het gedeelte tussen de Koninginnestraat en de Zandberglaan een nieuw tracé gekozen. Zie daarvoor 23.076.⁴²
- 23.029 Beversluisbrug: oversteek van de Bavelse Lei, genoemd naar een vijftiende-eeuwse bezitter van een nabij gelegen boerderij.
- 23.030 Aansluiting Leurse Baan op Haagweg: hoekig verloop in verband met vestingwerken Breda. Waarschijnlijk verlegd bij de verschillende verbouwingen van de vesting Breda vanaf 1531-35.
- 23.031 Willem-I-weg naar Terheijden, tot 1945 rijksweg naar Moerdijk. Aanleg 1820 - 1821.⁴³
- 23.032 heibaan van Tilburg naar Vrachelen, aansluitend op oude baan naar Geertruidenberg.
- 23.033 oude baan van Breda via Teteringen-Heistraat naar Oosterhout. Vervangen door 23.010. De kadasterkaart van 1832 geeft in Teteringen over 300 meter lengte langgerekte vijvers in deze weg aan.
- 23.034 Ulvenhoutse Laan, bestraat 1712-1715 vanaf Ginneken tot aan de Roskam (Heuvel) te Ulvenhout. De weg loopt via Ulvenhout, Strijbeek naar Hoogstraten en Lier.
- 23.035 voorganger van 33: brede uitwaaiende baan. Sporen in kadaster 1832.
- 23.036 Oude Postbaan op Overveld. Zie ook nr 23.018.
- 23.037 verbinding Bouvignelaan-Galderseweg, na 1787 aangelegd.
- 23.038 Galderseweg, voor 1652 aangelegd als een 3 kilometer lange kaarsrechte "Allee" van de drie hoeven Nieuwenhuis, Blauwe Kamer en Schoondonk aan de Mark. Die hoeven waren er met korte dreefjes op aangesloten. De Allee is gericht op de toren van Meer.⁴⁴ Ook dat is dus een torendreef.⁴⁵
- 23.039 Zanddreef. In 1662 probeerde Jacob Beens de Nassause Domeinen te paaien met het idee om langs de Zanddreef, die toen juist aangelegd werd, een vaart naar de Mark aan te leggen, waarlangs het hout uit het bos gemakkelijk afgevoerd zou kunnen worden. Dat plan zou Beens' ontginningsproject op Overveld overigens tevens van een mooie mestaanvoerroute voorzien. Het plan is niet gerealiseerd.⁴⁶ De Zanddreef was later onderdeel van de postverbinding Moerdijk - Antwerpen. Zie ook 23.018 en 23.036.
- 23.040 Breed gedeelte van de weg Liesbos - Nieuwveer bij het verlaten van het cultuurland van De Beek.

³⁸ Zie ook Spierings, 1990, 14.

³⁹ Zie ook Spierings, 1990, 14.

⁴⁰ Zie ook Spierings, 1990, 14.

⁴¹ Zie ook Spierings, 1990, 14.

⁴² Otten, 1988; Jansen, 1995-96c.

⁴³ Otten, 1988, 149.

⁴⁴ Kaart van de drie hoeven, 1652. Dit was een "eigen weg" van de drie hoeven die NIET aansloot op de Bouvignelaan. Het verbindingsstuk (de bocht) dateert pas van 1787.

⁴⁵ Otten, 1988, 46.

⁴⁶ NAG, NDR 7954 f 397 - 401: Beens protesteert eerst tegen de doortrekking van de Zanddreef over zijn gronden, maar komt even later met dit alternatieve plan.

- 23.041 Trekpad langs De Mark, benedenstrooms van Breda. Met een paardenhuisje tegenover Terheijden. Het eerste stukje was niet alleen bezit van de stad Breda, maar hoorde ook bestuurlijk onder Breda. Vóór 1596 was er al een pad van Breda tot Terheijden. Dat pad werd toen en in 1623 verbeterd. In 1663 werd het pad verlengd tot Zwartenberg, met in 1697 de aanleg van een bruggetje over de Halse Vliet. Later werd het pad verlengd tot aan Dintelsas. Het pad zou in 1955 nog bestaan hebben en in de bodem zijn er hier en daar nog resten van aanwezig.⁴⁷
- 23.042 Het paardenhuisje tegenover Terheijden. Het huisje was, net als het trekpad, eigendom van de stad Breda. Ook bij de Halse Sluis moet een huisje gestaan hebben, maar dat was in 1800 al verdwenen.⁴⁸
- 23.043 Spoorlijn van Roosendaal naar Breda, gereed 1855.⁴⁹
- 23.044 Spoorlijn naar Tilburg, gereed 1863.⁵⁰
- 23.045 Spoorlijn naar de Moerdijk, gereed 1863.⁵¹
- 23.046 Eerste station van Breda, gereed 1855.⁵²
- 23.047 Tweede station van Breda, gereed 1864, sloop 1975.⁵³
- 23.048 Halte Princenhage op de lijn naar Roosendaal aan de Heilaarstraat.⁵⁴
- 23.049 Halte Liesbosch op de lijn naar Roosendaal aan de Zanddreef.⁵⁵
- 23.050 Halte Beek op de lijn naar de Moerdijk op de Valdijk.⁵⁶
- 23.051 Het veerhuis van Nieuwveer. Zie tekening Pronk, 1729.
- 23.052 route bij de Haagpoort in 1832. Over dammen en bruggen door de vesting van 1682. Het gedeelte binnen de vesting is de huidige straat Nieuwe Huizen die ook wel Fellenoot genoemd werd. Deze straat werd in 1682 aangelegd en de erven erlangs werden in 1687 uitgegeven. De naam Fellenoot is oorspronkelijk de naam van het in 1682 afgebroken deel van de Haagdijk buiten de St.-Maartenspoort en de Sint Maartensbrug. De brug in de Nieuwe Huizen over de Gampel werd nu eveneens Sint Maartsbrug genoemd.⁵⁷
- 23.053 route bij de Ginnekenpoort in 1832. Over dammen en bruggen door de vesting. In deze vorm aangelegd in 1682-3.
- 23.054 route bij de Boschpoort in 1832. Over dammen en bruggen door de vesting. Nu deels Korte Boschstraat. In deze vorm aangelegd in 1682-3.
- 23.055 route waterpoort 1832. Over dammen en bruggen door de vesting. In deze vorm aangelegd in 1682-3.
- 23.056 Schoolstraat - Torenstraat - Karrestraat - Ginnekenstraat: weg naar Ginneken en verder, as van het Ginnekenseind.
- 23.057 Havermarkt, plein van rond 1500.
- 23.058 Grote Markt
- 23.059 Kasteelplein
- 23.060 Maastrichtse Baan. De route naar Maastricht begint aan de brug bij de Zandbergen en loopt dan door de Karnemelkstraat (Botermelkstraat) en de Overakkerstraat. Vanaf de Roosberg was deze weg een soms erg brede baan die verderop door de aanleg van de bossen al voor 1832 verloren ging. Bij Overakker markeert misschien een voetpad anno 1832 een ouder beloop van de Maastrichtse Baan, of een alternatieve route als de Overakkerstraat slecht was. Vermoedelijk is het verkeer van Breda op Maastricht deze baan pas sinds de Tachtigjarige Oorlog gaan volgen om zo ver mogelijk over grond van Staats-Brabant te kunnen rijden. Daarom reed men

⁴⁷ Leenders, 1974b, 8 – 10.

⁴⁸ Leenders, 1974b, 8 – 10.

⁴⁹ Eeftens, 1987.

⁵⁰ Eeftens, 1987.

⁵¹ Eeftens, 1987.

⁵² Eeftens, 1987.

⁵³ Eeftens, 1987.

⁵⁴ Eeftens, 1987.

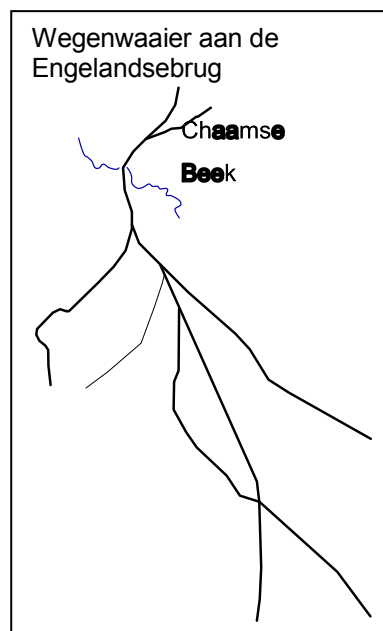
⁵⁵ Eeftens, 1987.

⁵⁶ Eeftens, 1987.

⁵⁷ Otten, 1988, 111-112.

over Alphen en Nieuwkerk naar Hilvarenbeek en verder. Voordien reed men via Baarle en Turnhout, of van Baarle of Alphen over Poppel, Lage Mierde en Lommel dat ook tot Staats-Brabant behoorde. De gevolgde route en de vervoerde goederen zijn te peilen aan de hand van getuigenissen over incidenten onderweg.⁵⁸

- 23.061 Gilze Weg. Weg van Breda naar Gilze. Breed langs de Roosberg, maar smal (dat wil zeggen: 10 tot 20 meter) ter hoogte van de Eikberg. Ten oosten van de Eikberg een alsmaar breder wordende baan. Voor 1832 werden in de brede bermen al weer heiningen ontgonnen.
- 23.062 Een doorsteekje van de Gilze weg alsnog naar de Maastrichtse Baan. Het eerste stuk hypothetisch aangegeven over de Coppegroesen. Verderop is weer een steeds breder wordende baan zichtbaar op het kadaster.
- 23.063 Ginnekenmarkt, verbreding van de weg Breda - Hoogstraten.
- 23.064 Srijbeekse Weg. Oude baan van de Engelandse Brug naar Srijbeek. Beekdal begeleidende weg. De grote bocht bij Notsel werd al in de middeleeuwen afgesneden. Een klein bochtje werd bij de verharding met klinkers in 1858 afgesneden. Het verhardingsproject werd gelijktijdig ook in België uitgevoerd. In 1984 is de weg geasfalteerd.⁵⁹
- 23.065 De Rechte Straat: middeleeuwse afsnijding. Eerste vermelding op deze plaats dateert uit 1634.⁶⁰ De Srijbeekseweg is bij Notsel betrekkelijk recht. Dit stuk weg heette vroeger De Rechtestraat.⁶¹ Volgens Buiks gold deze naam echter heel de beekdalbegeleidende weg van in Ulvenhout tot in Hoogstraten. Rechtestraat zou daarom eerder betekenen "heerstraat" dan "kaarsrechte straat".
- 23.066 Afsnijding van een bocht in Srijbeekseweg bij Koekelberg. De weg werd in 1858 verhard, dit stukje bochtafsnijding is toen aangelegd.
- 23.067 Chaamseweg. Beekdal begeleidende weg langs Chaamse Beek, naar Chaam. Oude benaming Chaamse Baan. In 1649 werd gesteld dat deze weg vanouds met eiken beplant was.⁶²
- 23.068 Heistraat, baan naar Maastricht. De naam Heistraat komt voor vanaf 1727. Ook genaamd de 's heren baan naar Baarle (1649, 1843).⁶³ Vanaf 1755 werd een onderscheid gemaakt tussen de Grote Hoeve (bij het huis Luchtenburg) en de na 1713 gebouwde Kleine Hoeve die al in 1748 bekend stond als de herberg De Jager.⁶⁴ De herberg moest het onder meer hebben van het verkeer op de baan naar Baarle en beschikte in 1748 over een paardenstal. Vermoedelijk kon men er paarden wisselen op een lange rit.
- 23.069 Duivelsbruglaan als aansluiting op Bouvignelaan.
- 23.070 Oude Postbaan langs de zuidkant van de Ruit in het Mastbos. Aangegeven op kadasterkaart 1832. Sluit aan op Bouvignelaan - Galderseweg en de baan door de Galderse Heide. Het zuidelijkste stukje heette in 1490 de Vosdijk.⁶⁵

⁵⁸ Otten, 1983-84; Jansen, 1999-00b; Buiks, 1999-00.

⁵⁹ Jaspers, 1980-81; Brekelmans, 1984-85.

⁶⁰ Buiks, 1983 - 1988, nr. 12, 69-71.

⁶¹ 1634 en later: Buiks, 1983 - 1988, deel 12, 71.

⁶² Buiks, 1983 - 1988, nr. 8, 18.

⁶³ Buiks, 1983 - 1988, nr. 8, 25.

⁶⁴ Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 34; Heistraat 18. Vergelijk de Kaart van het landgoed Luchtenburg, 1713 met Kaart van het landgoed Luchtenburg, 1802.

⁶⁵ Van der Hoeven, 1920, 346 ev..

- 23.071 Weg van Princenhage naar het Klooster, waarmee Meerseldreef bedoeld zal zijn. Blijkbaar gaat het om een soort kerkweg die hier een afsnede maakt over de Galderse Heide. Aangegeven op de kadasterkaart van 1832.
- 23.072 Maastrichtse Baan, komend uit Bergen op Zoom en passerend ten zuiden van Hazeldonk. Volgens Buiks is deze weg pas in de negentiende eeuw van belang geworden. De eerste (en laatste?) vermelding dateert van 1858.⁶⁶ Waarschijnlijker is het dat dit een weg naar de Meerselse watermolen is, temeer omdat niet duidelijk is hoe je van daaraf op een voor de handliggende wijze naar Maastricht kunt gaan. Volgens Otten is deze Maastrichtse Baan een achttiende eeuwse militaire marsroute van Bergen op Zoom naar Maastricht.⁶⁷
- 23.073 Trambaan Rijsbergen - Hoogstraten via Hazeldonk en Meerseldreef. De stoomtramlijn werd in 1899 geopend en stopte in 1942. Nu deels fietspad.
- 23.074 Baan van Galder naar Meer. Deels te beschouwen als beekdalbegeleidende weg van de Mark. Die beekdal begeleidende weg loopt langs de oostkant van de Meerse bergen verder. Hier is de baan langs de westkant aangegeven.
- 23.075 Haagse Markt. Centraal plein van Princenhage. Mogelijkpas rond 1500 gevormd omdat toen pas de kom van Princenhage tot stand kwam. Mogelijk maakte aanvankelijk ook het "eilandje" deel uit van het plein.
- 23.076 Nieuw en recht stuk Ginnekenweg tussen Breda-vesting en de Zandbergen, aangelegd en bestraat in 1683.⁶⁸

⁶⁶ Buiks, 1986, nr. 2, 105.

⁶⁷ Otten, 1983-84, 270.

⁶⁸ Otten, 1988; Jansen, 1995-96c.

24 Lokale wegen

Onder lokale wegen worden de wegen begrepen die vooral de verbindingen tussen de onderdelen van een enkel dorps- of stadsgebied verzekeren. Binnen de stad Breda zijn dat alle straten buiten het hoofddassenkruis. In de dorpen rond Breda zijn het de wegen binnen de gehuchten, de wegen tussen de gehuchten en de kerk (kerkwegen) en de verbindingswegen naar de beemden in het noorden of de heide in het zuiden.

Ook in deze wegen lagen voordien die in de loop van de tijd door bruggen en duikers vervangen werden. De lokale wegen droegen bij aan de vorming van wegenwaaiers.

Uit de talloze wegen en weggetjes is een selectie gemaakt zodat de hoofdstructuur van de lokale ontsluiting duidelijk wordt. Zo zijn 314 wegen opgenomen en 30 plaatsen waar men water overstak. Sommige wegen kunnen op meerdere manieren getypeerd worden. Iedere keuze is daarin arbitrair. In deze inventarisatie is het volgende onderscheid gemaakt:

wegtype	aantal	totale lengte (m)
aanlegplaats	1	212
akkerweg	50	41.404
akkerweg, kerkweg	2	1.741
akkerweg, verbindingsweg	15	11.846
beemdenweg	39	42.611
beemdenweg, breed	1	3.087
beemdenweg, dijkweg	4	5.406
bospad	7	6.912
brug	19	0
dijkweg	2	3.141
gehuchtstraat	41	47.984
gehuchtstraat, kerkweg	2	5.553
heibaan	9	18.121
heiderandweg	11	11.298
heiderandweg, kerkweg	1	2.168
kerkweg	5	8.891
ontginningsweg	16	18.231
stadsstraat	45	6.079
vaartkant	1	2.047
verbindingsweg	62	50.335
verbindingsweg, beemdenwg	2	1.154
verbindingsweg, beemdenweg	2	1.154
voort	13	0
weg naar de heide	17	14.764
weg naar veer	2	1.346

Een gehuchtstraat is de verbinding tussen boerderijen die samen een gehucht vormen. Een akkerweg ontsluit voornamelijk een akkergebied en een beemdenweg leidt naar de beemden. Een beemdenweg loopt meestal dood. Een kerkweg leidt vanuit de uithoeken van de parochie naar de kerk.

Heiderandwegen markeren de overgang tussen cultuurland en de (al dan niet beboste) heide. Een dijkweg ligt op of naast een dijk of kade. Een ontginningsweg past in een groot opgezette ontginning, nabij Breda meestal die van 1650. De Raamschoorse Weg kan over grote lengte als een "vaartkant" opgevat worden omdat hij daar langs de Bredase Turfvaart loopt. Deze indeling en telling is niet absoluut: sommige kerkwegen zijn tevens gehuchtstraat of weg naar de beemden (als je de andere kant op gaat!). Zo zijn er meer wegen met een meervoudige functie. Bovendien functioneren ook doorgaande

wegen deels als lokale wegen. Veel van deze wegen hebben een niet nader te bepalen middeleeuwse ouderdom.

- 24.001 beemdenweg, Papenstraat
- 24.002 beemdenweg, Zwaluwstraat
- 24.003 beemdenweg, Hooionkse Weg
- 24.004 gehuchtstraat, Kluisstraat
- 24.005 beemdenweg, Werftse Weg, Wurfstraat
- 24.006 brede beemdenweg, Bredestraat of Slaagseweg
- 24.007 beemdenweg, Bredestraat
- 24.008 kerkweg van Burgst, Muizenbergse Dreef
- 24.009 akkerweg op Kesteren
- 24.010 kerkweg van Burgst, Heilaarstraat, Burgstse Dreef
- 24.011 akkerweg op Steenakker: Valdijk (aan de westkant) en Holle Weg (op Steenakker)
- 24.012 akkerweg, Westrikse Dijk (verbinding tussen Gageldonk en de afhankelijke nederzetting Westrik)
- 24.013 gehuchtstraat van Westrik
- 24.014 gehuchtstraat van Vaareind
- 24.015 ontginningsweg ca 1700 naar de Bijster
- 24.016 ontginningsweg ca 1700: Polderstraat
- 24.017 ontginningsweg aanleg 1662: Zanddreef.⁶⁹
- 24.018 voorde bij Vaareind
- 24.019 voorde bij Westrik
- 24.020 voorde in de Valdijk
- 24.021 voorde in Hooionkse Weg
- 24.022 voorde, 3e, in Werftse Weg, met knik. De naam van een naastliggend perceel "Aan het Brugveken" wijst er op dat hier later een bruggetje was waarbij een van de hekken stond waarmee delen van de beemden afgesloten konden worden.
- 24.023 voorde, 2e, in Werftse Weg, met knik
- 24.024 voorde, 1e, in Werftse Weg, met knik
- 24.025 beemdenweg, Velddonkse Straat
- 24.026 beemdenweg, Rietdijk
- 24.027 beemdenweg, naar Hondsdonk
- 24.028 gehuchtstraat en kerkweg, Achter Emer
- 24.029 weg naar veer, De Dreef
- 24.030 weg naar veer over de Emelenberg: Laagstraat
- 24.031 kerkweg van De Emer, gehuchtstraat, Emerweg, Buurstedestraat of Zuilenstraat
- 24.032 gehuchtstraat, Leegstraat. Route van Breda naar Gageldonkse kapel toen die schuilkerk was.
- 24.033 akkerweg, Bethlehempad. Route van Breda naar Gageldonkse kapel toen die schuilkerk was.
- 24.034 akkerweg, Huifakkerpad
- 24.035 beemdenweg, Moerenstraat
- 24.036 gehuchtstraat, Kwakkelhutstraat
- 24.037 beemdenweg, Donkstraat
- 24.038 dijkweg, Kadijk
- 24.039 akkerweg, Liniestraat. De kleine knik in deze straat herinnert aan een schansje.
- 24.040 akkerweg, Biesdonkwegje
- 24.041 beemdenweg: Vuchtstraatje. Oudtijds genaamd Lazarijsteeg omdat aan de stadse kant de Lazarije stond. Zie 36.043.
- 24.042 akkerweg, Kantstraatje
- 24.043 gehuchtstraat, Heusdenhoutse Straat
- 24.044 dijkweg, Zwarte Dijk. De Zwarte Dijk kan bij overstroming de Hoge Vucht droog houden en is dus behalve een dijk van het type "weg door nat gebied" ook een waterkering. Bij de

⁶⁹ Leenders, 1999p, 37.

- belegeringen van Breda werd de Zwarte Dijk steeds ingeschakeld in de omsingelingswerken. Het zijwegje halverwege lijkt een kleine torendreef (toren Breda).
- 24.045 dijkweg, beemdenweg, verbindingsweg: Maasdijk. Sluit aan op het Bergse Pad naar Geertruidenberg (21.021). Onderdeel van de zomerweg van Breda naar Geertruidenberg. De winterroute loopt over Teteringen (21.021).
- 24.046 heiderandweg, Bergschot. Volgens Otten kan heel de duin- en heistrook ten oosten van de kapel een brede wegbaan geweest zijn. De straat Bergschot is daar dan de zuidrand van.⁷⁰
- 24.047 gehuchtstraat, Bagvense Straat
- 24.048 gehuchtstraat, Liesstraat
- 24.049 gehuchtstraat, Lies
- 24.050 heiderandweg, Liesenberg
- 24.051 kerkweg van de Rith
- 24.052 bruggetje, Hondsdonkse Vonder
- 24.053 gehuchtstraat, Rithse Straat. Het eerste deel werd kort na 1650 rechtgetrokken bij het ontginnen van de Aard; het tweede stuk volgt nog het oude tracé. Let op de breuk bij Hazard, waar de rechte dreef abrupt stopt: tot daar ging het project van Beens.
- 24.054 vaartkant, weg naar de heide, Raamschoorse Weg
- 24.055 bruggetje, het Raamschoor. Hier werd vermoedelijk rond 1400 een duinrug doorgegraven om de Ramen te kunnen ontwateren. Er werd toen een brugje (schoor) noodzakelijk.⁷¹
- 24.056 gehuchtstraat, Vuchtschootse Straat
- 24.057 weg naar de heide, Bouwlustwegje
- 24.058 brug, Verbrande Brug
- 24.059 akkerweg, weg naar de heide, Oudlandstraatje
- 24.060 weg naar de heide, Sintelpad
- 24.061 heiderandweg, Trippelenbergse Straat
- 24.062 akkerweg, kerkpad van Overa, Houtakkerpad
- 24.063 akkerweg, Dr Batenburglaan, voorheen Houtdijk of Houtstraat. Het oude tracé sloot met een bocht aan op de Biebrug. Bij aanleg in 1646 van De Dreef rechtgetrokken en aangelegd als een op de toren van Princenhage gerichte torendreef.⁷²
- 24.064 brug, Houtbrug
- 24.065 kerkweg van Overa, heiderandweg. Deze weg maakte eerst bij de Houtbrug een grote slinger, maar werd in 1646 rechtgetrokken bij de aanleg van de Dreef naar het Mastbos.
- 24.066 gehuchtstraat, Eindhovense Straat
- 24.067 gehuchtstraat, Boeimeerstraatje
- 24.068 heiderandweg langs het Mastbos, aansluitend op de Duivelsbrug bij Ginneken.⁷³
- 24.069 brug, de Duivelsbrug. Tot 1611 een vonder of kippebruggetje, later een hoge brug. De brug is veel ouder, maar de naam duikt pas in 1756 op.⁷⁴
- 24.070 heiderandweg langs het Mastbos, vormgegeven bij aanleg van het bos.
- 24.071 gehuchtstraat, Overase Weg
- 24.072 kerkpad van Overa, akkerweg
- 24.073 bruggetje, Overase Vonder. Dit was een smal bruggetje ("kippebruggetje"), maar er is ook wel eens sprake van palen die in het water stonden en waarover een man met een zak meel op zijn rug de rivier kon oversteken. Mogelijk verklaart dat de naam van de nabij gelegen Hoeve ter Stappen.
- 24.074 akkerweg, Zandbergweg
- 24.075 akkerweg, Ploegstraat
- 24.076 akkerweg, Karnemelkstraat, Prins Hendrikstraat
- 24.077 akkerweg, verbindingsweg, Bavelse laan. Oude naam: Bavelse Straat (1551). Verlegging en verbreding van pad tot heerbaan in 1758 waarvan vooraan op de Bavelse laan een spoor van

⁷⁰ Otten, 1988, 75.

⁷¹ Zie 02.002.

⁷² Otten, 1988, 10.

⁷³ Brekelmans, 1969b.

⁷⁴ Brekelmans, 1969b; Buiks, 1983 - 1988, nr. 15, 37.

- rechtstreek nog te zien is op de kadasterkaart van 1832. De eerste 200 meter vanaf de Raadhuisstraat werden in 1764 al bestraat en de rest in 1862.⁷⁵
- 24.078 gehuchtstraat, Overakkerstraat
 - 24.079 gehuchtstraat, Molengrachtstraat. Genoemd naar de wal ("gracht") langs de Molenlei.⁷⁶
 - 24.080 gehuchtstraat, Lovensdijkstraat. Loopt langs de voormalige Rulle.⁷⁷
 - 24.081 gehuchtstraat, Ijpelaarse Straat
 - 24.082 gehuchtstraat, Kluisstraat
 - 24.083 gehuchtstraat, Ter Voort
 - 24.084 weg naar Dorst: Dorstseweg.
 - 24.085 voorde in de weg naar Dorstseweg.
 - 24.086 dijkweg, beemdenweg: Groene Dijk
 - 24.087 dijkweg, beemdenweg: Haardijkje volgens kadaster (Maasdijkje?)
 - 24.088 beemdenweg: Voorbossteeg
 - 24.089 aanlegplaats, De Drenk, waar de Mark vlak aan de Ulvenhoutse Laan komt.⁷⁸ Volgens Van der Voort zouden hier in de jaren 1524 - 1550 bouwmaterialen voor de kerk en toren van Hoogstraten zijn aangevoerd. Hooi uit de Haagse Beemden en de Teteringse Vucht werd per schip tot hier gebracht en dan overgeladen op karren.⁷⁹ Ook de stenen voor de bestrating van de Ulvenhoutselaan werden hier in 1712 - 1715 gelost.⁸⁰
 - 24.090 beemdenweg: randweg langs de Strikberg.
 - 24.091 gehuchtstraat: Hartelse straat. Reconstructie op basis kaart Abtshoef 1659.
 - 24.092 oude baan Hartel - Ter Aalst
 - 24.093 verbindingsweg Salesdreef. Aanleg ca 1764? In dat jaar had de Bredase majoor Salis bezit op de Meerberg onder Teteringen.⁸¹
 - 24.094 heibaan, diverse banen over de Teteringse Heide, met wegenwaaiers aan de toegangen.
 - 24.095 verbindingsweg: de weg genaamd Meerberg.
 - 24.096 verbindingsweg: het Bergse Pad, ook wel Bergse Voetpad of Bergse Veldpad. Onderdeel van de zomerweg van Breda naar Geertruidenberg. Vermeld vanaf 1539.⁸² De winterroute loopt over Teteringen (01.021).
 - 24.097 verbindingsweg, beemdenweg: Nieuwe Dijkje. Onderdeel van de zomerweg van Breda naar Geertruidenberg. De winterroute loopt over Teteringen (21.021).
 - 24.098 beemdenweg, parallelweg van Bergse Pad. Al op de Kaart van de Abtshoef, 1659.⁸³
 - 24.099 beemdenweg, Moerdijkje. Vermeld 1551.⁸⁴
 - 24.100 akkerweg, Blauwhoefse Dreef.
 - 24.101 akkerweg, Stidstraatje.
 - 24.102 beemdenweg, Rogdijkje. Vermeld 1783, ook gebruikt als onderdeel van de zomerweg van Breda naar Geertruidenberg.⁸⁵ De winterroute loopt over Teteringen (21.021). Kadaster noemt dit de Snijdterspad.⁸⁶
 - 24.103 beemdenweg, Vuchtstraatje (Teteringen).
 - 24.104 beemdenweg, Groenstraat. Gemene weg van het dorp Teteringen.⁸⁷
 - 24.105 beemdenweg, Dreef (Teteringen). Bomenlaan van boerderij naar de beemden.⁸⁸

⁷⁵ Buiks, 1983 - 1988, nr. 15, 13 - 14; maar vooral Jansen, 1996-97b.

⁷⁶ Leenders, 1992-93.

⁷⁷ Leenders, 1987q.

⁷⁸ Leenders, 1987c.

⁷⁹ Van der Voort, 1979-80, 155; 1980-81, 57.

⁸⁰ Jansen, 1995-96c.

⁸¹ Buiks, 1990a, 177.

⁸² Buiks, 1990a, 54.

⁸³ Kaart van de Abtshoef, 1659.

⁸⁴ Buiks, 1990a, 148.

⁸⁵ Buiks, 1990a, 54.

⁸⁶ Primitieve kadasterkaart Teteringen, blad. D2.

⁸⁷ RANB, PF 84 f 17r (1624).

⁸⁸ Buiks, 1990a, 80.

- 24.106 heiderandweg: weg naar de Galgenakker, langs de zuidkant van Cadettenkamp.
- 24.107 weg naar de heide: Valkenstraatje.
- 24.108 akkerweg, kerkweg: Kerkstraatje. Verbindt de twee hoofdassen van Teteringen.
- 24.109 weg naar de heide, Heistraatje(1). Naar Laanzicht.
- 24.110 weg naar de heide, Hanenstraatje, ook: Hanendreef. Centrale weg van ontginningsblok De Hanen.
- 24.111 weg naar de heide, Heistraatje(2) of Bolderstraat.
- 24.112 straatje langs de Heininghoef: ontginningsweg. Bestond al 1650.⁸⁹
- 24.113 gehuchtstraat: Gageldonkseweg
- 24.114 Molenstraat Princenhage. Langs de Ruissenaarswatermolen.
- 24.115 Oversteek bij Ruissenaarswatermolen
- 24.116 Verbindingsweg van De Rith, langs Hazard, naar Lies.
- 24.117 Akkerweg bij Overbroek, snijdt hoek Mr.Bierensweg af.
- 24.118 Akkerweg, verbinding tussen Groenstraat en Steenakker
- 24.119 Akkerweg, zijpad van Westrikse Voetpad op Overbroek.
- 24.120 Akkerweg, verlengde van Westrikse Straat.
- 24.121 Akkerweg op de Briel, noordelijk pad.
- 24.122 Akkerweg op de Briel, zuidelijk pad.
- 24.123 Akkerweg op de Briel bij Hoogslaar.
- 24.124 Akkerweg langs en naar Steenakker, tevens verbindingsweg: de Mr Bierensweg, was Overbroekse Straat.
- 24.125 Akkerweg en dreefje naar de Prinsenhoef in 't Lies.
- 24.126 Beemdenweg: de Verloren Hoek. Geeft toegang tot De Strijpen. Nu Elshoutseweg.
- 24.127 Beemdenweg naar de Strijpen.
- 24.128 Beemdenweg: de Hoogslaarse Straat, geeft toegang tot Halle via Hoogslaar.
- 24.129 Beemdenweg: Halse Weg. Centrale toegang tot Halle en tevens weg naar de Halse Sluis. Deze weg volgt een reeks donken.
- 24.130 Beemdenweg naar Weimeren, vanaf het noorden van De Briel.
- 24.131 Beemdenweg. De Strijpense Weg, centrale toegang tot De Strijpen, doorgaand naar de Haagse Dijk en Zwartenberg.
- 24.132 Gehuchtstraat: Groot-Overveldse Straat. Loopt tussen de voormalige Groot-Overveldse Heide en het straatgehucht Groot-Overveld.
- 24.133 Gehuchtstraat: Schootse Straat, centrale weg van het gehucht Schoot op Overveld.
- 24.134 Gehuchtstraat: Groenstraat, centrale straat van het gelijknamige gehucht.
- 24.135 Gehuchtstraat: De Tuintjes, centrale straat van het gelijknamige gehucht.
- 24.136 Gehuchtstraat: Brielse Straat (nu: Brielse Dreef), centrale straat van De Briel, tevens randweg van de voormalige Groot Overveldse Heide.
- 24.137 Heibaan van Prinsenhoef in 't Lies naar de Hooiberg.
- 24.138 Heibaan op de Hooiberg
- 24.139 Heidbaan genaamd de heidreef, van Zanddreef naar Hooiberg. Ontginningsweg van na 1660?
- 24.140 Heiderandweg: de Heikantse Straat bij De Beek.
- 24.141 Akkerweg, verbindingsweg langs de zuidrand van de akkers van de Hoge Put. Verbinding van de Grote Weg naar De Briel.
- 24.142 Ontginningsweg: 1e dreef op Overveld. Hierop lag landhuis Mastland.
- 24.143 Ontginningsweg: 2e dreef, Mastlanddreef
- 24.144 Ontginningsweg: 3e dreef, Bosdaldreef
- 24.145 Ontginningsweg: 4e dreef.
- 24.146 Ontginningsweg: 5e dreef
- 24.147 Ontginningsweg: Weimerse Dreef
- 24.148 Ontginningsweg: Brielse Dreef
- 24.149 Ontginningsweg: oprijlaan Bosdal.
- 24.150 Ontginningsweg: achter Bosdal
- 24.151 Ontginningsweg: tussen de Briel en de Hoge Put.

⁸⁹ Kaart van Baarschot en het Breedvenne, 1656.

- 24.152 Ontginningsweg: Neelstraat, weg diagonaal over de voormalige Beekse Heide en langs het ven De Neel.
- 24.153 Ontginningsweg: Vianendreef, langs zuidrand voormalige Beekse Heide.
- 24.154 Verbindingsweg: bij De Lind op Overveld.
- 24.155 Verbindingsweg: van Steenakker naar de Pekhoef.
- 24.156 Verbindingsweg: bij de Krekelpolder.
- 24.157 Verbindingsweg: bij de Vianendreef
- 24.158 Verbindingsweg: van De Beek naar De Lind op Overveld.
- 24.159 Verbindingsweg: van De Briel naar de Nieuwveerseweg.
- 24.160 Verbindingsweg tussen de grote baan en de postbaan bij De Staart.
- 24.161 Verbindingsweg van Vaareind naar het Liesbos.
- 24.162 Verbindingsweg bij de Krekelpolder.
- 24.163 Weg naar de heide: Slikstraat of Schoolstraat op De Beek.
- 24.164 Weg naar de heide: Kapelstraat op De Beek. Aan het begin stond de Gertrudiskapel.
- 24.165 Weg naar de heide: van westrik naar de Beekse Heide.
- 24.166 Weg naar de Terheijdense Molenpolder.
- 24.167 Akkerstraat op het Ginnekenseind. Deze straat liep op een of andere wijze door naar de Lovensdijkstraat. Dat stuk is hier kaarsrecht geschetst.
- 24.168 (straatje van Ginnekenstraat naar Achter de Lange Stallen) Dit straatje ontstond vermoedelijk in de ruimte waar ooit (voor 1280) de Rulle door stroomde. Zie ook 24.203.
- 24.169 Achter de Lange Stallen, eerder genoemd Achter de stallingen. Vermoedelijk in 1682 ontstaan bij de modernisering van de vesting Breda.⁹⁰
- 24.170 Zandpoort. Aloude steeg en straat, waarvan de naam pas in 1804 opduikt.⁹¹
- 24.171 Houtmarkt, vroeger ook geheten Oude Vest, Achter Mozes, Stadssingel en Mozesstraat. De straat is waarschijnlijk aangelegd na het afbreken van de stadsmuur in 1537. In 1619 werd de hout- en turfmarkt gehouden langs en op de oude stadsgracht tussen de Boschstraat en de Ginnekenstraat, dus ook ter plaatse van de huidige Houtmarkt. De naam Houtmarkt dateert van 1706, alhoewel de houtmarkt nadien naar de Karnemelkstraat opschoof.⁹²
- 24.172 Oude Vest. Ook deze straat heeft tal van andere namen gedragen. De naam herinnert aan de in 1537-1538 gesloopte stadsmuren. De oude gracht werd in 1864-1877 overwelfd, waardoor o.a. ruimte ontstond om hier een deel van de kermis op te stellen (tot 1964).⁹³
- 24.173 Keizerstraat. Nieuwe straat van omstreeks 1544, de naam komt pas voor vanaf 1578. De straat is genoemd naar ene Peter aart Schuermanszoon bijgenaamd De Keijser, of naar het in 1554 door hem aangekochte huis op de hoek van deze straat met de Oude Vest.⁹⁴
- 24.174 Vingerhoedstraatje. Zijstraatje van de Keizerstraat.⁹⁵
- 24.175 Achter de Vlaszak of Vlaszak. Vermoedelijk een nieuwe straat die aangelegd werd langs de stadsgracht die overbleef na het slopen van de stadsmuren in 1537 – 1538. Vanaf 1644 werd deze straat “Nieuwe Weg” genoemd en vanaf 1731 “Achter de Vlaszak”. De Vlaszak was het huis op de hoek met de Veemarktstraat. Na sloop van veel bebouwing in de jaren 1960 ontstond de huidige zeer brede weg genaamd Vlaszak.⁹⁶
- 24.176 De Beijerd. Langs de buitenkant van de stadsgracht ter hoogte van Achter de Vlaszak. Voor 1391 was dit tevens de toegang tot het klooster St.-Catharinadal.⁹⁷
- 24.177 Pasbaan of “steegje achterhet Gasthuis”. In 1391 werd dit de toegang tot het klooster St.-Catharinadal. De weg werd zelfs eigendom van het klooster: “der nonnen weg”. De naam Pasbaan duikt pas in 1671 op.⁹⁸

⁹⁰ Otten, 1988, 1-2.

⁹¹ Otten, 1988, 177.

⁹² Otten, 1988, 67-68.

⁹³ Otten, 1988, 119.

⁹⁴ Otten, 1988, 78-79.

⁹⁵ Kadasterkaart 1825.

⁹⁶ Otten, 1988, 164-165.

⁹⁷ Kadasterkaart 1825; Otten, 1988, 121.

⁹⁸ Otten, 1988, 121 - 122.

- 24.178 Zwaanstraatje. Straatje ter plaatse van de huidige Kennedylaan.⁹⁹
- 24.179 Brouwerijstraat. Straatje aan de noordkant van de Boschstraat.¹⁰⁰
- 24.180 Duivelshoek. Straatje aan de noordkant van de Boschstraat.¹⁰¹
- 24.181 Achter De Doelen, ookwel Schootsteeg. Straatje aan de noordkant van de Boschstraat. Het steegje gaf toegang tot de schuttersdoelen van de Kloveniers die over de waterloop lagen, tot 1683.¹⁰²
- 24.182 Achter de Beijerd. Straatje aan de zuidkant van de Beijerd.¹⁰³
- 24.183 Catharinastraat, vroeger Katerstraat genaamd. De eerste vermelding van de naam Katerstraat dateert uit 1355. Deze naam bleef in gebruik tot in het midden van de 19e eeuw. In de Franse tijd, 1812, werd de straat echter Rue St. Cathérine genoemd en vooral na 1848 gaat de naam Catharinastraat overheersen. Mogelijk verwijst de naam Katerstraat naar de oude akker van het domein van de heren van Breda, of heeft hij met Vlaamse import uit de 13e eeuw te maken.¹⁰⁴
- 24.184 St. Annastraat, ook wel Korte Nieuwstraat of Hoendermarktstraat. De straat zou vanaf 1518 aangelegd zijn en de naam Sinte Annennstraat komt voor vanaf 1519. In 1661 werd de hoendermarkt naar hier overgeplaatst, om er tot in de 19^e eeuw te blijven.¹⁰⁵
- 24.185 Molenstraat. Deze straat werd het eerst genoemd in 1364. Aan het eind stond op een bescheiden molenberg een standerdwindmolen (zie 32.005). Vermoedelijk heeft de molen last gekregen van de in 1333 hier gebouwde stadsmuur. Tussen 1333 en 1364 verdween de molen. De molenberg werd bij archeologisch onderzoek teruggevonden.¹⁰⁶
- 24.186 St. Janstraat, vroeger ook Veterstraat of Zandstraat genoemd. De naam Veterstraat komt voor vanaf 1415, de naam St.-Janstraat vanaf 1621. Deze naam verwijst naar de St.-Janskapel op de hoek met de Halstraat (27.088) en het complex van de Johannieten.¹⁰⁷
- 24.187 Reigerstraat. Deze straat heeft vele andere namen gedragen. De straat bestond zeker al in de vroege 15e eeuw. Vanaf 1514 heet de straat "Aan (of Onder) de Reigerbomen". Die reigerbomen waren in 1570 dertien dorre vol reigernesten.¹⁰⁸
- 24.188 Cingelstraat, vroeger ook Schoolstraat en nog anders genaamd. Oorspronkelijk was het één straat met de huidige Schoolstraat. Vermoedelijk is het een doorbraak uit 1514.¹⁰⁹
- 24.189 Kerkstraatje, nu Kerkplein. Straat aan de zuidkant langs het kerkhof van de Grote of O.L.V.kerk van Breda.¹¹⁰
- 24.190 Ridderstraat, vroeger ook Zandstraat genoemd. De naam Ridderstraat komt voor vanaf 1446 en verwijst naar de St.-Janskapel op de hoek van de St. Janstraat met de Halstraat (27.088) en het complex van de Johannieten aldaar. De naam Zandstraat voor deze straat komt al in 1364 voor en gold ook de St.-Jansstraat.¹¹¹
- 24.191 Halstraat, vroeger ook Nieuwe Vleeshuisstraat, Nieuwe Halstraat of Vleeshalstraat genoemd. De straat werd mogelijk in het midden van de 16^e eeuw aangelegd, tegelijk met de bouw van de Vleeshal aan het zuidelijk einde ervan. Dat hing waarschijnlijk weer samen met de sloop van de stadsmuren daar, in 1537 – 1538.¹¹²
- 24.192 Kraanstraat, vroeger ook genaamd Achter de Kraan, Haringtuin, St. Pieterstraat en Achter de Waag. De straat werd het eerst vermeld in 1518 en werd mogelijk aangelegd na de stadsbrand van 1490. De straat is genoemd naar de havenkraan die hier stond. Het hijsmechanisme

⁹⁹ Kadasterkaart 1825.

¹⁰⁰ Kadasterkaart 1825.

¹⁰¹ Kadasterkaart 1825.

¹⁰² Kadasterkaart 1825; Van den Broek, 2000.

¹⁰³ Kadasterkaart 1825.

¹⁰⁴ Otten, 1988, 23 – 24; Buiks en Leenders, 1994, 42.

¹⁰⁵ Otten, 1998, 5.

¹⁰⁶ Otten, 1998, 109.

¹⁰⁷ Otten, 1998, 71 - 72.

¹⁰⁸ Otten, 1988, 131.

¹⁰⁹ Otten, 1988, 25 - 26.

¹¹⁰ Otten, 1988, 80-81.

¹¹¹ Otten, 1988, 132.

¹¹² Otten, 1988, 55-56.

- daarvan werd aangedreven door mensen die in twee grote tredmolens liepen. De laatste houten kraan werd in 1864 afgebroken.¹¹³
- 24.193 Vismarktstraat, ookwel kortweg Vismarkt. De oudste vermelding van huizen dateert hier uit 1311, de eerste vermelding van de straatnaam uit 1368. De straat brandde in 1490 af. Na herbouwerd werd op een plein aan het eind ervan rond 1500 de vismarkt gebouwd. Voordien diende heel de straat als vismarkt. Aan de andere kant stond de stadswaag en niet ver daarvan de havenkraan.¹¹⁴
- 24.194 Vissersstraat. Deze straat wordt het eerst vermeld in 1365. Otten vermoedt dat hier aanvankelijk vissers woonden, alhoewel de straat in de 14^e eeuw al een deftige woonstraat was. De tuinen van de huizen aan de westzijde liepen aanvankelijk sterk af naar de Mark, waarvan ze door de stadsmuur gescheiden waren.¹¹⁵
- 24.195 Haven. Aanvankelijk waren alle havenactiviteiten geconcentreerd bij de kraan aan de Kraanstraat. De stadsmuur stond verderop langs de Mark in de weg. Achter die muur liep een straatje met de naam "Achter de Vest". Pas na de sloop van de stadsmuur in 1537 en de bouw van een kademuur in 1552-1563 kon de havenactiviteit zich richting Tolbrug uitbreiden. De naam van de nieuwe brede straat die zo ontstond luidde lange tijd Havenkant. De naam Haven duikt pas in 1804 op. In 1941 kwam het water in de haven stil te staan en in 1966 werd de haven opgevuld met een parkeergarage.¹¹⁶
- 24.196 Potkanstraatje, steeg tussen de Haven en de Visserstraat / Havermarkt. De steeg werd het eerst vermeld in 1504. Er waren meer van dit soort stegen. Otten oppert de mogelijkheid dat die stegen tussen Visserstraat / Havermarkt en de Mark (Haven) wijzen op middeleeuwse havenfaciliteiten. Die moeten dan wel van voor de bouw van de stadsmuur dateren. De naam Potkanstraat(je) komt voor het eerst voor in 1706 en verwijst naar het huis De Potkan.¹¹⁷
- 24.197 Nieuwe Weg. Deze straat verbond aanvankelijk de Tolbrug met de Waterstraat, maar is grotendeels opgegaan in de Markendaalseweg. De straat werd blijkbaar aangelegd na de sloop vande stadsmuren in 1537 – 1538.¹¹⁸
- 24.198 Steenbrugstraat, gedeelte van de Nieuwstraat aan de kant van de Karrestraat. Het was aanvankelijk een doodlopende straat die in 1493 via de Nieuwstraat (24.199) werd doorgetrokken tot de Langebrugstraat. De naam Steenbrugstraat verwijst niet naar de toen gebouwde brug over de Mosselkreek, want de naam komt al in 1365 voor. Otten vermoedt dat de Waterpoort in de stadsmuur ook wel de Steenbrugpoort genoemd werd.¹¹⁹
- 24.199 Nieuwstraat, gedeelte van de Nieuwstraat aan de kant van de Langebrugstraat. Het is een nieuw stukje straat uit 1493 toen de Steenbrugstraat werd doorgetrokken.¹²⁰
- 24.200 Waterstraat of Waterpoortstraat, mogelijk vroeger ook begrepen onder de naam Steenbrugstraat. Op het eind stond tot 1537 een poort die uitgaaf of het water van de Mark.¹²¹
- 24.201 Karnemelkstraat. Deze straat heeft veel andere namen gehad. Hij werd aangelegd na de sloop van de stadsmuur in 1537 – 1538. De stadspoedertoren (opslag van buskruit) bleef echter staan tot 1702. Na de sloop ervan werd de straat ook aan de zuidzijde bebouwd.¹²²
- 24.202 Bleekstraat, Blekersstraat, Blekersgang. Straatje van de Ginnekenstraat naar het eilandje in de Mark waarop de was gebleekt werd: De Grote Bleek. Uit deze blekerij groeide later het wasserijbedrijf "De Zon". Er werd op dat eiland al in 1610 gebleekt, maar de naam Bleekstraat duikt pas in 1665 op.¹²³

¹¹³ Otten, 1988, 88; Van Roon, 1991, met bestektekening 1695!

¹¹⁴ Otten, 1988, 163.

¹¹⁵ Otten, 1988, 163 - 164.

¹¹⁶ Otten, 1988, 57-58.

¹¹⁷ Otten, 1988, 127.

¹¹⁸ Otten, 1988, 112-113.

¹¹⁹ Otten, 1988, 113.

¹²⁰ Otten, 1988, 113.

¹²¹ Otten, 1988, 169.

¹²² Otten, 1988, 75-76.

¹²³ Otten, 1988, 16.

- 24.203 Doelsteeg, vroeger Doelenstraatje. Straatje van de Ginnekenstraat naar de Mark. Langs dit straatje liep de benedenloop van de Rulle (15.022), de oorspronkelijke benedenloop van de Molenlei die van Molenschot komt. Als zodanig werd de steeg in 1415 al aangeduid. De naam Doelensteeg of -straat verwijst naar de Doelen van het St.-Jorisgilde aan het westelijk einde van het steegje.¹²⁴
- 24.204 De Achterom, vroeger genoemd Gasthuisvelden, Aan (of: Over) de Gampelvaart. In 1619 werd de stad eigenaar van de Gasthuisvelden. Na de bouw van de Pekbrug werden hier vanaf 1622 huizen gebouwd.¹²⁵
- 24.205 Prinsenkade. Besluit tot bouw en naamgeving van 1613. Nu pas werd de Bredase haven aan twee kanten door kademuren begrensd. Prins Filips-Willem legde de eerste steen. In 1617 volgde uitgifte van de kavels ter bebouwing.¹²⁶
- 24.206 Zoutstraat. Verbinding tussen In Vlaanderen en de Hoge Brug.¹²⁷
- 24.207 In Vlaanderen. Dit was oorspronkelijk de naam van het noordelijke deel van de Prinsenkade, maar na de bouw van deftige huizen aan die in 1613-1618 aangelegde kade werd de naam alleen nog gebruikt voor de achterliggende straat, ruwweg de huidige Leuvenaarsstraat.¹²⁸
- 24.208 Dieststraat, ook wel Donk, Donksteeg, Donkstraat en Achter Diest genaamd. De straat werd in 1344 voort het eerst vermeld en heette lange tijd De Donk, een naam die in 1389 al voorkomt. De straat liep vermoedelijk aanvankelijk nog een eind door richting Abroek (zie 24.037). Het huis op de hoek met de Haagdijk heette In de stad Diest en daaraan ontleent het straatje vanaf de 17^e eeuw zijn nieuwe naam.¹²⁹
- 24.209 Rozemarijnstraatje, vroeger ook wel Peerloopseersteeg en deels de Kromme Elleboog genaamd. Het straatje werd in 1553 het eerst vermeld, de huidige naam in 1644. In de 19^e eeuw was het een van de meest vuile achterstraatjes van Breda. De naam Rozemarijnstraatje, die naar welriekende kruiden verwijst, zou daarom een schertsnaam zijn.¹³⁰
- 24.210 Antwerpse Barakken, nu Lange Gampelstraat. Verlengde van de (Kort) Gampelstraat (24.211). Langs deze weg werden, vermoedelijk in 1682-83 barakken gebouwd voor de militairen van de vesting Breda. Omdat deze barakken bij de Antwerpse Poort lagen, werden ze de Antwerpse Barakken genoemd.¹³¹
- 24.211 Gampelstraat, nu Korte Gampelstraat. Zijstraatje van de Haagdijk naar de Gampelpoort en Gampelbrug over de benedenloop van de Aa of Weerij die hier Gampel heet. Buiten de poort leidde de weg naar de Gasthuisvelden. Zie ook 24.210.¹³²
- 24.212 Jan van Polanenkafe. In 1619 werd de stad eigenaar van de Gasthuisvelden. Na de bouw van de Pekbrug werd hier een nieuwe kade aangelegd. Dat was een onderdeel van het bouwproject dat ook de Prinsenkade omvatte. Aan deze kade verrezen allerlei bedrijven.¹³³
- 24.213 wegjes van de Loopschans langs zuidrand Hooghout.¹³⁴
- 24.214 De Loopschans, Loopschansstraat. Straat of pad langs de buitenste vestingwerken van 1682 aan de zuidoostzijde van de stad. Waarschijnlijk liep er al vanaf de eerste aanleg van de vesting in 1531-1535 een dergelijk pad, maar de ligging ervan was uiteraard erg gevoelig voor alle modernisering en uitbreidingen aan de vesting. De oorspronkelijke Loopschans is nu opgeknapt in Koninginnestraat, Paul Windhausenweg, Cavaleriestraat en de huidige Loopschansstraat. Een deel verdween in het St. Ignatiuscomplex en het Brabantpark met de Claudius Prinsenlaan.¹³⁵

¹²⁴ Otten, 1988, 30.

¹²⁵ Otten, 1988, 2-3.

¹²⁶ Otten, 1988, 127-128.

¹²⁷ Kadasterkaart 1825.

¹²⁸ Otten, 1988, 94 - 95.

¹²⁹ Otten, 1988, 28 - 29.

¹³⁰ Otten, 1988, 134 - 135.

¹³¹ Kadasterkaart 1825.

¹³² Kadasterkaart 1825.

¹³³ Otten, 1988, 125- 126.

¹³⁴ Kadasterkaart Teteringen 1825.

¹³⁵ Otten, 1988, 97.

- 24.215 Grazendonkstraat, vroeger Boeimeerstraatje. Weg van de Zandbergen naar de beemden aan de Mark en naar een oversteekplaats naar Boeimeer. Het straatje bestond al in 1658. De naam Grazendonkstraat is nieuw en dateert pas van 1927. Hij verwijst naar de Grazendonk, oorspronkelijk de Razendonk. Een van de bergen van de Zandbergen heette de Rasenberg. Misschien wordt met Raso een van de heren van Breda van rond 1300 uit het geslacht van Liedekerke bedoeld. De Zandbergen waren als woeste grond immers bezit van de heren van Breda.¹³⁶
- 24.216 Rozenlaan. Pad ten oosten van de Ginnekenweg, tussen de Karnemelkstraat en de Valkenierslaan, voetpad naar de school aan de Karnemelkstraat. Bebouwing met huizen op einde van de 19^e eeuw. De naam Rozenlaan(tje) dateert van 1902 en verwijst naar een bloemkwekerij.¹³⁷
- 24.217 akkerweg: Berbierstraatje op de Bredase Aard.¹³⁸
- 24.218 beemdenweg en dijkweg: Baliëndijk. Vroeger ook deels Boeverijestraatje genaamd. De naam komt voor vanaf 1663 en verwijst naar een afsluithek of balie dat deze partikuliere weg afsloot voor vreemden.¹³⁹
- 24.219 Korte Krochtdijk, beemdenweg naar De Krochten. In 1711 de Kleine of Lage Krochtdijk genoemd. Verdwenen in 1958 bij de aanleg van het industriegebied.¹⁴⁰
- 24.220 Bleekdijkje in de Hoge Vucht, beemdenweg. Onduidelijk of dit leidde naar een blekerij of naar een blik of ven.¹⁴¹
- 24.221 Straatje van het gehuchtje Heiveld op de grens van Ginneken (Heusdenhout) en Teteringen. Gehuchtstraat. Het straatje en het gehuchtje bestonden al in 1659.¹⁴²
- 24.222 Hoogeindsestraat, vroeger Oude weg naar Dorst genaamd, akkerrandweg. De naam Hoogeind verwijst mogelijk naar het duingebied ten oosten van de kapel van Heusdenhout. De straatnaam werd in 1829 voor het eerst vermeld. Een gedeelte ten oosten van de rijksweg bestaat nog.¹⁴³
- 24.223 Houwstraat, beemdenweg van Dorst naar de hooilanden langs de Molenlei, het Voortse Broek, ten noorden van Ter Voort. De naam komt voor vanaf 1613; de naam De Houw vanaf 1554.¹⁴⁴
- 24.224 Beemdenweg van de Kluisstraat naar Berseldonk in het westen van De Houw.
- 24.225 Wouwerbeekstraat. Kaarsrechte verbindingsewg van ter Voort naar de Gilze Wouwebeek richting Bolberg.¹⁴⁵
- 24.226 De Zandstraat, akkerweg ten zuiden van Ter Voort.¹⁴⁶
- 24.227 Akkerweg van ter Voort.
- 24.228 Boevenrotstraatje. Pad van ter Voort naar het Boevenrot. In de 17e eeuw was daar nog heide. Volgens Buiks wijst de naam Boevenrot, die al in 1519 genoemd wordt, op een plaats waar bos gerooid werd en waar koeien graasden.¹⁴⁷
- 24.229 Tiendweg, weg van Lijndonk naar de heide bij de Steekens.
- 24.230 Steekens. Heiderandweg ten noorden van Lijndonk waarlangs enkele percelen geheten De Steekens. Steekens is "stedekens", in dit geval met de betekenis: "stukje land".¹⁴⁸
- 24.231 Verbindingsweg Lijndonk - Dorst.
- 24.232 Lijndonkse Straat. Gehuchtstraat van Lijndonk, reeds vermeld 1634 maar beslist veel ouder. Deze weg maakte deel uit van de Diepstraat die Lijndonk, Bolberg en Eikberg verbond. De

¹³⁶ Otten, 1988, 50; Buiks, 1990, 170.

¹³⁷ Otten, 1988, 135.

¹³⁸ Kadasterkaart Teteringen 1825.

¹³⁹ Otten, 1988, 8.

¹⁴⁰ Otten, 1988, 27.

¹⁴¹ Kadasterkaart Teteringen 1825.

¹⁴² Kaart van de grens tussen Ginneken en Teteringen bij de Teteringse Dijk, 1659.

¹⁴³ Otten, 1988, 66.

¹⁴⁴ Buiks, 1983-1988, nr. 19, 42-43.

¹⁴⁵ Buiks, 1983-1988, nr. 19, kaart.

¹⁴⁶ Buiks, 1983-1988, nr. 19, kaart.

¹⁴⁷ Buiks, 1983-1988, nr. 19, 16.

¹⁴⁸ Buiks, 1983-1988, nr. 20, 68 - 69.

- Diepstraat werd al in 1525 vermeld. Het betreft vermoedelijk een deels als holle weg gelegen weg.¹⁴⁹
- 24.233 Lijndonkse Voort, later Lijndonksschoor of Bolbergsschoor. Op deze plek passeerde men door een voorde, doorwaadbare plaats, door de Gilze Wouwerbeek op weg naar Bavel. Later is daar een "schoor" gebouwd: een eenvoudig bruggetje.¹⁵⁰
- 24.234 Blooksdreef ook Van Poppelsdreef en Aardse Pad. Verbindingsweg van Lage Aard naar Eikberg.¹⁵¹
- 24.235 Lage Aard, gehuchtstraat van de Lage Aard, reeds 1511 vermeld.¹⁵²
- 24.236 Moerstraat. Verbinding tussen de Lage Aard en moerassen en vennen op de Gilze Heide.
- 24.237 Lijndonkse Kerkpad, lopend naar de plaats van de oude kapel van Bavel aan de Kluisstraat.¹⁵³
- 24.238 Bolbergse Straat. Gehuchtstraat van de Bolberg, maar ook van de Eikberg. Deze weg maakte deel uit van de Diepstraat die Lijndonk, Bolberg en Eikberg verbond. De Diepstraat werd al in 1525 vermeld. Het betreft vermoedelijk een deels als holle weg gelegen weg. Bij Bolberg heette deze weg ook wel de Engstraat.¹⁵⁴
- 24.239 Engstraat. Binnendoor wegje bij de Eikberg. Verbindingsweg.
- 24.240 Lage Aard. Verbindingsweg van de Eikberg naar de Lage Aard.
- 24.241 Chaamse Weg. Vanaf de Eikberg door het St. Annabosch naar Chaam.
- 24.242 wegje van de Eikberg naar de Woestenbergse Hoef, verbindingsweg.
- 24.243 Veenstraat, naar Buiks vermoedt eigenlijk Ven-straat.¹⁵⁵
- 24.244 van Kerkeind naar Kluisstraat, verbindingsweg
- 24.245 Vloeistraat, beemdenweg naar de Vloeien aan de Molenlei ten oosten van Ijpelaar.
- 24.246 Huisdreef van Ijpelaar.
- 24.247 Dode dreefje, doodlopend akkerwegje.
- 24.248 Kerstendreef/Koolpad, verbindingsweg van Ijpelaar naar de Bavelseleen.
- 24.249 Stouwdreef, beemdenweg die in een grote haak om Ijpelaar heen loopt. Hoort tevens tot de landgoedstructuur van Ijpelaar en is al afgebeeld op de kaart van de Bavelse tienden, 1669.
- 24.250 langs Langdonk/Kluis, beemdenweg naar de Vloeien.
- 24.251 Bokkenpadje, akkerwegje.
- 24.252 Kerkeind, de straat die de omgeving van de kerken van 1488 en 1884 verbindt met de omgeving van de schuurkerk.
- 24.253 kerkpad van Ter Voort naar de 1484-kerk van Bavel
- 24.254 Kloosterstraat in Bavel.
- 24.255 Wildebraak, verbindingsweg in Bavel.
- 24.256 Mortel, akkerweg langs de openakker van Bavel, tevens verbindingsweg.
- 24.257 Brigidastraat, akkerweg, over de openakker van Bavel, tevens verbindingsweg.
- 24.258 weg van Bavel naar de Roosberg. Akkerweg, verbindingsweg.
- 24.259 Bokkestraatje. Akkerweg en verbindingsweg bij de Roosberg te Bavel.
- 24.260 Ganzenweistraatje. Geeft toegang tot de beemden van de Ganzenweide aan de Mark. Het wordt al in 1618 genoemd.¹⁵⁶
- 24.261 Duivelsbruglaan. Weg van de Ginnekenmarkt, langs de kerk, over de Duivelsbrug naar het Mastbos en verder.
- 24.262 Kieboompaadje.¹⁵⁷ Dit zou een oude alternatieve baan van de Maastrichtse Baan kunnen zijn.
- 24.263 Broekstraat. Straatje op de rand van Overakker tegen het Bavelse Broek. Vermeld vanaf 1628.¹⁵⁸

¹⁴⁹ Buiks, 1985-86.

¹⁵⁰ Buiks, 1983 - 1988, nr 18, 180, 176.

¹⁵¹ Buiks, 1983 - 1988, nr 18, 62.

¹⁵² Buiks, 1983 - 1988, nr 17, 9.

¹⁵³ Buiks, 1983 - 1988, nr 17, kaart.

¹⁵⁴ Buiks, 1985-86.

¹⁵⁵ Buiks, 1983 - 1988, nr 10, 76.

¹⁵⁶ Buiks, 1983 - 1988, nr. 15, 44.

¹⁵⁷ Buiks, 1983 - 1988, nr. 15, kaart op blz. 52.

¹⁵⁸ Buiks, 1983 - 1988, nr. 24, 22.

- 24.264 Bieberglaan. Weg van de Ulvenhoutselaan over de Bieberg naar het eerste kippenbruggetje. Verbindingsweg.
- 24.265 Pad over de Ulvenhoutse Akker, 1832,. Akkerweg, verbindingsweg.
- 24.266 Pad over de Ulvenhoutse Akker, van het tweede kippenbruggetje uitkomend bij de kerk. Akkerweg.
- 24.267 Pad over de Ulvenhoutse Akker, rechtdoor.
- 24.268 Pennedijk. Oudste vermelding 1521 als Bennendyck. Een benne is een mand of ruif. De Pennedijk loopt niet dwars op het beekdal, maar eerder er langs. Daarom vermoedt Buiks dat wellicht het Hoge Pad vroeger de Pennedijk heette.¹⁵⁹
- 24.269 Hoge Pad, oversteek van de hoeve Steenland over het dal van de Chaamse Beek.¹⁶⁰
- 24.270 Steertstraat, Staartstraat. Vermeld vanaf 1634, tegenwoordig Annevillelaan. Steert is een langwerpige stuk grond of het uiteinde van een nederzettingsgebied.¹⁶¹
- 24.271 Gedeelte van Annevillelaan in het gehucht Geersbroek.
- 24.272 Laarstraat. Straatje aan de zuidwestkant van het Ulvenhoutse Bos.
- 24.273 Kraaienbergse Straat. Straat langs het oude stuifduin van de Kraaienberg. De Kraaienberg wordt vanaf 1607 vermeld. Vermoedelijk stonden hier toen al hoge bomen waarin de kraaien bij voorkeur overnachtten (en voordien met een boel lawaai eerst de gebeurtenissen van de dag doorspreken.)¹⁶²
- 24.274 Broekstraat. Lange rechte weg langs de westkant van het eigenlijke Geersbroek. Nu heet alleen het laatste stukje zandpad nog zo. De naam komt vanaf 1634 voor.¹⁶³
- 24.275 Geersbroekseweg. Hier gebruikt voor het stukje van de huidige Geersbroekseweg dat niet tot de Broekstraat hoorde, maar in plaats daarvan een stukje gehuchtstraat was.
- 24.276 Valkenburgseweg. Verbinding van Geersbroek naar Valkenburg langs de zuidgrens van het eigenlijke Geersbroek.
- 24.277 Weg van Geersbroek naar de Bullensvoort, genaamd Molenstraat. Met die molen wordt waarschijnlijk de Strijbeekse windkorenmolen bedoeld waarop de inwoners van Geersbroek hun graan moesten laten malen.
- 24.278 Bullensvoort. Oude voorde, later brug, over de Chaamse Beek. De voort wordt al vermeld in 1486, een brug schijnt er pas in de 19e eeuw gekomen te zijn. Bullen zou komen van "razen, tieren", hier misschien het geluid van het water langs constructies die verband hielden met de voorde?¹⁶⁴
- 24.279 Broekdreef, van de boswachter van het Ulvenhoutse Bos naar de Kraaienberg.
- 24.280 Eerste Kippebruggetje. Smalle boogbrug over de Mark tussen de Bieberg en de hoeve van Bouvigne. Afgebroken bij de kanalisatie van de Mark rond 1970.
- 24.281 stuw bij de Bieberg. Gebouwd in het kader van de Markkanalisatie omstreeks 1970. tevens brug.
- 24.282 Tweede Kippebruggetje, tussen de Ulvenhoutse Akker en de hoeve Nieuwenhuis.
- 24.283 Engelandse of Steile Brug in de weg van Ulvenhout naar het zuiden, over de Chaamse Beek. Engeland is hier de benaming van de graslanden langs de Chaamse Beek.¹⁶⁵
- 24.284 Bruggetje in het Hoge Pad, over de Chaamse Beek.
- 24.285 Stuw ter hoogte van de Blauwe Kamer. Gebouwd ca 1970 in verband met de Markkanalisatie.
- 24.286 Pad bij Koekelberg over de akker, naar de Schoorbeemd. Mogelijk was er bij die beemd een bruggetje (schoor) over de Mark.
- 24.287 Akkerpaden naar het landgoedje Koekelberg.
- 24.288 Akkerpad naar de Vonderwei. Ook bij die wei kan er een bruggetje of vonder over de Mark geweest zijn.
- 24.289 Een tweede akkerpad naar die Vonderwei.

¹⁵⁹ Buiks, 1983 - 1988, nr. 5, 82.

¹⁶⁰ Buiks, 1983 - 1988, nr. 4, 77; nr. 5, 82.

¹⁶¹ Buiks, 1983 - 1988, nr. 5, 98.

¹⁶² Buiks, 1983 - 1988, nr. 5, 143 - 144.

¹⁶³ Buiks, 1983 - 1988, nr. 5, 129.

¹⁶⁴ Buiks, 1983 - 1988, nr. 4, 36; nr. 5 130.

¹⁶⁵ Buiks, 1983 - 1988, nr. 4, 43.

- 24.290 weg naar de Schelebrug en Daasdonk, Daasdonkseweg.
- 24.291 Schele Brug. De brug is "scheel" omdat hij scheef over het water ligt. De oudste vermelding dateert van 1661. In 1881 was de brug 4 meter breed en 12 meter lang.¹⁶⁶
- 24.292 weg van Koekelberg naar de Heistraat.
- 24.293 kluwen van wegen over en langs de Pierenberg. Het kluwen past nog in de wegensplitsing ten zuiden van de Engelandse Brug.
- 24.294 Cauwelaarse Straat. Gehuchtstraat van Cauwelaar. Vormt een driehoek met de Chaamse Weg. De Couwelaarsestraat, al genoemd in 1699, is eigenlijk de oostelijke poot van de driehoek van wegen waaraan de oudste boerderijen staan.¹⁶⁷
- 24.295 Pad van Cauwelaar langs de Smalle Akker naar een vonder over de Chaamse Beek.
- 24.296 Cauwelaarse vonder. Bruggetje of vonder over de Chaamse Beek tussen Cauwelaar en de Pennedijk. Het was een kippebruggetje in het pad naar de hoeve Steenland op Hoogsteen onder Ulvenhout. Dat bruggetje was er in 1701 en nog rond 1900.¹⁶⁸
- 24.297 Pad van Cauwelaar naar vonder richting Geersbroek.
- 24.298 Bruggetje of vonder tussen Cauwelaar en Geersbroek
- 24.299 Akkerpad bij Koekelberg naar de Engelandse Brug.
- 24.300 straatje naar de Bergen Dongen. Beemdenstraat.
- 24.301 Hoerenpad. Bospad vanaf de Duivelsbruglaan het bos in.
- 24.302 Schapenbaan. Bospad door de Zevenheuveltjes.
- 24.303 Eeuwig Laantje. Beroemd en lang bospad diagonaal door het Mastbos.
- 24.304 Holle Dreef. Bospad.
- 24.305 Frederikdreef. Bospad.
- 24.306 pad langs de schietbaan. Bospad.
- 24.307 pad naar 2e Kippenbruggetje. Verbindingsweg naar het oude kippenbruggetje dat ten zuiden van de hoeve Nieuwenhuis lag.
- 24.308 2e Kippenbruggetje 1832. Het oude kippenbruggetje dat ten zuiden van de hoeve Nieuwenhuis lag.
- 24.309 van Langedreef naar Galder. Verbindingsweg over de Galderse Heide.
- 24.310 pas tussen vennen door ter hoogte van de latere Johannahoeve. Bospad, heipad.
- 24.311 Daasdonkseweg. Verbindingsweg via de Schele Brug naar Notsel.
- 24.312 Moerstraat. Weg naar de heide aan de noordkant van Galder.
- 24.313 Pad naar de Moerstraat en dus ook een weg naar de heide.
- 24.314 dreef naar Middelste Akker. Akkerweg tussen Galder en Daasdonk.
- 24.315 pad bij het Ganzenven, verbindingsweg waarmee men een hoekje afsneed.
- 24.316 Kerzelseweg. Verbindingsweg van Kerzel naar de Diunt en Rijsbergen.
- 24.317 Ballemanseweg. Gehuchtstraat van het gehuchtje Balleman bij Galder.
- 24.318 pad naar de Berkloop. Beemdenweg vanaf de Oude Postbaan.
- 24.319 Scholbergse Baan. Verbindingsweg naar en over de Scholberg.
- 24.320 akkerpad Diunt.
- 24.321 Zandstraat. Heibaan over de duinenrij langs de Berkloop.
- 24.322 zijtak Zandstraat. Heibaan.
- 24.323 Verbindingsweg Balleman - Hazeldonk. Aan de Hazeldonkse kant een stukje dat ook gehuchtraat is.
- 24.324 Hazeldonkse straat, verder zuidelijk geheten Paandijkse straat. Gehuchtstraat van Hazeldonk.
- 24.325 pad langs de Krochtberg. Beemdenweg naar de Krochten aldaar.
- 24.326 Bunderdijk. Beemdenweg naar de percelen genaamd De Bunders.
- 24.327 Langebergstraatje. Weg over de Lange Berg naar de heide.
- 24.328 Meeuwenstraatje. Heiderandweg bij Hazeldonk.
- 24.329 Schootstraat. Akkerweg bij Hazeldonk
- 24.330 Appelboomstraatje. Akkerweg bij Hazeldonk.

¹⁶⁶ Buiks, 1983 - 1988, deel 12, 76

¹⁶⁷ Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 43.

¹⁶⁸ Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 43.

- 24.331 pad naar de Lange Akker. Akkerweg bij Hazeldonk. Loopt uiteindelijk naar de noordelijke uitloper van de donk genaamd Hazeldonk.
- 24.332 Bergvoort. Voorde in de Oude Maastrichtsebaan door de Hazeldonkse Beek. Genoemd vanaf 1519 en verwijzend naar enkele hogere percelen in de buurt.¹⁶⁹
- 24.333 Stikkevoort. Voorde in de Overaseweg over de Berkloop. Vermeld in de grensbeschrijving van Rijsbergen uit 1490.¹⁷⁰
- 24.334 Oude Voort. Voorde in de weg van Oekel naar Hazeldonk door de Hazeldonkse Beek. De voort wordt genoemd vanaf 1541, maar in 1634 was er al een brug. Als "oud" hier betekent "voormalig", dan moet de brug er al in 1541 geweest zijn.¹⁷¹ De Hazeldonkse Beek loopt hier een stukje evenwijdig aan de weg: dat is een typisch voort-lidteken.
- 24.335 Pad over de Groot Akkers, de akker van Hazeldonk. Samen met het Appelboomstraatje een rondlopend pad. Het wordt gekruisd door de Schootstraat. Dergelijke paden zijn typisch voor oude akkergebieden.
- 24.336 weg Baarschot - Galgenveld, weg naar de heide.
- 24.337 weg Heusdenhout - Dorst, sluit aan op het pad Bergschot.
- 24.338 Broekstraatje vanuit Dorst naar de hooilanden bij de Molenlei.
- 24.339 Heistraat, van de Sprundelsebaan bij Lindenburg naar het Liesbos. Deze weg verloor zijn functie door de aanleg van de Liesboslaan in 1646. Er resteert nog een boerenpad, voor het overige is de Heistraat opgenomen in de Liesboslaan.¹⁷²
- 24.340 Pastoriestraatje of Domineesstraatje. Kaarsrecht pad van de Ginnekenmarkt naar de pastorie.¹⁷³
- 24.341 Hoge Brug tussen de Vismarkt en Vlaanderen. Gebouwd rond 1550, vervangen door een nieuwe brug in 1615, vervangen door de derde brug in 1883. Deze werd opgeruimd bij het dempen van de Haven.
- 24.342 Hypothetische weg over de Ijpelaarse Akker. De enige reden om deze weg te veronderstellen is dat zo een logische route ontstaat van Breda naar Gilze, via de Akkerstraat, Lovensdijkstraat, de 300 meter hypothetische weg, een al even hypothetische voorde of brug, de Ijpelaarse Straat, Kerkeind Bavel, Brigidastraat en dan de oude baan naar Gilze.
- 24.343 Pekbrug, ca. 1620. In 1619 werd de stad eigenaar van de Gasthuisvelden. Na de bouw van de Pekbrug werd hier een nieuwe kade aangelegd.
- 24.344 Trigelandenweg
- 24.345 wegen naar een grote hoeve in het noorden van Effen
- 24.346 weg langs de Houtse Steenakker
- 24.347 wegje naar de steenoven in het Hout
- 24.348 Elzenburgstraat
- 24.349 Hilbergsestraat
- 24.350 Effens heiveld
- 24.351 Akkerweg bij de Boonhof
- 24.352 Grauwmansstraat
- 24.353 Weertstraat
- 24.354 straat langs de Herstal
- 24.355 Overa-noord, lang pad over de akkers van Overa.
- 24.356 Klein Zwitserland, deels nu IJzermolenweg.
- 24.357 De Ramen, zandbaan langs de laagte van de Ramen.
- 24.358 baan bij Vuchtschoot
- 24.359 Vuchtschootse akkerweg
- 24.360 Overase Akkerweg
- 24.361 hypothetische verbinding Van de Gampelpoort via de Antwerpse Barakken (24.210) naar het Boeimeerstraatje (24.067). Het gaat om het stuk waar we niets van weten omdat de vesting alles uitgewist heeft. De suggestie komt van de Kaart van het Mastbos, 1621. Aldus "ontstaat"

¹⁶⁹ Buiks, 1986, nr. 2, 25.

¹⁷⁰ Van der Hoeven, 1920, 346 ev..

¹⁷¹ Buiks, 1986, nr. 4, 75 - 76.

¹⁷² Leenders, 1999d.

¹⁷³ Buiks, 1983 - 1988, nr. 15, 32; nr. 16, 99.

een directe verbinding tussen Breda en de oude interlokale banen door het Mastbos: 23.023 west, 23.024 midden en 23.025 west. Dit zou meer betekenis aan de Gampelpoort (36.036) als toegang tot Breda geven.

24.362 Oude Molengrachtstraat, in 1683 opgeslokt door de vesting Breda, maar nog aangegeven op de Kaart van het Mastbos, 1621.

24.363 Andere in 1683 door de vesting opgeslokte verbinding van de Ginnekenstraat naar de Molengrachtstraat. Nog aangegeven op de Kaart van het Mastbos, 1621.

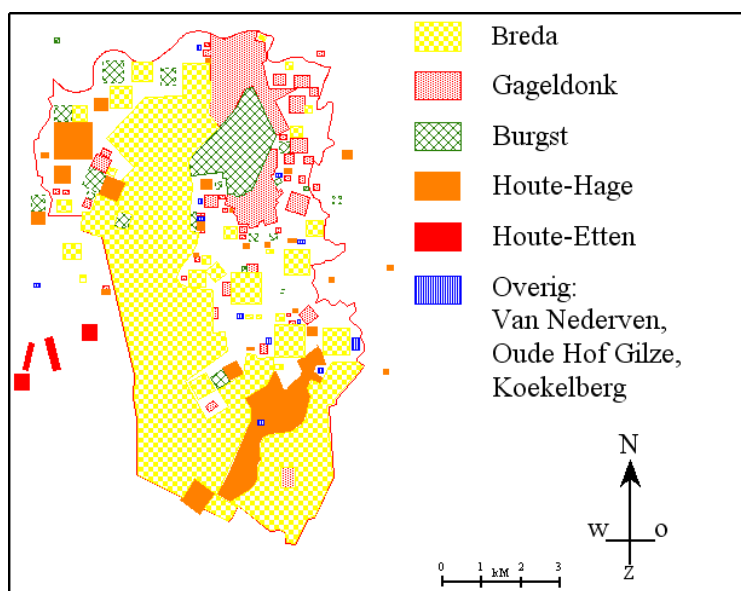
25 Heerlijkheden

Een typisch middeleeuws fenomeen zijn de heerlijkheden. In oorsprong zijn dat grote stukken grond waarover de bezitter of heer een zekere rechtsmacht bezat. Veelal betrof die macht ook de mensen die op die grond woonden of anderszins aan de heerlijkheid gebonden waren. Deze rechtsmacht vertoonde gradaties: de hoge rechtsmacht liet toe misdadigers te bestraffen, eventueel met de doodstraf. De lage rechtsmacht liet slechts toe boetes tot een zeker niveau op te leggen, terwijl het recht van "erven en onterven" er op neer kwam dat de gronden die onder de heerlijkheid vielen alleen ten overstaan van de heer of zijn vertegenwoordiger en zijn leen- of laathof konden worden verkocht of verorven. Voor die heer was er in principe een woning op de heerlijkheid. Veelal werd die woning in de loop van de tijd uitgebreid tot een eenvoudig kasteeltje met op de voorhof een hoeve. Tot de heerlijkheid hoorden vaak nog enkele hoeven die door de heer verpacht werden. Daarnaast was een deel van de grond uitgegeven en werd daarvan jaarlijks een klein bedrag (typisch 6 Leuvense penningen per bunder, ongeveer 2,5 eurocent per hectare) aan de heer betaald. Andere gronden waren als leengoed uitgegeven. De leen- en cijnsgronden lagen deels aaneen tegen het eigen (deels verpachte) deel van de gronden van de heerlijkheid, maar voor een ander deel lagen ze vaak erg verspreid.

Samenvattend:

1. eigen goed:
 - burcht of kasteel
 - huis voor de heer, met wat grond (tuin, park)
 - een of meer verpachte boerderijen
2. leengoed
3. cijnsgoed
4. allerhande rechten. Deze kunnen soms landschappelijk tot uiting komen.

De ligging van de gronden uit groep 1 kon goed gereconstrueerd worden. Voor een deel is dat ook voor gronden uit groep 2 en 3 gelukt. Voor het overige kan thans alleen de globale spreiding aangegeven worden. Zie daarvoor kaart 5 die de heerlijkheden in en om Princenhage schetst.

De bezitter van zo'n heerlijkheid was in de regel zelf weer leenman van een andere heer. Dat kon de heer van Breda zijn, de hertog van Brabant of zelfs de abdis van Thorn. De heer van Burgst beweerde dat hij alleen voor de Singeltjes (de burcht van Burgst) leenman van Brabant was, en aanvankelijk de rest (600 ha) als een vrij eigen goed bezat. Vanaf het midden van de vijftiende eeuw was ook dat een Bredaas leengoed. Burgst-Singeltjes, Gageldonk, De Emer en Hambroek waren Brabantse lenen die onder de hertogelijke rechtbank van Zandhoven vielen. Te samen vormden ze "Hage-Hertog", een groep hertogelijke enclaves in het Land van Breda die geheel te

vergelijken was met Baarle-Hertog. Pas in 1388 kwam Hage-Hertog onder de Bredase rechtsmacht.

In deze inventarisatie worden een zestal aspecten van de heerlijkheden onderscheiden. De galg verbeeldt de (gepretendeerde) hoge rechtsmacht en het kasteel de militaire macht. Hoofdhoeve en

andere verpachte boerderijen worden onderscheiden. Bovendien zijn de geografische relaties tussen deze elementen aangegeven.

object type	aantal
kasteel	9
hoofdhoeve	11
hoeve	15
galg	1
relatie	16
heerlijkeheidsgebied	19

heerlijkheid	aantal
Breda	7
Burgst	9
Daasdonk	10
Emer	6
Gageldonk	6
Hambroek	5
IJpelaar	7
Koekelberg	6
Ten Houte	11
Ulvenhout	4

De heerlijkheden zijn vanaf de 16^e eeuw in toenemende mate ook een landgoed geworden. De landgoedaspecten van de heerlijkheden worden hierna onder 26, Landgoederen behandeld. Daar komen de heerlijkheden dus ook weer terug.

- 25.001 Burgst, met burcht in de Singeltjes (rijks archeologisch monument), hoofdhoeve er naast (Grote Hoeve, met hoofdgebouw met stenen bouwdelen uit zestiende en latere eeuwen, twee Vlaamse schuren uit 1632, twintigste-eeuws Jachthuisje), Kleine Hoeve (woonhuis 1790, stal ouder) aan de centrale akker; hoeve Muizenberg. Landhuis uit 1790. De burcht van Burgst lijkt een hoogmiddeleeuwse ronde waterburcht. Rond het centrale eiland, dat amper ophoging kende en dus geen motte was, liggen twee grachten en een U-vormige wal die open is aan de kant van de Grote Hoeve. Buiten de wal stromen twee beekjes samen. In 1790 werd op het zuidelijk deel van de centrale akker een park aangelegd dat aan de noordzijde begrensd wordt door het Kroningslaantje uit 1898. Het heeft een centrale Torendreef (gericht over de Gageldonkse Kapel op de toren van Breda) met Dianabeeld dat aan het jachtrecht herinnert en een tot vijver omgebouwde oude eendenkooi. Galgenakker als herinnering aan de gepretendeerde hoge rechtsmacht. Centrale akker met akkerwal die deels ook langs het park doorloopt. Kaarsrechte grenslijnen door de Moeren en de Kroeten. De wederheft van de Kroeten was op cijnsbasis uitgegeven. Burgstse Dreef: het rechte stuk vanaf de noordpunt van de akker tot het Heksenwiel is 1080 meter lang en was al in 1669 aanwezig.¹⁷⁴ Het eigendom werd in 1835 aanzienlijk verkleind en in 1930 gereduceerd tot landhuis en park.¹⁷⁵
- 25.002 Hambroek. Onderdeel van Gageldonk, afgesplitst ca. 1400 en zelf weer gesplitst in de late achttiende eeuw (met de Burgstse Dreef als grenslijn). Centrum was de hoeve Hoogsteen op de Steenakker. De Resemanshoeve aan de Burgstse Dreef werd het centrum van de tweede helft.¹⁷⁶
- 25.003 Gageldonk, met Hooghuis, schuur en kapel. Het Hooghuis is de poorttoren van de voorhof van het ca 1500 - 1520 gebouwde omwaterde kasteel, waar ook de kapel bij hoorde. Op dezelfde plaats of juist ergens anders moet eerder een omwaterd en van een valbrug voorzien kasteel gestaan hebben. Het kasteel werd in 1572 in brand gestoken door de Watergeuzen. Hoofdhoeve op de voorhof. Dat is nu de hoeve die aan het Hooghuis vastgebouwd is en waarbij in 1627 de Vlaamse schuur gebouwd werd. Tweede hoeve ernaast. Oorspronkelijk zullen De Emer en Hambroek ook hoeven van Gageldonk geweest zijn, voordat ze rond 1400 "zelfstandig" werden. Tot Gageldonk hoorden gronden op de kop van de Steenakker (De Hazenberg), in de Moeren en vooral in de beemden in Vormen, Kraaiennest en Hooiconk. Leen- en cijnsgoed op de Steenakker, de Emer, in Werft en veel in Westrik. Het landgoed werd in 1917 opgedeeld.¹⁷⁷
- 25.004 Emer. Rond 1400 van Gageldonk afgesplitste hoeve die een eigen heerlijkheidje vormde maar weldra terugviel naar een gewoon landgoed. Met omwaterd kasteel met voorhof en hoeve. De

¹⁷⁴ Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

¹⁷⁵ Leenders, 1973b.

¹⁷⁶ Leenders, 1977a; Dirven, 1978b.

¹⁷⁷ Boeren, 1959; Kappelhof, 1974b; Leenders, 1977a; Dirven, 1978b.

gronden lagen in de directe omgeving en op de Achter Emer. Het kasteel is ca. 1856 afgebroken. Het landgoed is toen versnipperd.¹⁷⁸ De balken uit het kasteel werden hergebruikt in de Bredase windmolen de Vier Winden en nadien nogmaals in de molen van Ulvenhout.

- 25.005 Breda, met kasteel, herberge van de heer, kerk en nederzetting die zich tot stad ontwikkelde. Tot het aanvankelijke bezit van de heren van Breda hoorde een aanzienlijk gebied, bestaande uit de omgeving van de latere stad, de hele Vucht en de hoge randen daaromheen, met nog het gebied van de voormalige gemeente Terheijden inclusief een groot deel van de latere polder Zwartenberg tussen Leur en Zevenbergen. Na ca. 1198 behoorde heel het Land van Breda erbij. Daar liggen verspreid Prinsenhoeven, maar geen ervan lijkt tot oud bezit van de heren van Breda te horen:

Lies	verworven 1523, hier als 25.009. ¹⁷⁹
Hout	verworven 1457, hier als 25.006. ¹⁸⁰
Ulvenhout	verworven dertiende eeuw, hier als 25.007. ¹⁸¹
Hulten	verworven 1368. ¹⁸²

Voorts ontwikkelde de heer van Breda "waranden" voor het jachtgenot op de Belcrumburg, de Emelenberg en op de Hartelberg ten noorden van de stad. Ook het behoud van het Liesbos en het Ulvenhoutse Bos hangt samen met deze jachtbehoeften.

- 25.006 Ten Houte was een heerlijkheid die zich vooral uitstrekte langs de westelijke oever van de Aa of Weerij in 't Hout en te Effen. Aan de Weerij bij de Houtbrug was de burcht: een grachtensysteem met twee eilandjes en vermoedelijk een houtbouw daarop. Daarbij de hoofdhoeve, nu de Prinsenhoeve in 't Hout. Andere hoeven waren de Hoeve ter Stappen (nu Elzenburg), de Ditvoortse Hoeve (nu De Dog) en de hoeve van Effen. Leen- en cijnsgoederen lagen op te Effen, op de Rith en in de Haagse Beemden. In 1457 werd de heerlijkheid door de heer van Breda opgekocht en aan zijn domeinen toegevoegd.¹⁸³
- 25.007 Ulvenhout. Aan de Mark achter de Prinsenhoeve van Ulvenhout lag het "Oud Hof". Dit bestond uit twee eilandjes in een 8-vormige gracht, vlak aan de Mark. We interpreteren dat als een vroeg (dertiende eeuw en eerder, mogelijk tiende-eeuws of eerder) beheerscentrum voor een complex bezittingen in het Markdal dat na 1000 AD in handen raakte van de abdijs van Thorn en dan verder geadministreerd werd vanuit Gilze. De bijhorende hoeve werd in 1243 door de heer van Breda in pand genomen van Thorn en in 1277 definitief aan het domein toegevoegd. Na 1350 had deze plek in het bezit van de heren van Breda geen grotere functie meer dan die van pachthoeve.¹⁸⁴ Sinds 2002 is het zelfs geen boerderij meer!¹⁸⁵
- 25.008 De heerlijkheid Ijpelaar was vermoedelijk een leengoed van de heer van Breda. De abdis van Thorn hief op Ijpelaar een cijns en de heer van Ijpelaar hield van haar de tienden van Ijpelaar en Heusdenhout te leen. Ijpelaar had een omwaterd kasteel en enkele hoeven in de omgeving.¹⁸⁶ De Grote en Kleine Hoeve werden in 1517 vermeld alsmede een derde niet benoemde hoeve waarvan het de vraag is of die wel bestond omdat deze in latere specificaties ontbreekt. Bij het huis hoorde in 1555 10 bunder land, bij de Grote Hoeve 29 bunder en bij de Kleine 27 bunder met nog 14 bunder hei bij Woestenberg. Het totaal komt dan op ongeveer 100 hectare. De heer van Ijpelaar bezat een klein leenboek. Ijpelaarse lenen lagen onder andere in de Bavelse Akker. Ook een hoeve heide (15 ha) bij Woestenberg hoorde erbij. De Laarhovenshoeve werd in 1649 aangekocht door ridder Sebastiaan van Ijpelaar van Jacques La Horne. De naam werd dus blijkbaar vervormd uit La Horne-hoeve.¹⁸⁷ Tevens is dus duidelijk dat deze hoeve niet tot het oude heerlijkheidscomplex hoort.

¹⁷⁸ Leenders, 1977a; Dirven, 1978c; IJsseling, 1972.

¹⁷⁹ Otten, 1988, 176.

¹⁸⁰ Leenders, 1979/80a.

¹⁸¹ Leenders, 1996l, 259.

¹⁸² Leenders, 1996l, 263.

¹⁸³ Leenders, 1979/80a.

¹⁸⁴ Leenders, 1979-80b, 1981-82, 1982-83, 1996l; Jansen, 1996-97d; Buiks, 1995-96; 2001-02.

¹⁸⁵ Jansen, 2001-02d.

¹⁸⁶ Buiks, 1981-82b; Jansen, 1995a, 1996-97e; Juten, 1941.

¹⁸⁷ Buiks, 1983 - 1988, nr.3, 66 - 67.

- 25.009 De Prinsenhoef in 't Lies. Domeinhoeve van de heren van Breda, mogelijk pas vanaf ca 1523. Voordien een particuliere hoeve waarvan de geschiedenis nog onvoldoende begrepen wordt.
- 25.010 Koekelberg. Leengoed van de heer van Breda bestaande uit landerijen, boerderij en een eigen leenhofje. In 1642 werd het goed gesplitst in het leenhof met enkele percelen aan de Mark (Hoochvlot, Groesbroeck); en de boerderij. Op de percelen aan de Mark werd tussen 1642 en 1667 een boerderij met herenkamer gebouwd. Die diende in de periode 1665 - 1688 tevens als schuurkerk voor Ulvenhout en Ginneken. In 1749 is nog sprake van een boerderij, in 1790 wordt daarbij evenwel een herenhuis met verdieping en koetshuis vermeld, met o.a. een "Engels Bos" erbij. In 1795 brandden het huis en de boerderij af. Het koetshuis werd nu tot boerderij verbouwd. Deze boerderij nam ook de naam 't Vlot over.¹⁸⁸ Het goed Koekelberg was deels leen van Breda (zowel grond als heerlijkheid); deels was het cijnsgoed van Breda, deels hoorde het onder de Thornse Oude Hof van Gilze en deels werd het als een allodium beschouwd. Deze ingewikkelde opbouw wijst op een hoge ouderdom, iets waarop ook de Thornse relatie en het voorkomen van een allodiaal deel duiden. Bij de hoeve Koekelberg hoorden in 1514 ook gronden aan de Groene Dijk in de Teteringse Vucht en een blok van 20 bunder heide bij de Strijbeekse molen. Dit is een vrij normaal patroon bij grotere boerderijen in deze streek: cultuurland aan huis, een blok hei in het zuiden en een blok hooiland in het noorden, in de "graslandzone". De reconstructie van de ligging van Koekelberg is die van A.W. Jansen uit 2001, naar de toestand in 1514. De gronden lagen in twee blokken, één aan de Mark en een aan de Chaamse Beek. Daar, tussen de Engelandse Brug en de splitsing van de wegen naar Chaam en Strijbeek, lag de oude hoeve van Koekelberg. Dit blok omvatte een deel van de Grote Akker van Koekelberg en enkele beemdjes aan de Chaamse Beek. Het andere blok omvatte het (Hoog)vlot, een beemd en het Groesbroek. De boerderij 't Vlot die in 1795 uit het koetshuis ontstond, werd in 1906 vervangen door een andere boerderij die weer in 1985 vervangen werd door een woonhuis.¹⁸⁹
- 25.011 Daasdonk. Vermoedelijk behoorde heel de smalle strook tussen de westelijke beekdalbegeleidende weg en de Mark vanaf ongeveer Nieuwenhuis naar het zuiden op een of andere wijze tot het goed Daasdonk. Ook de visrechten op de Mark langs dit terrein hoorden aan Daasdonk. Dit goed was een leen van Breda, maar er zaten ook oudere kernen in, die cijns aan Thorn betaalden. Ook zouden delen allodiaal geweest zijn. Al in de periode 1327 - 1339 was het leen belast met een leenrente.¹⁹⁰ Bij het leen Daasdonk hoorde een leenhofje waarvan de gronden merkwaardigerwijze 4,5 kilometer zuidwestelijker in Oekel in Rijsbergen lagen. Dit leenhof lijkt gevormd te zijn door de opdeling van één enkele hoeve, de Hoeve van de Wildert, te Klein Oekel. Vermoedelijk betreft het een hoeve die de heer van Daasdonk ooit kocht of via erfenis verkreeg, maar die eigenlijk niets met Daasdonk uitstaans heeft.¹⁹¹ Tot in de vijftiende eeuw bleef Daasdonk in handen van het geslacht Van der Daasdonk. Tot het goed hoorden aanvankelijk de hoeven van Daasdonk, Schoondonk, Blauwe Kamer en Nieuwenhuis. De laatste was mogelijk de jongste in de rij. Daasdonk besloeg dus de linker Markoever over ongeveer 4 kilometer lengte, maar met slechts een beperkte breedte: niet verder dan de oude beekdalbegeleidende weg. In de vroege vijftiende eeuw nam de vrouwe van Daasdonk van de heer van Breda een brede strook heide ten westen van de weg in leen en cijns, mogelijk ongeveer 345 hectare.¹⁹² Het was blijkbaar niet de bedoeling die grond te ontginnen, maar om

¹⁸⁸ Brekelmans, 1964.

¹⁸⁹ Jansen, 2000 -01d.

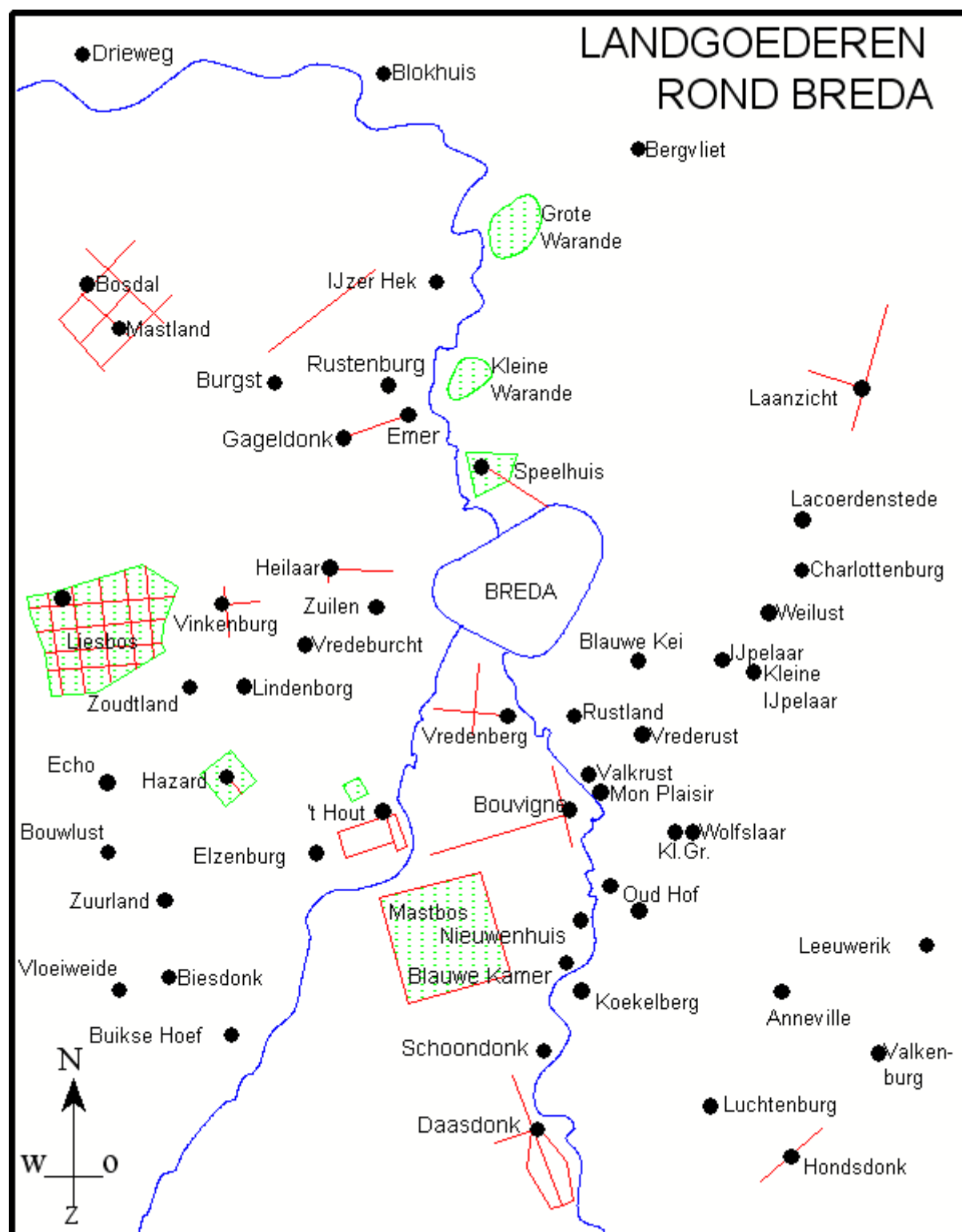
¹⁹⁰ ARAB, RK 542, I, 16v/17r: het betreft daar een in de Brabantse leenadministratie verdwaald Bredaas leen (Zie Leenders, 1976b). Dit blijkt te meer wanneer de heer van Breda als leenheer in 1458 beslag legt op Daasdonk omdat de leenrente niet betaald werd: NAG, NDD I, inv. 295, reg. 1793.

¹⁹¹ RANB, Laat en leenhoven, Leenhof Klein-Oekel, nr. 158. In 1474 werd deze hoeve door Aert van der Wildert te leen gehouden van Jan van Coudenberg: ARAB, LvB, Den 2100bis f 27. Jan van Coudenberg was in 1488 eigenaar van Daasdonk: Brekelmans, 1984, 70. Zie ook Leenders, 1996/, 328 - 331; Buiks en Buiks-Hendrickx, 1986, deel 2.

¹⁹² RANB, PF 118 f 143v Nieuwenhuis, 144r Blauwe Kamer, 114v Schoondonk samen 143 bunder 250 roeden; bij Daasdonk wordt géén groot blok heide vermeld. Volgens de Kaart van het Mastbos uit 1621 betrof het echter 266 bunder 55 roeden. Zie ook Buiks, 1983 - 1988, deel 23, 146.

een "eigen" heide te hebben. In later tijd werd het leen opgesplitst in afzonderlijke lenen voor iedere hoeve. Ook de heidestroom ten westen van de weg werd op die manier verdeeld.

kaart 6: landgoederen (kaart6.gif)

26 Landgoederen

De terreinen die de heren van de oude heerlijkheden voor zich behouden hadden, zijn in de zestiende eeuw en later uitgegroeid tot de kernen van landgoederen. Naast deze oude groep ontstonden er ook geheel nieuwe landgoederen. De kern daarvan was in de regel een bestaande boerderij, soms een nieuwe ontginningshoeve, die in handen kwam van in de stad Breda gehuisveste adel of notabelen. In de eerste helft en het midden van de zestiende eeuw cirkelden heel wat lieden rond het hof van Breda, want de heer van Breda was ook stadhouder voor keizer Karel V van haast alle de Nederlanden. Voor hun stand waren deze lieden het verplicht om een "stadspaleis" te bewonen, maar ook om over een "buiten" te beschikken. Het uitbouwen van boerderijen tot landgoederen is kennelijk in deze periode begonnen. In de loop van de Tachtigjarige Oorlog kwamen er steeds meer landgoederen in handen van militairen die nadien weer plaats maakten voor wat mindere adel en notabelen. In de negentiende eeuw vinden we op de landgoederen zowel (oud-)kolonialen als fabrikanten. Bovendien verschuift de functie dan van een zomerverblijf ten plattelande naar een permanente woning. Er verrijzen dan ook grote villa's met grote tuinen, die voor een deel hier ook opgenomen zijn. Veel landgoederen hebben de twintigste eeuw niet overleefd.

In een wat uitgegroeid landgoed zoals dat bij Breda te vinden was, kunnen we onderscheiden:

- 1) het huis (variërend van een aangebouwde herenkamer tot een kasteelvilla)
- 2) een pleziertuin met gracht, haag of muur eromheen
- 3) een park met dreven (waaronder een oprijlaan en zo mogelijk een torendreef), vijver, ijskelder, theehuis, etc.
- 4) een of meer boerderijen met hun landerijen
- 5) een speciaal vormgegeven landschap waarin die boerderijen lagen, met nog meer dreven als structuurbepalers, alles met een reikwijdte van een halve tot twee kilometer.
- 6) Ook romantische verhalen mogen tot de uitrusting van de landgoederen gerekend worden.¹⁹³

In deze inventaris worden de volgende landgoed-elementen onderscheiden:

Onderdeel	Aantal	lengte (m)	oppervl (ha)
gracht	29	11.568	0
grens 4 hoeven	7	10.372	0
herberg	7	0	0
hoeve	75	0	0
laan	89	133.417	0
landgoedgebied	43	0	1.360
landhuis	40	0	0
ontginningsstructuur	1	5.286	0
overig	36	0	0
park	30	0	888
tuin	42	0	59
vijver	20	0	8
villa	17	0	0
wal	9	14.034	0
zichtlijn	22	87.867	0
Totaal	467	262.544	2.315

In de groep "overig" zitten de uiteenlopende die in volgende tabel opgesomd worden.

¹⁹³ Otten, 1995b, verwijzend naar de gegevens bij Van der Aa, 1845.

"Overig" element	aantal
arbeidershuis	1
bedrijf	2
beeld	2
berghuis	1
bijgebouw	1
boom	5
familiegraf	1
Galgenakker	1
gesticht	1
Heksenwiel	1
hooghuis	1
jachthuis	1
kapel	2
kerkschuur	1
koetshuis	2
markante bomengroep	2
missiehuis	1
opzichtershuis	1
oude stal	1
schuur	1
theehuis	4
toegangshek	2
voorhof	1
Totaal	36

Het gaat om een veertigtal "echte" landgoederen, 16 "villa's" of grote buitenhuizen (meestal 19^e eeuws) en een zestal herbergen een zekere uitstraling als klein landgoed of "buiten".

De lanen hadden een gemiddelde lengte van 1,5 kilometer, de zichtlijnen waren gemiddeld ongeveer 4 kilometer lang, de parken maten gemiddeld bijna 30 hectare en de vijvers waren gemiddeld 0,4 hectare groot.

Tuin-, park- en landschapsaanleg wisselde naar de mode van de tijd en dat afhankelijk van de welstand van de eigenaar. We kunnen daardoor vormen uit verschillende periode aantreffen. De landgoederen waren met Breda verbonden zowel door hun eigenaren (die veelal ook een huis in de stad hadden) als door de dreven die op de Bredase toren of het kasteel gericht waren.¹⁹⁴ Bovendien wordt alles verder aaneengesmeed omdat de heren van Breda een zeer omvangrijk netwerk van dreven en landgoedelementen ontwikkeld hebben, waartoe ook het Liesbos en grote delen van het Mastbos gerekend moeten worden. Kaart 6 schetst het landgoederenlandschap rond Breda.

Lees verder in: "Het landgoederenlandschap rond Breda".¹⁹⁵

26.001 landgoed: Burgst. Zie 25.001. Er was een uitgestrekte drevenstructuur, landhuis uit 1790, drie grote boerderijen, een park en tuin, een vijver als opvolger van een oude eendenkooi, een zichtlijn via de kapel van Gageldonk op de toren van Breda, een beeld van de jachtgodin Diana, een tweede beeld van koningin Wilhelmina aan het eind van het Kroningslaantje, een wal om de centrale akker, bij de Grote hoeve nog een jachthuisje waarin Anton van Duinkerken gewerkt zou hebben, en een smeedijzeren hek aan de zuidelijke toegang en het Heksenwiel bij de Galgenakker aan de noordgrens. Heksenwiel en Galgenakker zijn het aangrijpingspunt van een reeks volksverhalen, net als het landhuis. Veel van dit alles is nog aanwezig.

26.002 grote hoeve met herenkamer: Hoogsteen = Hambroek hooghuis. Zie 25.002

26.003 grote hoeve: Hambroek = hoeve Resemans. Zie 25.002.

26.004 landgoed: Heilaar. In 1327 - 1339 vermelde hoeve van 8 hectare. Al in de zestiende eeuw uitgebouwd tot een landgoed. In 1590 werden naast een boerderij met landerijen ook een "huysinge", opgaande eiken en "plantagen" vermeld toen Pauwels van Asseldelft Heilaar aan Willem de Hertoge, heer van Orsmaal verkocht. Vermoedelijk heeft Willem het landgoed verder uitgebouwd omdat het landgoed in de 17^e eeuw ook wel als "Orsmaal" werd aangeduid. Met omwaterd park, omgracht huis, torendreef (ook genaamd Kettingdreef) gericht op de toren van Princenhage en een tweede dreef die gericht was op het kasteel te Breda. In 1841 werd er een in Engelse stijl aangelegd slingerbos met vijvers, onder andere een goudvisvijver, vermeld. Bij de boerderij werd rond 1840 een herenhuis "Klein Heilaar" gebouwd.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Leenders, 1999p; Otten, 2000c.

¹⁹⁵ Leenders, 1999p.

¹⁹⁶ Van Roon, 1993; Otten, 1995b; 1997e.

- 26.005 landgoed: Rustenburg. In 1650 staat hier een hoeve, waaraan in 1733 een herenkamer gebouwd zou zijn. In de late achttiende eeuw werd er een herenhuis gebouwd van twee verdiepingen, met een tuinmanswoning en bijgebouwen. Het huis is in het begin van de twintigste eeuw gesloopt. De boerderij werd in 1969/70 opgeruimd.¹⁹⁷
- 26.006 landgoed: IJzer Hek, aanvankelijk geheten: Verloren Kost.¹⁹⁸ Grote hoeve met aangebouwd herenhuis, twee schuren en bakhuisje in parkachtig aangelegde gronden met lanen en uiteraard een ijzeren toegangshek. Aan de Rietdijk een markante bomengroep. Aan een der grote bomen hing een kruisbeeld.
- 26.007 landgoed: Gageldonk Hooghuis tevens boerderij, met de kapel en de Grote Hoeve. Zie 25.003.
- 26.008 landgoed: Emelenberg of Kleine Warande. In de vroege zeventiende eeuw (of eerder) gevormde konijnenwarande van de heer van Breda. Een omvangrijke donk aan de Mark vormde daarvoor de basis. Op de Emelenberg stond een huis, vermoedelijk voor de beheerder van het terrein. Er was ook een stelsel van dreven. Vanaf 1965 omgezet in industrieterrein. De boerderij werd in 1955 afgebroken.¹⁹⁹
- 26.009 landgoed: Belcrum met Speelhuis. Op een tweede grote en hoge donk aan de Mark, de Belcrumberg, werd in 1618 het Speelhuis gebouwd nadat het terrein door de heer van Breda gekocht was. Dit was een fraai en groot achtkantig gebouw. Daaromheen werd een wildpark aangelegd waarvan de structuur met op het Speelhuis gerichte dreven en twee circulaire dreven erg opvallend was. Eén dreef werd in zuidoostelijke richting verlengd om als toegangsweg te dienen: de Speelhuisslaan. Een andere dreef was op het kasteel van Breda gericht. Bij het Speelhuis was een woning voor de beheerder die wat bijverdiende als herbergier voor de vele wandelaars die dit park uit de stad trok. In 1824 werd het Speelhuis wegens bouwvalligheid afgebroken. De drevenstructuur verviel pas bij de bouw van de fabriek van Backer en Rueb en de woonwijk aan de Speelhuisslaan, vanaf 1924. Alleen de Speelhuisslaan zelf bleef bestaan.²⁰⁰
- 26.010 landgoed: De Emer. Zie 25.004. Omwaterd kasteel met uigebereide voorhof. Park met vijver bij kasteel en tal van dreven in en langs het landgoed. Een dreef is tevens zichtlijn van De Emer op het Hooghuis van Gageldonk. Aan de Mark een theekoepel. Ten oosten van het kasteel een negentiende-eeuws familiegraf.²⁰¹
- 26.011 grote hoeve: Lacoerdenstede of Rustenburg (Hoolstraat). Al een grote hoeve met een "hof" in 1659, toen deels in eigendom van de Bredenaar Gobbinx, die er een eigen "hof" had, en deels van Wilboorts, die er een huis met oprijlaan had.²⁰² De hoeve is genoemd naar de achttiende-eeuwse familie De La Court die o.a. het kasteeltje IJpelaar bezat.²⁰³ Bij het huis een tuin en oprijlaantje.
- 26.012 landgoed: Mijn Rust = Charlottenburg. Huis en twee hoeven, gebouwd 1754 - 1768 en gesloopt na 1850. Omgracht perceel.²⁰⁴ De boerderij werd ook Helena Hoeve genoemd, naar Helena Leyten, 1833 - 1899. Op de boerderij werd bisschop P. Leijten geboren, van 1885 - 1914.²⁰⁵
- 26.013 landgoed: Vinkenburg. De oude naam is Drie Schouwen. De naam Vinkenburg komt het eerst voor in 1682. Onduidelijk is of die nieuwe naam wijst op de aanwezigheid van een vinkenvangplaats op dit landgoed. Dergelijke vinkenbanen werden rond die tijd vooral langs de Hollandse kust aangelegd, maar er kwamen er ook enkele landinwaarts voor. Landhuis met hoeven en enkele dreven waarvan er één uitzielt op de toren van Breda. Het huis werd in 1883 gesloopt, de op Breda gerichte dreef werd in 1938 doorsneden door het dijklichaam van de autoweg naar Rotterdam en in 2002 ook door de HSL en andere verkeersslussen.²⁰⁶

¹⁹⁷ Brekelmans, 1936; Dirven, 1978d.

¹⁹⁸ Brekelmans, 1952.

¹⁹⁹ Goossens, 1990, 1991.

²⁰⁰ Otten, 1988, 143 - 144.

²⁰¹ IJsseling, 1972.

²⁰² Kaart van de grens tussen Ginneken en Teteringen bij de Teteringse Dijk, 1659.

²⁰³ Buiks, 1990a, 135.

²⁰⁴ Buiks, 1983 - 1988, nr. 13: 31-32; 14: 76.

²⁰⁵ Leijten, 1986-87.

²⁰⁶ Dirven, 1981 - 1982, 163; Matthey, 2004; Otten, 1995b; 1997f.

- 26.014 grote hoeve met herenkamer: Echo. Boerderij met herenkamer, afgebroken 1925.²⁰⁷
- 26.015 landgoed: Hazard. In 1430 als Hoeve op de Rith vermeldde boerderij die leenroerig was aan Burgst. Landgoedje met symmetrisch aangelegde omgeving, centrale oprijlaan en voor aan de weg links en rechts een hoeve. Omringende dreven, tuin met vijver achter het huis.
- 26.016 landgoed: Zoutland. In de vijftiende eeuw stond hier het "Blokhuis van Lies", waarover verder niets bekend is. De in 1699 vermeldde "Hoeve Blokhuis" zal er wel op teruggaan. In 1744 spreekt men van de "hoeve met het Hooghuis en de ander Huysinge". Het huidige landhuis is vermoedelijk eind achttiende eeuw gebouwd: een herenhuis met een schuur. De naam Zoudland is waarschijnlijk afkomstig van Jhr. Peter van Soutelandt, die in 1676 overleed. Het huis werd in 1853 geschikt gemaakt voor permanente bewoning en in 1968 gerestaureerd.²⁰⁸
- 26.017 grote hoeve: Moervliet. Boerderij uit 1685 aan de Turfvaart. Het bouwjaar blijkt uit de jaarankers. De boerderij is merkwaardig omdat het woonstalhuis al in 1685 direct geheel in steen gebouwd lijkt en de toegang in de kopgevel heeft zitten. In 1830 - 1840 werd recht tegenover deze hoeve een beukendreef naar Effen aangelegd. Of er een oudere boerderij aan vooraf ging is niet duidelijk.²⁰⁹
- 26.018 grote hoeve: Boonhof. Grote hoeve op Effen aan de oude Antwerpse Baan.
- 26.019 landgoed: Lindenburg. Vermoedelijk middeleeuwse boerderij genaamd Werlaar, waartoe ook (een deel van) de Nonnenakker behoort die in 1279 aan het klooster St.-Catharinadal werd uitgegeven. Daarbij werd in de 18^e eeuw het landhuis Lindenburg gebouwd.²¹⁰ Permanent bewoond vanaf 1847. In 1858 werd het oude herenhuis afgebroken en vervangen door een groot herenhuis. In 1857 was er een in Engelse stijl aangelegd bosje met visvijver. Het nieuwe huis ziet uit op de toren van Princenhage, maar er werd geen torendreef aangelegd.²¹¹
- 26.020 villa: Huis ten Bosch. Gebouwd 1832 op de hoek van de Liesboslaan en de Moerdijkse Postbaan. Het had een classicistisch uiterlijk en werd steeds bewoond. Achter het huis lag een groot park met een goudvisvijver. Nu is dit het bos achter het klooster aldaar. Huis ten Bosch was al in 1845 een hotel en herberg, van waaruit men goed kon wandelen. In 1904 gekocht door Franse benedictinessen die er een klooster bij bouwden (zie 27.016). In 1933 werd het huis gesloopt.²¹²
- 26.021 villa: Bertha's Hof. Hovenierderij met herekamer, gebouwd in 1843 of 1844, in de tijd dat prins Frederik het Liesbos liet aanpassen.²¹³
- 26.022 herberg: De Drie Linden. Herberg aan de zuidoosthoek van het Liesbos, sinds 1831 of 1839.
- 26.023 grote hoeve: Boomkensberg. Grote boerderij met erg grote Vlaamse schuur, nog twee schuren, vijver. Gebouwd in 1771 in het kader van de ontginning van deze hoek. Stelsel van dreven en nieuw gegraven afwatering. Inmiddels geheel verwaarloosd en teloor gegaan.²¹⁴
- 26.024 grote hoeve: St.-Michielspolder. Vermoedelijk een rond 1600 in de heide gestichte boerderij. In 1690 een vrij groot ontgonnen terrein. In 1840 is er geen hoeve meer. Vrijwel op dezelfde plaats werd na 1900 het huis Krabbebossen gesticht: zie 26.070.²¹⁵
- 26.025 grote hoeve: Buikse Hoef. Vermoedelijk een rond 1600 door Daniel Buiks in de heide gestichte boerderij. In 1690 nog een beperkt ontgonnen terrein en ook later niet veel groter geworden.²¹⁶
- 26.026 grote hoeve: Hondsdonk. Boerderij aan de Aard, naast Hazard, met enige sporen van landgoed aanleg.²¹⁷
- 26.027 Oprijlaan vanaf de Zanddreef naar de Prinsenhoef in 't Lies.

²⁰⁷ Dirven, 1973.

²⁰⁸ Dirven, 1981 - 1982, 163 - 164; Otten, 1995b; 1997i.

²⁰⁹ Werkgroep Haagse Beemden, 1975, 55.

²¹⁰ Dillo en Van Synghel, 2000, nr. 1188; RANB, PF 124 f 338v; 126 f 127v.

²¹¹ Otten, 1995b; 1998b.

²¹² Otten, 1995b; 1997h.

²¹³ Otten, 1995b; 1998d.

²¹⁴ Brouwers, 1972; Dirven, 1973.

²¹⁵ Dirven en Leenders, 1973.

²¹⁶ Dirven en Leenders, 1973.

²¹⁷ Leenders, 1971a.

- 26.028 bos: Liesbos. De wijze waarop rond 1620 en 1646 het Liesbos vergroot en ingericht werd, stempelen het tot een belangrijk element in het landgoederenlandschap dat de heer van Breda in en om Breda creëerde. In 1898 werd in het Engelse Park een Wilhelmina-eik geplant. De boom heeft de 20^e eeuw niet overleefd.²¹⁸ Zie 31.001.
- 26.029 grote hoeve met herenkamer: Bouwlust. Hoeve met herenkamer "en enkele daarbij behorende dienstvertrekken".²¹⁹ Er hoorde in 1853 een tuin met visvijver bij.²²⁰
- 26.030 grote hoeve: Hoeve van Effen. Grote boerderij, afkomstig uit het goed Ten Houte, maar zo ver bekend nooit met een landgoedkarakter.
- 26.031 grote hoeve met herenkamer: Zuurland. Gebouw uit 1860, met bakhuisje.²²¹
- 26.032 grote hoeve met herenkamer: Baansigt. Grote boerderij aan de wegenwaaier ten westen van Princenhage. Met herenkamer, Vlaamse schuur, was- en bakhuisje.²²²
- 26.033 grote hoeve: De Dog = Ditvoortse Hoeve. Ooit domeinhoeve van Ten Houte. Met rechte dreef naar de oude Antwerpse Baan, verlengd naar de Napoleonweg.
- 26.034 fabriek: IJzermolen. Nadat het turftransport op de Turfvaart in 1740 was stilgevallen, werd het water van die vaart vanaf 1763 gebruikt om de slaghamers van de ijzerpletterij van de Rotterdamse firma Hoffmann aan te drijven: de IJzermolen. Het molengebouw stond juist in Rijsbergen, de woningen van de (Duitse) arbeiders in Princenhage en het huis van de opzichter stond dwars over de grens. Bij de watermolen hoorde een stuwkom. Het geheel was landschappelijk als een klein landgoedje uitgewerkt.²²³
- 26.035 bos: Liesboslaan. In 1646 aangelegde laan van Princenhage naar het Liesbos en verder langs de zuidzijde van dat bos. Vanaf de wegenwaaier ten westen van Princenhage was dit echt een nieuwe weg, net als grote delen van de Dreef naar het Mastbos. Op deze wijze bracht de heer van Breda samenhang tussen de grote elementen van zijn bezit rond de stad. Het deel van de Liesboslaan ten westen van de wegenwaaier werd in 1826 bestraat als rijksweg. Langs de weg werden mijlpalen gesteld. In 1995 was mijlpaal 5 bij Liesboschlaan 140 nog aanwezig. Deze paal werd in 2001 "gered" en verplaatst naar de Haagweg 277. Tussen deze kilometerpalen stonden hectometerpaaltjes. In 1995 waren er daar nog twee van over: bij nummer 2 en bij Baanzicht. Na de bestrating werd de Liesboslaan een geliefd luxueus woongebied, met bij het bos zelfs enige toeristische ontwikkelingen.²²⁴ Zie de afzonderlijke landgoedjes.²²⁵
- 26.036 landgoed: Jachthuis Liesbos. In 1619 stond er op deze plaats al een huis met daarnaast een akker, een weilje en een tuin. Dit was het plantagemeestershuis. In 1843 werd het verbouwd tot jachthuis, onder andere door er een verdieping op te plaatsen. Om het huis lag een gracht. Het huis werd voor 1897 ook wel gebruikt als kinderkolonie. In 1963 is het huis afgebrand. Tegenover het Jachthuis werd in 1845/46 het Engelse Park aangelegd. Dat was een groot grasveld met opgaande bomen en een slingervijver. Meer naar het midden van het bos de nieuwe boswachterswoning van 1845/47, nu restaurant. Ten noordoosten daarvan werd vermoedelijk in 1802 een bijzondere structuur aangeplant, het Rondje of de Tempel.²²⁶
- 26.037 grote hoeve: Biesdonk. Ontginningshoeve, vermoedelijk van na 1646 omdat ze zo netjes langs de Turfvaart ligt.
- 26.038 villa: Groenewoud. Hotel, gesticht in de vroege negentiende eeuw. Door de erbij gelegen dennenbosjes rond 1900 een complex van enkele hectaren. Met speeltuin.²²⁷
- 26.039 landgoed: Wolfslaar. In 1525 bestond Wolfslaar uit een hoeve met 35 hectare grond, 2 schuren, schaapskooi en duifhuis; en een tweede hoeve van 22 hectare. Deze laatste, de Kleine Hoeve, stond ter plaatse van Bavelse laan 180. De Grote Hoeve stond vrijwel ter plaatse van het huidige

²¹⁸ Otten, 1998a.

²¹⁹ Dirven, 1973.

²²⁰ Otten, 1995b.

²²¹ Dirven, 1973.

²²² Werkgroep Haagse Beemden, 1975, 36.

²²³ Kappelhof, 1974c.

²²⁴ Otten, 1988, 95; 1998e; 1998f; 1999a; Van Oosterhout, 2001.

²²⁵ Otten, 1995ab, 1996abcd.

²²⁶ Otten, 1995a; 1997b.

²²⁷ Otten, 1988, 52.

- landhuis. Uit de gronden van Wolfslaar werd onder andere een kleine cijns aan de Oude Hof van Thorn te Gilze betaald. Dit wijst op de aanwezigheid van een heel oude ontginningskern.²²⁸ In 1553 was Claes Vierlingh eigenaar van Wolfslaar. Tijdens het beleg van Breda in 1637 werd Wolfslaar vernield, waarop in 1651-1652 herbouw volgde. De Grote Hoeve werd in 1637 vernield bij het beleg van Breda. Ze werd pas herbouwd in 1651/2. Het bijhorende terrein werd nadien nog uitgebreid met 3,2 hectare heide en een bosrand van 7,5 hectare tegen het Ulvenhoutse Bos.²²⁹ De boerderij werd tussen 1688 en 1697 herbouwd, de (Vlaamse?) schuur bleef staan. Ten oosten van de boerderij verrees het landhuis. In de zelfde periode werd de Torendreef aangelegd en de dreef naar het Ulvenhoutse bos begonnen. Deze dreef werd na 1697 voltooid. De aankopen betekenden dat Wolfslaar nu ook gronden ten zuiden van de Beversluisloop bezat. In 1826 was oppervlakte in het geheel 24 ha, waarvan 10 ha akker en 10 ha weide. In 1955, bij de aankoop door de gemeente Breda, was het landgoed 34 hectare groot, waarvan 22 ha voor de boerderij. Het huis werd in de achttiende eeuw verbouwd en in 1826-45 herbouwd. In 1862 volgde opnieuw herbouw, waarbij de boerderij zo'n 250 naar het westen verplaatst werd (huidige boerderij Wolfslaar). Met tuin, vijver, park en dreef die op de toren van Breda gericht werd.²³⁰
- 26.040 grote hoeve met herenkamer: Groot Wolfslaar. In 1908 gebouwde "Villa Groot Wolfslaar".²³¹ Voor de bouw werd de Wolfslaardreef omgelegd. Achter de villa werd een grote boerderij gebouwd.
- 26.041 villa: Mariëndaal. Ook wel genaamd Marialust of Mariëndal. In 1843 in Italiaanse stijl gebouwde villa op een perceel van minder dan 1 hectare. In 1944 bij beschieting van Ginneken beschadigd en daarna afgebroken.²³²
- 26.042 landgoed: Elzenburg = Hoeve ter Stappen. Ooit domeinhoeve van Ten Houte. Geleidelijk in meerdere bedrijven uiteengevallen. De hoofdhoeve werd in de late achttiende eeuw door de eigenaar Van Elsen omgevormd tot het landgoedje Elzenburg. De hoeve werd in 1945 door een V-1 verwoest.²³³
- 26.043 grote hoeve met herenkamer: Blauwe Kei. In 1364 reeds vermelde boerderij die in 1624/5 bij het beleg van Breda vernield werd. Vanouds genaamd de Hoeve op de Molenvloed. Met die Molenvloed werd de Molenlei bedoeld, die langs het erf van de hoeve liep. In 1648 werd de hoeve herbouwd, zoals de naamgevende gevelsteen vermeldt. In 1675 was er een brouwerij aan verbonden. Vermoedelijk is er in 1648 ook een herenkamer aan de hoeve gebouwd.²³⁴ Er lijken twee dreven bij te horen.
- 26.044 landgoed: Bouvigne. In 1310 werd Gillis van der Boverien vermeld. In 1584 blijkt er een stenen huis te zijn. Het huidige kasteel, neerhuis en globale terreininrichting dateren van 1611 - 1614. Ook de ruimere omgeving werd bij het kasteel betrokken. Dwars voor het kasteel werd de Bouvignelaan aangelegd. Dit is een torendreef die niet precies (100 meter west) op de toren van Breda gericht is. Van het kasteel af het Mastbos in werd in 1611-14 een dreef aangelegd. Deze werd in 1625 en/of 1637 vernield bij de belegeringen van Breda, waarin het kasteel een van de hoofdkwartieren was. In het midden van de zeventiende eeuw werd een nieuwe dreef aangelegd, iets gedraaid ten opzichte van de oude en nu wel dwars door het bos tot aan de Overase Weg lopend. De tuinaanleg bij het kasteel, met Franse, Duitse en Engelse tuinen, dateert uit de twintigste eeuw, evenals de kapel. De Frans klinkende naam Bouvigne komt pas sinds 1802 voor. Van 1612 tot 1775 was Bouvigne onderdeel van de Nassause Domeinen. Van 1972 tot 2004 was het het hoofdkantoor van het waterschap West-Brabant.²³⁵

²²⁸ Leenders, 1999-00,87.

²²⁹ Kaart van heide tussen Wolfslaar en het Ulvenhoutse Bos, 1688; Kaart van het Ulvenhoutse Bos nabij Wolfslaar, 1697.

²³⁰ Brekelmans, 1964; Juten, 1901; Jansen, 1997-98b; Leenders, 1999b.

²³¹ Brekelmans, 1964.

²³² Leenders, 1987c; Jansen, 1989a.

²³³ Otten, 1988, 38.

²³⁴ Brekelmans, 1958a, 1959b.

²³⁵ Brekelmans, 1977a; Jespers, 1979-80b,193; Juten, 1909a; Kalf, 1912, 253 - 255.

- 26.045 De Groot-Overveldse Straat is vanaf de omgrachte hoeve een zichtlijn op de toren van Princenhage. Ook in het in 1661 verkavelde Bavelbroek is zo'n zichtlijn. Vermoedelijk dateert die van Overveld uit dezelfde tijd, omdat de Groot-Overveldse Heide toen ook ontgonnen werd.
- 26.046 grote hoeve: Prinsenhoef Ulvenhout. Grote boerderij op ruim erf, maar op zich geen landgoed. Wel is de dreef die het bos in loopt (Deken Dirckxweg) min of meer op de hoeve gericht. Zie echter verder 25.007.
- 26.047 grote hoeve: Scharenburg, oorspronkelijk de hoeve van Eindhoven genaamd. Gageldonkse enclave, uitgegroeid tot grote boerderij. De naam verwijst naar een vroegere bezitter.²³⁶
- 26.048 villa: Wörishofen.
- 26.049 villa: villa Vredeburgh. In 1856 gebouwde villa aan de Liesboslaan in een in Engelse stijl aangelegd park.²³⁷
- 26.050 landgoed: Zuilen. Het betreft hier de oude hoeve van Buurstede, een leen van Burgst. In 1620 werd er een "hooghuis" gesitueerd. De benaming Zuilen is afkomstig van Steven van Suylen en zijn weduwe (zestiende eeuw). In hun dagen zouden hier, juist buiten de stad, hagepreken gehouden zijn. Het landhuis sneuvelde bij de belegeringen van Breda, 1624/5 of 1637. Nadien werd er een hoeve herbouwd. Rond 1800 herinnert nog een gracht en een dreef naar de Haagweg aan het landgoedverleden. In 1960 werd de hoeve gesloopt.²³⁸
- 26.051 landgoed: Daasdonk. Tussen 1327 - 1339 werd Daasdonk voor het eerst vermeld. Vermoedelijk werd er rond 1525 een herenhuis gebouwd. Het stond met een hoeve op een omgracht ovaal eiland. In 1622 stond er een herenhuis met drie schouwen en een boerderij. Inmiddels waren uit het goed Daasdonk, dat over grote lengte de westelijke oever van de Mark besloeg, de hoeven Blauwe Kamer, Nieuwenhuis en Schoondonk afgesplitst. In 1665 - 1667 werd het huis hersteld. Rond 1700 richtte de uit Schotland afkomstige eigenaar Lauder een ruime omgeving in. Vanaf het kasteel werd een dreef recht op de toren van Rijsbergen getrokken. Dwars daarop kwam een 1600 meter lange tweede dreef. Ten opzichte van dit assenkruis werd de rest van het terrein ingericht. Het meest opvallend is daarbij de Schotse Polder. Voor de aanleg daarvan werd de galderse Beek omgelegd. Het kasteeltje brandde in 1831 af en werd niet herbouwd. In de er naast gelegen boerderij, die in 1832 afbrandde maar herbouwd werd, zijn enkele bouwelementen van het kasteel verwerkt. De grachten werden na 1950 dichtgegooid.²³⁹ Bij de hoeve De Drie Zwaantjes werden in 1980 nog bouwfragmenten van het huis teruggevonden en vervolgens weer zoek gemaakt.²⁴⁰ Daasdonk, huis, hoeven en landgoed, is afgebeeld op de Kaart van het Mastbos, 1621. Het huis te zien op een tekening van Stellingwerff die gedateerd is 1671, maar waarschijnlijk niet de werkelijkheid weergeeft; en op een betrouwbare tekening van Cornelis Pronk uit 1729.
- 26.052 landgoed: Valkrust, oorspronkelijk De Wijngaard geheten. Voordien heette dit gebied De "De Wijngaard". Deze naam werd in 1517 niet en in 1541 wel gebruikt om dit gebied aan te duiden.²⁴¹ Het is daarom denkbaar dat Willem van Wisschel, eigenaar tussen 1517 en 1542, er deze naam aan gaf. Als alternatief blijft het mogelijk dat de naam in 1517 toevallig niet opgeschreven werd. De meest notabele eigenaar was wel de heer van Zevenbergen (1542-1552). De kaart van het Mastbos, 1621 toont een groot huis met bomen op een omgracht perceel, met een oprijlaan naar de Ulvenhoutselaan. Het geheel maakt de indruk van een aanzienlijk buiten. Callot tekent in 1625 alleen het grote huis de Wijngaard: er komt rook uit de schoorsteen en op het boomloze terrein lopen wat soldaten. Aan de Mark bleekt men de was. Tussen 1637 en 1668 werden er een brouwerij, een paardenstal, een bergplaats voor turf en een losstaand bakhuis bijgebouwd. Op de grens van het in 1668 afgesplitste zuidelijke deel van de Kleine Wijngaard, waren essen en iepen geplant. Langs de Ulvenhoutselaan stond een doornhaag. De eigenaar van de Grote Wijngaard had de beschikking over een eigen schuit op de Mark. In 1730 werd ook een huisje aan de Ulvenhoutse laan genoemd: vermoedelijk is dat

²³⁶ Otten, 1988, 138.

²³⁷ Otten, 1995b, 1996c; 1998c.

²³⁸ Otten, 1988, 178, 179; Dirven, 1981 - 1982, 167-168.

²³⁹ Brekelmans, 1984; Jespers, 1979-80b, 203; Kalf, 1912, 256 - 257; Leenders, 1980-81; Van der Westerlaken, 1990-91.

²⁴⁰ Brekelmans, 1980-81a; Gooyers, 1980-81.

²⁴¹ GA Breda, R Breda 424 f 125r, 126v, 127r; R Breda 678 f 166v-167r; ARAB, Arenberg 4256 f 70r.

het theekoepeltje. In 1772 kocht Mr. Cornelis Valk van Aalst de Grote Wijngaard. Volgens Brekelmans heeft hij in 1773 het oude huis mogelijk geheel laten verbouwen of herbouwen. In ieder geval lijkt het huidige gebouw wel uit de late 18e eeuw te dateren. Het staat echter niet op precies de zelfde plek als het hoofdgebouw uit 1621. Het in 1831 aanwezige bijgebouw binnen de gracht kan het zuidelijke gedeelte van het gebouw uit 1621 zijn, of op de fundamenten daarvan zijn opgetrokken. De "verschuiving" van het hoofdgebouw plaatste het in het verlengde van de oprijlaan. De heer Valk gaf het huis een nieuwe en modieuze naam: Valkrust. In 1800 werden de twee blauwstenen hekpalen met ijzerwerk geplaatst.²⁴²

26.053 grote hoeve: Nieuwenhuis. Gespleten uit het grote goed Daasdonk. In 1516 stond hier reeds een stenen huis.²⁴³ In 1621 hoorde een groot stuk heide bij dit huis.

26.054 landgoed: Prinsenhoef Hout. Hoofdhoeve van de voormalige heerlijkheid Ten Houte in de Hage. Vanaf 1457 domeinhoeve van de heren van Breda. In de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn hier dreven aangelegd. Ter hoogte van de woningen aan de Dr. Batenburglaan werd voor 1620 een Ruitenbos aangeplant dat later omgevormd werd in een Sterrebos. Tussen de hoeve en de Trippelenberg werd een kaatsbaan aangelegd: het Balveld. De omgeving van de hoeve werd aldus uitgebouwd tot een landgoed.

Rechts: Het Ruitenbos in 1625, tussen de Houtbrug (boven) en de Biebrugge (linksonder). Uit de kaart van Callot.

26.055 herberg: Bloemkool. Aanvankelijk was dit het Gageldonkse leengoed aan de Kromme Eik. In de zeventiende - achttiende eeuw een herberg.

26.056 grote hoeve: Blauwe Kamer. Gespleten uit Daasdonk. De hoeve stond op een omgracht perceel pal aan de Mark stond. Hij was met een rechte dreef verbonden met de Galderse Weg. Tussen 1621 – 1832 is de hoeve ongeveer 100 meter van de Mark af verplaatst. Ook deze stond op een (veel ruimer) omgracht perceel. Een tweede hoeve stond nog was verder van de Mark af.²⁴⁴

26.057 bos: Mastbos. Het Mastbos is in zijn geheel een nieuw bos, aangelegd vanaf 1518 en voorzien van een boswachterswoning die tevens boerderij was. De kaart van het Mastbos, 1621 toont aan de westkant een bijzondere boom: De Zeven Linden. Mogelijk dateert die nog van voor de bosaanplant. In het begin van de zeventiende eeuw heeft het noordelijke deel zijn huidige vorm gekregen. Deze inrichting past in de reeks grote landschapsingrepen door de heren van Breda. In 1898 werd in het noorden van het bos bij gelegenheid van de kroning van koningin Wilhelmina een Wilhelmina-eik geplant. Van dan af werd het Mastbos min of meer aangepast als recreatiebos voor de Bredanaars door het toevoegen van slingerende wandelpaden. De boswachterij werd een restaurant en de boswachter kreeg een nieuwe woning. Zie voor het bosbouwaspect verder 31.004 t/m 31.007.²⁴⁵

26.058 landgoed: Vredenburg. Bij een al zeer oude hoeve die cijns betaalde aan de Oude Hof van Gilze, werd in 1476/83 het klooster Vredenberg gesticht, dat in 1577/78 afgebroken werd. Zie 27.045.²⁴⁶ De boerderij bleef bestaan, het werd zelfs een groepje van drie. Tussen 1743 en 1781 werd daarbij een landhuis gebouwd en vermoedelijk zijn toen ook de dreven en tuinen aangelegd. Dit landgoed stond bekend als Vredenburg. Om de tuinen lagen grachten, en er was een zeskantig theekoepeltje. Het drevenstelsel bestond uit een Torendreef.²⁴⁷, de lange Vredenburgse Dreef en nog een kort dreefje parallel daaraan. Dit stelsel domineerde bijna geheel

²⁴² Van der Aa, 1845, onder Ginneken; Brekelmans, 1981; Leenders, 1987c.

²⁴³ Brekelmans, 1977a, 13.

²⁴⁴ Buiks, 1983 - 1988, nr. 21, 23-24.

²⁴⁵ Spierings, 1990; Otten, 1998a; 1999c.

²⁴⁶ Van der Smissen, 1983.

²⁴⁷ Deze was evenwel noch op de Grote Toren, noch op de toren van de Markendaalse kerk gericht. Eerder lijkt de dreef op de stadspoort aan de Nieuwe Huizen gericht te zijn.

- Boeimeer. Kort na 1800 werden de boerderijen verkocht. Vanaf 1876 werd het huis in feite een boerderij. Na 1956 werden de boerderijen afgebroken.²⁴⁸
- 26.059 villa: Rustoord.
- 26.060 villa: Cranendoncq.
- 26.061 hooghuis: hooghuis bij Haagkerk, 1620, 1650. Groot stenen woonhuis met meerdere verdiepingen en trapgevel. Afgebeeld op de Kaart van de Aard, 1650.
- 26.062 grote hoeve: Schoondonk. gespleten uit het grote goed Daasdonk. In 1621 stond de boerderij vlak aan de Mark, in 1821 wat meer naar het zuidwesten, waar ook nu nog een boerderij is. Mer een dreef naar de Galderseweg en een korte tak naar de oude hoeveplek.
- 26.063 landgoed: Vrederust (Overakker). Oorspronkelijk een op het einde van de zeventiende eeuw of eerder gestichte boerderij. In 1748 blijkt daar een visvijver bij te liggen en in 1768 was er aan de boerderij een herenhuis gebouwd. Tussen 1778 - 1792 werd het geheel herbouwd en voorzien van een korte op de Bredase toren gerichte met beuken beplante torendreef. In 1960 verbouwd voor de gemeentelijke Dienst Beplantingen, die inmiddels weer vertrokken is.²⁴⁹
- 26.064 villa: Buistelberg alias Mon Plaisir. Rond 1660 werd het buitenhuis gebouwd door kapitein der infanterie Schuyfphil. Een eeuw later werd dit huis "vanouds de Buistelberg" genoemd, naar de hoogte aan de overzijde van de weg. In de 19e eeuw heette het huis naar de mode van die tijd "Mon Plaisir". In de negentiende eeuw is het een woonhuis aan de Mark, met een koetshuis dwars daarop gebouwd. Rond 1910 werd een nieuw huis gebouwd dat ook wel "de villa van raming" heette. In 1970 werd hier de Mark verlegd, waardoor de ligging ten opzichte van het huis wat veranderde. Mon Plaisir wordt als stafkantoor van de marechaussee daarentegen erg goed onderhouden.²⁵⁰
- 26.065 landgoed: Rustland. Vroeg-negentiende-eeuws landgoed van 12 hectaren aan de oostzijde van de Ginnekenweg. Verkaveld en bebouwd met woningen (Rustlandstraat) 1902 - 1933.²⁵¹
- 26.066 landgoed: (Groot) Ijpelaar. Ijpelaar werd al in 1280 vermeld. Uit de gronden van Ijpelaar werd onder andere een kleine cijns aan de Oude Hof van Thorn te Gilze betaald. Dit wijst op de aanwezigheid van een heel oude ontginningskern.²⁵² Voor Ijpelaar als heerlijkheid: zie 25.008. Het huis was in 1495 toevluchtsoord voor monniken uit Egmond. In 1521 was sprake van een "huis en slotke". Volgens een gevelsteen werd dat in 1566 her- of verbouwd. In 1611 werd de Kleine Hoeve verkocht, maar in 1649 werd er weer een andere(?) hoeve bijgekocht. Op Ijpelaar blijken in 1611 jezuiteten te zitten en vanaf 1693 was er een kerkshuur. In 1716 spreekt men van kasteel, neerhof, Hoorenshoeve (dat is de aankoop van 1649, Laarhovenshoeve) en een tweede hoeve. Van 1800 - 1817 was het complex een seminarie. Na weer een seculier bestaan van een in 1829 op oude fundamenten herbouwd huis, werd dit gebouw in 1876 gesloopt. Iets noordelijker werd een nieuw seminarie gebouwd. Dit brandde in 1944 af. Ca. 1950-60 werd een nieuw gebouw opgetrokken. Bij het seminarie werd in 1880 een hovenierswoning gebouwd die al rond 1900 (ook) als café gebruikt werd: De Heilige Tap.²⁵³
- 26.067 landgoed: Nieuwe Ijpelaar of Klein Ijpelaar. Zeventiende-eeuwse of oudere hoeve waarbij in de achttiende eeuw een herenhuis gebouwd werd. Vermoedelijk is dit de in 1611 verkochte Kleine Hoeve. In de eerste helft van de 18e eeuw werd daaruit een buitenplaats gevormd. In 1745 is er sprake van een "Heere-woning". Dit geheel kreeg de naam Kleine Ijpelaar en vanaf 1855: Nieuwe Ijpelaar. Vermoedelijk werd tussen 1790 - 1795 een landhuis gebouwd. Dit gebouw en zijn omgeving zijn afgebeeld op 4 schilderijen. De gebouwen werden in 1866 alweer gesloopt en vervangen door nieuwe gebouwen, iets zuidelijker. In 1916 kwam dit aan de paters der Heilige Harten die er in 1928 - 1929 een noviciaat bouwden ter plaatse van de orangerie, het koetshuis en de stallen. Toen werd ook een herinnering opgeschreven ver de wijze waarop er in 1855-56 gebouwd en verbouwd werd.²⁵⁴ Het park, waarin ook een kerkhofje aangelegd werd, is

²⁴⁸ Otten, 1991

²⁴⁹ Brekelmans, 1960.

²⁵⁰ Leenders, 1987c; Jansen, 1988 - 1989.

²⁵¹ Otten, 1992a, 2003bcfh.

²⁵² Leenders, 1999-00,87.

²⁵³ Jansen, 1995ab; Juten, 1941; Kalf, 1912, 256.

²⁵⁴ Brekelmans, 1961; 1979-80; De Bruyn, 1941; Buiks, 1983 - 1988, nr. 3, 118 - 119; Gooren, 1984-85; Jansen, 1995c.

- beschreven door pater Dagobert Gooren, die zijn laatste jaren op de Nieuwe IJpelaar verbleef. Als bijzondere elementen noemt hij een galg (onzeker) en een ijskelder op het eind van het pad bij een kleine langgerekte vijver. Het heuveltje moet er nog zijn. Verder noemt hij gespecificeerde zeldzame bomen: Wellingtonia, Japanse Gengko, treurbeuk, Liriodendron tulipifera, witte Magnolia, mispelboom, reuzenbeuk, moerascypressen, inlandse eiken, treur-esdoorn en tamme kastagnes. Er was een orangerie (afgebroken).²⁵⁵
- 26.068 grote hoeve met herenkamer: Weilust, oorspronkelijk geheten Florenstede. Deze boerderij werd in 1442 het eerst vermeld, Bij het beleg van Breda in 1624/5 werd de boerderij verwoest. In het midden van de zeventiende eeuw werd ze herbouwd, met daaraan een herenkamer. Rond 1725 werd aan de oostzijde een herenhuis tegen de hoeve gebouwd. In 1787 volgde nieuwbouw in steen. Het geheel was omgracht. Bij de zogenaamde restauratie van 1965 werd de boerenhoeve afgebroken en werd het resterende huis opgeknapt.²⁵⁶
- 26.069 landgoed: Vloeiweide. Eind negentiende eeuw hoofdzakelijk in de gemeente Rijsbergen gevormd landgoed rond weiden langs de Bijloop, die regelmatig vanuit die beek bevoeid werden. In België werd het bevoeiingssysteem met "vloeiweiden" herhaaldelijk toegepast, in Nederland is de toepassing ervan eerder zeldzaam. In de 20ste eeuw werden hier ook hoger gelegen heidegronden ontgonnen. Een landhuis werd er niet gebouwd, wel een boswachterswoning. In de Tweede Wereldoorlog was hierin een radiopost van het verzet die op 4 oktober 1944 door de Duitsers opgeruimd werd. Een gedenkplaat herinnert eraan.²⁵⁷
- 26.070 landgoed: De Krabbebossen. De heer S. Montens, burgemeester van Massenhoven, verzamelde hier gronden. Aanleg van de dreven, dwars over oude percelen heen, vanaf 1866. Eén dreef is een torendreef met zicht op de Grote Toren in Breda. Bebossing van de heide vanaf 1888, bouw landhuis begin twintigste eeuw. In de jaren 1930 werd hier een kindhuis voor Rotterdamse bleekneusjes gesticht. Zie overigens ook 26.024.²⁵⁸
- 26.071 villa: Villa Maria, gelegen tegenover Mariëndal, ook wel Markhoek genaamd. In 1856 gebouwd, in 1881 van een toren voorzien en in 1923 verder vergroot. In 1961 afgebroken om ruimte te maken voor de verzorgingsflat Markhoek. Opvallende en erg grote villa.²⁵⁹
- 26.072 grote hoeve: Klein Wolfslaar. Vermoedelijk van rond 1700 daterende hoeve die eerst Lichtenberg heette, die uit Wolfslaar afsplitste. In 1827 is er o.a. een vijver met theekoepel. In 1858 werd een nieuwe boerderij gebouwd in 1911 volgde de toevoeging van o.a. een ijzeren hekwerk en nog enkele gebouwen dit in verband met de start van de onderneming "Eerste Nederlandsche Maatschappij van Kleinveeteelt".²⁶⁰
- 26.073 villa: Princenoord, gebouwd in 1866 aan de Haagweg. Gepleisterde gevel in eclectische stijl.²⁶¹
- 26.074 villa: Villa de Hage ofwel Villa Sophia gebouwd in 1858 aan de Haagweg.²⁶²
- 26.075 landgoed: Tuinzicht. In 1798 gebouwd landhuis. Werd in 1883 een tuinderij.²⁶³
- 26.076 Villa Maria Hoeve. Gebouwd 1904.²⁶⁴
- 26.077 Hotel Bellevue met tuin op het noorden. Gesticht 1882. Op de zuidwesthoek van het perceel staan twee stenen palen.²⁶⁵
- 26.078 Villa Rustoord, vermoedelijk in 1882 gesticht.²⁶⁶
- 26.079 Sint-Lucia-gesticht, gebouwd in 1889/90, met tuin op het zuiden.²⁶⁷ Naar ontwerp van Van Langelaar. Verwoest in 1944.²⁶⁸

²⁵⁵ Gooren, 1993-94.

²⁵⁶ Brekelmans, 1970.

²⁵⁷ Schulten, 1994, Van der Heijden, 2004.

²⁵⁸ Dagblad De Stem, 5 aug 1989; Otten, 2000f.

²⁵⁹ Jansen, 1989-90c

²⁶⁰ Jansen, 1995-96b.

²⁶¹ Otten, 1995b.

²⁶² Otten, 1995b.

²⁶³ Otten, 1995b.

²⁶⁴ Otten, 1996c; 2000g.

²⁶⁵ Otten, 1996c.

²⁶⁶ Otten, 1996c.

²⁶⁷ Otten, 1996c.

- 26.080 Herberg het Spreeuwken. De eerste vermelding dateert van 1597. Verbasterd tot Spreuken is die naam op sommige slechte kaarten wel als naam van Princenhage gebruikt. In de 18^e eeuw hernoemd: Het Ploegje. Verdwenen bij aanleg van de nieuwe rijksweg naar Rotterdam.²⁶⁹
- 26.081 Villa Meertensheim. Gebouwd in 1878/79 naar ontwerp en als woonhuis voor Van Langelaar, architect. Destijds getypeerd als "Oud-Hollandse stijl", nu als neo-gotisch met neo-rennaissance-details. Aan de Haagweg, naast Princenoord.²⁷⁰
- 26.082 villa: Joshof, begin twintigste eeuw?, aan de Haagweg naast Villa de Hage.
- 26.083 villa: Villa Wilhelmina. Ca. 1898, groot pand aan Haagweg naast De Bloemkool.
- 26.084 landgoed De Hartel. Gesticht 20e eeuw. CH-Nbr zegt: ca. 1925.
- 26.085 landgoed Bergvliet, met de Salesdreef die een zichtlijn op het huis is. Mogelijk tweede zichtlijn op torentje van de Beijerd te Breda. Dreven in bospartij oost van het huismarkeren daar een parkgebied. De oostwestdreef al in 1659 aanwezig.²⁷¹ Gesticht voor 1650.²⁷²
- 26.086 grote hoeve: de Abtshoef. Gesticht kort na 1335 en tot ca. 1800 bezit van abdij Tongerlo gebleven. Aangegeven is de grond die er in 1659 bij hoorde.²⁷³
- 26.087 landgoed: Laanzicht. Door Bredanaar Willem Adr. Beljaarts ingenomen 24 bunder hei in 1654.²⁷⁴ Het huis lijkt er pas in 1790 op gebouwd te zijn (deels 1870). Landgoed werd genoemd naar de centrale 1300 meter lange laan die denkkelijk ook ca 1790 aangelegd werd. Oudere hoeve tegenover het huis, daterend uit 1695. Met L-vormige vijver en nog een klein rond vijvertje. Landgoed werd zusterhuis voor de Dominicanessen van Bethanië.²⁷⁵
- 26.088 kloosterlandgoed Missiehuis St. Franciscus Xaverius, tevens bejaardenoord. Bouw 1916-26; vernieuwd 1969.²⁷⁶
- 26.089 landgoed: De Grote Warande, met woning van de warandmeester. De Hartelbergen werden in het midden van de vijftiende eeuw door de heer van Breda tegen erfpacht overgenomen van de abdij Tongerlo. Dat terrein mat ongeveer 13 hectare.²⁷⁷ In 1510 vermeldt het overzicht van de Tongerloze pachthoeve dat er 4,5 hectare bouwland was dat niet gebruikt kon worden "om der conynen wille". Ook was er nog een perceel van 5 hectare dat de "Vosheide" genoemd werd.²⁷⁸ Niet alleen de heer van Breda jaagde dus op de konijnen, maar ook Reintje de Vos! De konijnenplaag zorgde er via de pachter van de Abtshoef voor dat ook de abdij van Tongerlo zelf schade leed. De gewone boeren konden tegen de konijnenplaag weinig uitrichten, maar de abt van Tongerlo kreeg als machtig prelaat in Brabant wel een compensatie voor elkaar. Die compensatie bestond eruit dat aan de abdij in 1558 een groot hooiland langs de grens tussen Chaam en Baarle ter beschikking werd gesteld.²⁷⁹ Tussen de Grote en Kleine Warande ligt de Strikberg. Mogelijk probeerden de boeren daar enkele van die lastige konijnen ten eigen gerieve te verschalken.²⁸⁰ Uit de rekeningen van de rentmeester van de heer van Breda blijkt bovendien dat de soldaten tijdens de belegering van 1624/25 alle konijnen opgepeuzeld hebben. Er was toen een groot legerkamp op de Grote Warande.²⁸¹ Bij het beleg van 1637 zal dit zich herhaald hebben. De warande werd weer hersteld. Zowel de Grote als de Kleine Warande stonden onder beheer van dezelfde warandmeester, wiens traktement (48 gulden en 20 veertel rog per jaar)

²⁶⁸ Otten, 1996a, 30 - 31.

²⁶⁹ Leenders, 1999d, 8.

²⁷⁰ Otten, 1996a, 27 – 30.

²⁷¹ Kaart van de Abtshoef, 1659.

²⁷² Buiks, 1990a, 55.

²⁷³ Kaart van de Abtshoef, 1659.

²⁷⁴ NAG, NDR 8961 f 183v.

²⁷⁵ Cultuur-historische inventarisatie Teteringen, Laanzichtweg 60-66 en 99.

²⁷⁶ Cultuur-historische inventarisatie Teteringen, Oosterhoutseweg 114.

²⁷⁷ Kaart van de Hartelse Bergen, 1558.

²⁷⁸ AAT, Cult. 75 f 46

²⁷⁹ Wildernis in de Cambeeck tussen Vuylecoten en Chaam: NAG, NDD 263.

²⁸⁰ Buiks, 1990a, 193 - 194 draagt nog een aantal ingewikkelde verklaringen van deze naam aan, maar het strikken van konijnen is op deze plek toch wel erg voor de hand liggend.

²⁸¹ NAG, NDR 8415 (1634).

voor driekwart van de Grote Warande kwam.²⁸² De taak van de warandmeester was onder meer te zorgen dat de warande "soo veel conijnen sal leveren als die voors. warande can opbrengen".²⁸³ Daartoe moest hij de konijnen die op de warande waren uitgezet ("geplant") goed "conserveren".²⁸⁴ In 1694 werd gevraagd om zand uit de warande te mogen graven, om daar een moerveld in de Vucht mee op te vullen.²⁸⁵ Dit verzoek bleef onbeantwoord, maar het illustreert een activiteit die er in 1754 toe leidde dat de warandmeester niet meer betaald werd. Hij had zijn taak verzaakt. Door het vele afgraven en stropen was er in de warande nog maar weinig wild overgebleven. De boeren kwamen hele dagen graven en voerden het zand en de grasplaggen met karren af. Bovendien stroopten ze met jachtgeweren en fretten, terwijl ze door brandend stro in de konijneholten te steken de beesten naar buiten joegen.²⁸⁶ Toch werd er in 1776 nog een warandmeester aangesteld: Fr. Coolen, die daarnaast en vooral belast was met het beheer van de bossen rond Breda.²⁸⁷ De warande stelde toen denkkelijk niet veel meer voor.

- 26.090 Landgoed Bosdal. Creatie van Cannaerts, 1650. Cannaerts nam 40 bunder (52 hectare) van de Grote Overveldse heide in en stichtte daarop een boerderij en een landhuis. Op de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669 staat nog geen boerderij of landhuis. In 1832 lag achter het landhuis een langgerekte vijver met eilandje. Verder naar het zuidwesten nog een smalle vijver en een omgracht perceeltje.
- 26.091 Landgoed Mastland. Vermoedelijk pas 18e eeuws landgoed ontstaan op de 100 bunder (130 hectare) van de Groot Overveldse Heide die in 1650 door Beens ingenomen werden. Met enkele boerderijen (welke?). Op de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669 staat nog geen boerderij of landhuis, maar in 1672 klaagt Beens dat een nieuwe pachthoeve door de boeren van De Beek afgebroken en weggevoerd is. In 1832 ligt er ruim 100 meter ten zuidwesten van het huis een omgracht perceel, alsof daar een nieuw huis op moest verrijzen. Daarachter lag een langgerekte vijver. Het is daar dat de 19^e eeuwse wederdopers hun dooprituelen uitvoerden. Zie 27.084.
- 26.092 Omgrachtte hoeve aan de Groot-Overveldse Straat. De boerderij, waarvan de geschiedenis nog duister is, hoort kennelijk bij de middeleeuwse nederzetting Overveld.
- 26.093 Hoeve Middelburg. Vermoedelijk in de midden-zestiende eeuw in bezit van raadsheer Middelburg van de Nassause Domeinraad. Mogelijk is deze hoek toen door hem ontgonnen, maar het kan ook een toen al bestaande boerderij zijn.
- 26.094 Het Jaghthuys te Ulvenhout. Hotel, gebouwd 1904 aan de tramlijn die toen net opende. In 1948 gemeenteeigendom geworden: einde van het hotel want het gebouw werd burgemeesterswoning. Na 1961 weer horeca: café-restaurant.²⁸⁸
- 26.095 Blokhuis Terheijden. In 1832 omgracht huis met omgrachte tuin en dreef naar Molenstraat. Die dreef lijkt een zichtlijn op de toren van de Markendaalse Kerk. Toeval of met reden?
- 26.096 Herberg De Gebraden Aal aan de Grote Schans.
- 26.097 Noordelijke buitengracht kasteel Breda
- 26.098 Zuidelijke buitengracht kasteel Breda
- 26.099 Binnengracht kasteel Breda
- 26.100 Paleis-kasteel van Breda
- 26.101 Park Valkenberg. Met de bouw van het renaissancekasteel werd in 1531 ook een tuinpartij naar de mode van die tijd aangelegd. Deze tuin werd ingericht op het terrein ten oosten van het kasteel, dat voordien vermoedelijk een

²⁸² NAG, NDR 7954 f 706 (1620, maar wordt later niet verhoogd).

²⁸³ NAG, NDR 7954 f 723 (1662).

²⁸⁴ NAG, NDR 7954 f 742 (1720).

²⁸⁵ NAG, NDR 7954 f 732.

²⁸⁶ NAG, NDR 7954 f 744rv.

²⁸⁷ NAG, NDR 7954 f 747bis.

²⁸⁸ Jansen, 1994-95.

betrekkelijk laag en met kreekjes doorsneden grasland was. Dat gebied, dat grensde aan de noordelijke stadsmuur van Breda, werd het Valkenberg. Bij de inrichting daarvan werd blijkbaar de jongste mode gevolgd. De bouwmeester van het kasteel was de ook als tuinontwerper bekende Thomas Vincidor da Bolonga. De tuin werd in renaissance zin ingericht. Het werd een "parterre" met een aantal vierkante perken met loofwerk en een beeldje. Een schijnbaar verdiepte ligging werd in dit lage gebied verkregen door de aanleg van een verhoogd terras. Ter weerszijden lagen kanaalvormige vijvers. In hoeverre dit voorbeeld in de omgeving van de stad navolging kreeg, is onbekend. Het park Valkenberg volgde in de loop der eeuwen de mode. De huidige vorm gaat grotendeels terug op het ontwerp van Rosseels, aangelegd in 1887. Afgebeeld is het park in 1590.²⁸⁹

- 26.102 Vijver in park Valkenberg
- 26.103 De Leeuwerik. Ontginningslandgoed op de hei bij het St. Annabos. Met laan op de zichtlijn van het huis op de Grote Toren van Breda. Voorts enkele kruisdreven, grachten en vijvers. De Leeuwerik werd vermoedelijk in 1549 en 1554 uit de heide ingenomen door Cornelis Wachmans, in de zelfde tijd als de aanleg van het Sint Annabos. De oorspronkelijke omvang was 19 bunder (25 hectare) en het terrein was omwald en met hekken afgesloten. In 1565 stond er al een boerderij, waarbij toen een schuur geplaatst werd. Die boerderij is mogelijk in de Tachtigjarige Oorlog verwoest, want in 1657 werd er geen boerderij meer genoemd. Van een boerderij blijkt pas weer iets op de Kaart van de tienden van Bavel, 1669. Die boerderij moet door Ambrosius Martini, "commies van oorlog" in Breda en de eigenaar in die periode, gesticht zijn. In 1669 was bijna heel het terrein ontgonnen. In 1832 bestond het in belangrijke mate uit bos, rond 1900 waren sommige bospercelen weer heide geworden. De eerste boerderij werd rond 1870 afgebroken, nadat in 1862 de huidige boerderij gebouwd was. Na verdeling van de gronden volgde vanaf 1927 algehele ontginning.²⁹⁰
- 26.104 Sint Annabos. Midden zestiende eeuws bos, met Royaal Dreef als centrale as, een aantal ten opzichte daarvan schuin lopende dreven. De Chaamse Dreef is tevens zichtlijn op de toren van de Bavelse kerk uit 1484. Een andere dreef loopt praktisch precies Noord-Zuid. Langs het Geersbroek en de zuidzijde ligt een lange wal. In het bos liggen oudere landerijen en de plek van een boerderij die omstreeks 1700 afbrandde. Mogelijk was dat de boswachterswoning, zoals er ook in het Mastbos, Ulvenhoutse Bos en Liesbos waren. In dat geval dateert deze hoeve van het midden van de 16^e eeuw. De boerderijgronden zijn na 1700 bebost. Ook overigens werd het bos geleidelijk vergroot.²⁹¹
- 26.105 Valkenberg. Landgoed onder Gilze en Chaam, met rondlopende grensdreef die aan het Sint Anna Bos raakt..
- 26.106 De Woestenbergse Hoef. Grote ontginningshoeve uit de vijftiende eeuw, waarop in 1476 het klooster Vredenberg gesticht werd. Het klooster verhuisde in 1484 naar Boeimeer, maar bleef eigenaar van deze hoeve. Nadat de nonnen naar Lier verhuisd waren, bleven ze in het bezit van de hoeve, die verpacht werd. Bij de hoeve was een omgracht perceel. In 1661 werd de hoeve herbouwd, vermoedelijk na schade in de Tachtigjarige Oorlog. Een ingemetselde kanonskogel lijkt daarop te wijzen. De hoeve brandde in 1919 af, maar werd herbouwd. Omstreeks 1974 werd de hoeve afgebroken voor de aanleg van de autoweg. De nabij gelegen en nog bestaande Mariahoeve werd al in 1940 gebouwd op de Maastrichtse Baan.²⁹²
- 26.107 Anneville. Landgoed gesticht midden 19e eeuw door Prosper Cuypers van Velthoven. Eerste aankopen 1843, boerderij met herekamer 1844, landhuis 1852, genoemd naar zijn vrouw.²⁹³ Met koetshuis uit 1898 (gevelsteen) en de boerderij uit 1844. Bij het landgoed hoorde een bestrate eigenweg naar de Staartstraat en verder naar Ulvenhout. Langs het huis en dwars erop werden twee rechte lanen aangelegd. Aan de Broekstraat en halverwege het park (ontwerp van

²⁸⁹ Gravure van Bartholomeus Dolendo. Vier ovalen vertellend de verovering van Breda met het turfschip, 1590..

²⁹⁰ Buiks, 1998-99; Jansen, 1998-99a.

²⁹¹ Emmen, 1988-89. GA Breda, R Gin 71 f 174v meldt dat de pachter van de domeinhoeve "Verbrande Hoeve" in 1701 schade had door wateroverlast op 7 bunder grasland.

²⁹² Brekelmans, 1979-80b, 189; Jansen, 1999-00b, 143 - 149.

²⁹³ Buiks, 1983 - 1988, nr. 5, 125; Dirven, 1979 - 80; Brekelmans, 1983.

- Rosseels) liggen twee vijvertjes. Van november 1944 tot juni 1945 was dit landgoed de residentie van prins Bernhard en vanaf mei 1945 ook van koningin Wilhelmina.²⁹⁴
- 26.108 Ulvenhoutse Bos. Oud bos, vanaf 1750 met rechte dreven opnieuw ingericht. Boswachter met boerderij en schuur aan de zuidkant. In het bos bleven sporen van de oudere inrichting bewaard, met name in de patronen van de rabatten. Wallen aan het Eikeperk en de Kerkdreef. Zichtlijn op de Grote Toren van Breda via de Torendreef. In het bos lopen twee beekjes, beide genaamd "Steenloop". De dreef van de Prinsenhoef het bos in werd in 1699 aangelegd en beplant met eiken.²⁹⁵ Deze dreef werd pas in 1957 verlengd met een nieuw stuk weg naar Bavel (Deken Dr. Dirckxweg). In het bos werden herinneringsbomen geplant: Wilhelminaboom aan het Kroningspad (1898), de Julianaboom (1909) en Prinsessebomen. Deze laatste sloegen niet aan en zijn eind 1991 herplant.²⁹⁶
- 26.109 Grimhuizen. Vermoedelijk in de 15e eeuw van het complex van de hoeve van Ulvenhout afgesplitste boerderij. Genoemd naar Jan van der Leck, geheten Van Grimhuizen, ca 1474. De kaart van het Mastbos, 1621 toont een landgoedje. Daarop was de schuur vanaf 1742 ingebruik als kerkshuur, terwijl het huis pastorie was. Het kasteeltje werd afgebroken in 1904, nadat al in 1818 de bovenverdieping afgebroken was wegens bouwvalligheid. Het geheel mat in 1679 30 bunder (38 hectare).²⁹⁷ Het blok ten oosten van de straat is Bredaas leengoed dat volgens Jansen afgesplitst is uit Grimhuizen. Op dit blok stond al in 1538 een boerderij. Van het complex resteren nog twee hekpalen en een poortje, die in 1996 gerestaureerd zijn.²⁹⁸
- 26.110 Koekelberg. Op percelen aan de Mark werd tussen 1642 en 1667 een boerderij met herenkamer gebouwd. Die diende in de periode 1665 - 1688 tevens als schuurkerk voor Ulvenhout en Ginneken. In 1749 is nog sprake van een boerderij, in 1790 wordt daarbij evenwel een herenhuis met verdieping en koetshuis vermeld, met o.a. een "Engels Bos" erbij. In 1795 brandden het huis en de boerderij af. Het koetshuis werd nu tot boerderij verbouwd. Deze boerderij nam ook de naam 't Vlot over. In 1906 werd de boerderij vervangen door een nieuw, die in 1985 vervangen werd door een woonhuis. Dreefje langs het omwaterde huisperceel en nog een rondlopend dreefje. De omvang van het landgoed is aangegeven naar gegevens van Brekelmans, 1964 naar de toestand in 1832.²⁹⁹
- 26.111 de Allee of Galderseweg. Tussen 1621 en 1652 werd de kaarsrechte aangelegd.³⁰⁰ De aansluiting van deze "Allee" op de Bouvignelaan kwam pas na 1788 tot stand.³⁰¹ Dit, en de benaming "Allee", illustreert dat de Galderseweg bij aanleg - net als de oude baan langs de hoeven - vooral als een onderdeel van het bezitscomplex van de drie Hoeven beschouwd werd en niet zozeer als een doorgaande weg. De drie hoeven werden met de Allee verbonden door middel van rechte dreven.
- 26.112 Zichtlijn Galderseweg gericht op de vrij hoge toren van Meer, dat is 9 kilometer ten zuiden van het einde van het rechte wegvak! Deze oriëntatie geeft wel aan hoe "kaal" het landschap in het tussenliggende gebied in het midden van de zeventiende eeuw nog geweest moet zijn.
- 26.113 Buitengracht van de Blauwe Kamer. Twee brede rechte sloten bakenen het centrale gebied af. Nog niet herkenbaar op de Kaart van het Mastbos, 1621 en daarom vermoedelijk jonger. Aanwezig op kadasterkaart en topografische kaart 1837.
- 26.114 Westgrens Bouvigne tot 1612. Westgrens van de bij Bouvigne horende heide. Na 1612, toen Bouvigne door de Bredase domeinen verworven werd, werd dit stuk heide geleidelijk bebost.
- 26.115 westgrens van Nieuwenhuis en Blauwe Kamer tot ca. 1620. Westgrens van de in de 15e eeuw aan Daasdonk uitgegeven heide. De Bredase domeinen hebben er omstreeks 1620 een hoek van afgesneden ten behoeve van de aanleg van de Ruit in het Mastbos. Pas in 1788 werd

²⁹⁴ Dagblad De Stem, 22 juni 1945.

²⁹⁵ Buiks, 1990-91.

²⁹⁶ Van der Westerlaken, 1991-92a; Zwijnenburg, 1991-92.

²⁹⁷ Buiks, 1983 - 1988, nr. 4, 47 - 49; Jansen, 1996-97c; 1997-98a; 1997g; Jespers, 1979-80b.

²⁹⁸ Jansen, 1994 - 95; 1995-96c.

²⁹⁹ Brekelmans, 1964b; Jansen, 2000-01d.

³⁰⁰ Nog niet op de kaart van het Mastbos, 1621; reeds aanwezig op de kaart van de Drie Hoeven door C.Lips, 1652.

³⁰¹ Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786

- hiervoor schadevergoeding betaald. In 1788 werd het restant heide verworven door de Domeinen en aansluitend bebost.
- 26.116 westgrens van Schoondonk in 1621. Westgrens van de in de 15e eeuw aan Daasdonk uitgegeven heide. De Bredase domeinen hebben er omstreeks 1620 een hoek van afgesneden ten behoeve van de aanleg van de Ruit in het Mastbos. Pas in 1788 werd hiervoor schadevergoeding betaald. In 1788 werd het restant heide verworven door de Domeinen en aansluitend bebost.
- 26.117 grens Bouvigne - Nieuwenhuis in 1621. Grens tussen de in de 15e eeuw aan Daasdonk uitgegeven heide en de heide die bij Bouvigne hoorde.
- 26.118 grens Nieuwenhuis - Blauwe Kamer. Deze grens is niet aangegeven op de Kaart van het Mastbos en daarom gegist. Verdeling van de in de 15e eeuw aan Daasdonk uitgegeven heide.
- 26.119 grens Blauwe Kamer - Schoondonk in 1621. Verdeling van de in de 15e eeuw aan Daasdonk uitgegeven heide.
- 26.120 grens van de hei van Daasdonk in 1621. Tot het goed Daasdonk hoorden aanvankelijk de hoeven van Daasdonk, Schoondonk, Blauwe Kamer en Nieuwenhuis. De laatste was mogelijk de jongste in de rij. Daasdonk besloeg dus de linker Markoever over ongeveer 4 kilometer lengte, maar met slechts een beperkte breedte: niet verder dan de oude beekdalbegeleidende weg. In de vroege vijftiende eeuw nam de vrouwe van Daasdonk van de heer van Breda een brede strook heide ten westen van de weg in leen en cijns, mogelijk ongeveer 345 hectare.³⁰² Het was blijkbaar niet de bedoeling die grond te ontginnen, maar om een "eigen" heide te hebben. In later tijd werd het leen opgesplitst in afzonderlijke lenen voor iedere hoeve. Ook de heidestrook ten westen van de weg werd op die manier verdeeld.
- 26.121 Landgoed De Blauwe Kamer. De jongste landgoedontwikkeling bij Breda deed zich op het terrein van de Blauwe Kamer voor. Daar werd in 1921 een nieuw groot landhuis gebouwd. Nu is het gebouw het centrum van het internaat De Blauwe Kamer.
- 26.122 Silesisch "berguis" bij landgoed de Blauwe kamer. Op het landgoed De Blauwe Kamer werd een "berghuis", dat uit Silezië gehaald was, heropgericht. Dergelijke curiosa zijn typisch voor landgoederen.
- 26.123 Na 1950 zijn in deze zone enkele medische centra gevestigd die zelf het karakter van "landgoed" aannamen. Het grootste en monumentaalst is het voormalige sanatorium de Klokkenberg, dat over grote afstand het Markdal beheerst. Het sanatorium werd eind 1953 ingebruik genomen. De naam van dit complex is overigens afgeleid van een toponiem op de heide tussen Dongen en Tilburg!³⁰³ Veel meer afgeschermd ligt het internaat De Blauwe Kamer (zie 26.121).
- 26.124 Kleine Hoef, een ontginningsproject van De Wyse uit Breda. Bos met omringende dreven en kruisdreven. De boerderij aan de westkant van de Overaseweg. In 1663 namen de gebroeders De Wyse uit Breda bij hun familiehoeve van 13 hectare in Kaarschot 32,2 hectare woeste grond in. De hoeve werd toen het Geuzeboske genoemd: De Wyse was een katholieke familie. De verworven heide werd ontgonnen en het restant met 50 schapen beweide. Een tweede hoeve werd in 1676 gekocht door Johan de Wyse.³⁰⁴ Later was het complex van de familie Montens.
- 26.125 Zichtlijn langs de in 1646 gegraven Bredase Turfvaart ter hoogte van de Aard van Princenhage.
- 26.126 Het in 1661 verkavelde Bavelbroek heeft een centraal gelegen zichtlijn op de toren van Breda. Het Bavelbroek werd rond 1661 door Christoffel Verhof verkaveld ten behoeve van ontginning. Ook op Groot Overveld ligt een uit dezelfde tijd.
- 26.127 Hortus Botanicus van de Illustre School te Breda. Deze hortus werd opgezet door Brosterhuysen die aan de Illustre School belast was met onderwijs in het Grieks en de Botanie. De hortus was 1500 m² groot en in vier perken verdeeld. De inhoud werd beschreven in een catalogus van 1647. Waarschijnlijk lag de hortus in de "hof" van Catharinadal. De kaart van Blaeu uit 1649

³⁰² RANB, PF 118 f 143v Nieuwenhuis, 144r Blauwe Kamer, 114v Schoondonk samen 143 bunder 250 roeden; bij Daasdonk wordt géén groot blok heide vermeld. Volgens de Kaart van het Mastbos uit 1621 betrof het echter 266 bunder 55 roeden. Zie ook Buiks, 1983 - 1988, deel 23, 146.

³⁰³ Cantrijn, 1991, 1992.

³⁰⁴ Kappelhof, 2002, 164 - 165.

- staan daar vier perken met ongelijke vulling aangegeven. Hier is op die plaats een rechthoek van 1500 m² aangegeven. In 1669 werd de hortus aan de meest biedende verpacht.³⁰⁵
- 26.128 De Trekpot. In 1729 gebouwd buiten, met flinke tuin. Afgebroken ca 1965 ten behoeve van de noordelijke rondweg.³⁰⁶
- 26.129 Theekoepel bij de hoeve Rustenburg aan de noordkant van het Liesbos. Gebouwd 1841.
- 26.130 Villa Palmyral. Na de Tweede Wereldoorlog restaurant onder de naam Princeville.³⁰⁷
- 26.131 Sterken Wouwer bij Biesdonk. Een in 1411 herhaaldelijk als referentiepunt genoemde “wouwer”, mogelijk een viskweekvijver, die één maal “Sterken Wouwer” genoemd werd. In 1447 is er ook sprake van een Wuwer, groot 2,5 bunder of 3,2 hectare, maar onduidelijk is waar die lag. Op de kaart is een venige plek in het in 1411 bedoelde gebied aangegeven als mogelijke plek voor deze viskweekvijver. De naam Sterken kan verwijzen naar Dirk Sterken die in de 2^e helft van de 14^e eeuw in de Steenbrugstraat (Nieuwstraat) in Breda het verder niet bekende Sterkengasthuis stichtte.³⁰⁸

³⁰⁵ Husson, 1987.

³⁰⁶ Hinten, 1993.

³⁰⁷ Otten, 1996c.

³⁰⁸ Bezemer, 1892, 38; Placidus, 1952, 163; Erens, 1928-1931, nr 160, 1395: testament van de weduwe Sterken. Nr. 131: Dirk leefde nog in 1377; Nr. 100: in 1365 was hij gegoed in deze hoek. Hij was o.a. rentmeester van Willem van Duvenvoorde.

27 **Kerkelijk**

In de Middeleeuwen en lang daarna was de religie erg belangrijk voor het denken en doen van de mensen. De parochies bepaalden in belangrijke mate de samenleving. De dorpsgemeenschap en de parochiegemeenschap betroffen dan ook vaak dezelfde mensen, zeker in de dorpen in de gemeente Breda. Iedere parochie had een kerk en kerkhof, met een pastoor en diens woning. Vanaf de zestiende eeuw is er standaard een schooltje aanwezig. In de omvangrijke parochies vinden we ook een aantal kapellen, waarvan sommige erg oud lijken en andere uit de vijftiende eeuw dateren. Het verloop van de Tachtigjarige Oorlog leidde ertoe dat de kerken en kapellen in protestantse handen kwamen (Breda-stad 1637, platteland: 1648). Een aantal kapellen kreeg toen een agrarische bestemming of werd als schooltje in gebruik genomen, waardoor deze gebouwtjes bewaard bleven. De katholieken moesten hun diensten houden in provisorische onderkomens, de schuil- of schuurkerken. Op de dorpen worden vaak meerdere plekken aangewezen als schuurkerk: blijkbaar zijn de kerkgangers in die 150 jaar onderdrukking van de "paapse stoutigheden" (1648 - 1795) enkele keren verhuisd. Ook binnen Breda was er heel wat beweging in de schuilkerken, zoals onderstaande tabel aangeeft.

SCHUILKERKEN IN BREDA

(Engelbrecht van Nassau 9 (1990-1991) 188-189)

volgnr	naam	adres	van	tot	opmerkingen
1	De Wereld	Visserstraat/Schoolstraat	1648		
2	achter De Vijf Ringen	Tolbrugstraat 9	1652		
3	De Drie Bellen	Tolbrugstraat 5	1652	1676	
4	De Oliepot	Haagdijk 249	1652	1676	
5	Nazareth	Nieuwstraat	1675	1837	Franciscanen; 1762: restaur
6	Wapen van Amsterdam	Karrestraat	1675?		Jezuiten
7		Brugstraat	?	1868	1709: herbouw; 1739 buiten gebruik; 1746 weer in gebruik
8		Waterstraat	?	?	1716: herbouw

Rond 1800 wisten de katholieken enkele kerken terug te krijgen, waardoor de protestanten nieuwe kerkgebouwen moesten zien te verwerven. De in het begin van de negentiende eeuw gebouwde (katholieke en protestantse) kerkgebouwen volgen meest de "Waterstaatsstijl".

In deze inventarisatie worden de volgende categorieën kerkelijke objecten onderscheiden.

Soort object	Aantal
calvarieberg	1
kapel	24
kerk	44
kerkhof	21
klooster	18
kloosterterrein	3
religieus groen	4
schuilkerk	8
wegkruis	8
Totaal	131

Kerken en kapellen maken meer dan de helft van de 131 objecten uit. Eén calvarieberg werd slechts opgenomen, maar er zullen er wel meer geweest zijn en misschien bestaan ze nog. De kerkhoven en kloosterterreinen zouden er op nagekeken kunnen worden.

- 27.001 Noodkapel Zonzeel, patroonheilige onbekend. In 1421 overstroomden dorp en kerk van Zonzeel, die bij het huidige Langeweg lagen. Nadien is op de dijk langs de Mark een noodkapel opgericht. Deze kapel werd in 1573 door de Watergeuzen verwoest. Er resteert nog een verbreding van het dijkperceel.³⁰⁹
- 27.002 Sint Gertrudiskapel op de Beek. Kapel uit de vijftiende eeuw (of eerder?) die na 1648 nog als schoolgebouw gebruikt werd. Afgebroken in 1920.³¹⁰
- 27.003 Onze Lieve Vrouwe-kerk van de Beek, neogotische opvolger uit 1859 van de houtbouwkerk uit 1796. Beek, nu Prinsenbeek, werd in 1796 een zelfstandige parochie, afgesplitst van Princenhage. De kerk werd in 1964 afgebroken, de pastorie diende als gemeentehuis tot in 1996.³¹¹
- 27.004 De Sint Antoniuskerk van Terheijden is erg beeldbepalend in het open landschap van de Haagse Beemden. De kerk werd vanaf 1400 gebouwd.
- 27.005 Maria-kapel van Gageldonk. Er is een traditie die wil dat de kapel aan de heilige Dymphna gewijd zou zijn. Dat moet een traditie uit de achttiende eeuw zijn. In de Middeleeuwen was er al een kasteelkapel te Gageldonk. Het huidige gebouw dateert van 1505 - 1520. Het werd in 1648 formeel gesloten voor de RK-eredienst maar fungeerde geruime tijd als schuilkerk, tot de kapel in 1729 met stadsslot van Breda gesloten werd voor deze activiteiten. Het gebouw werd als opslagruimte gebruikt tot 1917. Toen werd het de eerste aankoop van de Vereniging Hendrick de Keyzer, waarop restauratie en herstel van de eredienst volgde.³¹²
- 27.006 Onze Lieve Vrouwe- of Markendaalse Kerk. Wijkkerk voor de Haagdijk, aanvankelijk als kapel van Princenhage, vanaf 1582 als zelfstandige parochiekerk. Bouw in de eerste helft van de veertiende eeuw en later. Kort na 1419 zal het kerkhof aangelegd zijn. Vanaf 1637 protestants, rond 1800 in militair gebruik en gesloopt in 1849. In de toren hing een klok zonder jaartal, met Bredaas wapen en het opschrift: JHESUS NASARENUS IS DEN NAEME MIJN – IN ALLEN UIREN WIL IC U VERTROESTER SIJN. Niet ver vandaar werd daarna de RK kathedraal (zie 27.096) gebouwd die in 1968 gesloopt werd.³¹³
- 27.007 Grote of Onze Lieve Vrouwe-kapittelkerk van Breda. Eerste stenen gebouw in tufsteen, twaalfde eeuw of eerder. Vergrotende herbouw in midden dertiende eeuw. De bouw van het huidige gebouw vond plaats tussen 1410 en 1548. Parochiekerk van Breda ten oosten van de Mark, Teteringen (tot 1635?), Terheijden (tot 1400) en Zonzeel (tot ca 1336.).³¹⁴
- 27.008 Sint Catharinakerk op het begijnhof aan de Catharinastraat. Het begijnhof dateert te Breda uit het midden van de dertiende eeuw. Het lag aanvankelijk nabij het kasteel maar werd in 1535 verplaatst naar de huidige lokatie. Vergroot 1860-1863. Bouw van deze kerk: 1836-1838.³¹⁵
- 27.009 Wendelinuskapel, bouw 1446. Sinds 1648 in gebruik bij de Waalse Gemeente, met orgel uit 1763.³¹⁶
- 27.010 Maria- of Gasthuiskapel. Houtbouw uit de dertiende eeuw, in de late dertiende eeuw vervangen door stenen romaanse kerk die in 1505 uitgebreid werd tot een gotische kruiskerk. Eerste vermelding 1294. Na 1581 niet meer als kerk gebruikt. Afgebroken in 1957, enkele muurresten bleven nog een tijdje staan.³¹⁷
- 27.011 Sint Catharinadal. Klooster dat in 1295 eerst in het Gasthuis en vervolgens in 1308 zelfstandig buiten de muren van Breda gevestigd werd na vertrek vanuit Vroenhout bij Roosendaal / Wouw. Huidige kerkgebouw dateert van ca. 1500. De omvang van het kloosterterrein is aangegeven volgens de Kaart van Catharinadal te Breda, 1646. Daarbij is ook het Nonnenveld als kloosterterrein aangegeven. De kloostergemeenschap verhuisde in 1647 naar Oosterhout en bestaat daar nog altijd. Na 1647 werd het klooster voor diverse doeleinden

³⁰⁹ Leenders, 1974c.

³¹⁰ Dirven, 1971, 25-27.

³¹¹ Dirven, 1971; 1972.

³¹² Dirven, 1978b.

³¹³ Van Beek, 1994; 1996; Placidus, 1952, 1958.

³¹⁴ IJsseling, 1968; mededelingen G. van den Eijnde, 1997.

³¹⁵ IJsseling, 1966, 1980, 1987.

³¹⁶ IJsseling, 1982, 1983.

³¹⁷ Placidus, 1952, 160; Van den Eynde, 1988, 1995; Moelands, 1985, 1986.

- gebruikt, te beginnen als Illustre School (tot 1669). Bij die Illustre School hoorde een Hortus Botanicus, zie daarvoor 26.127. In de negentiende en twintigste eeuw in militair gebruik, sinds enkele jaren een casino.³¹⁸
- 27.012 Sint Josefkkerk, gebouwd in 1896/97 naar ontwerp van Van Langelaar. Gesloopt ca 1976.³¹⁹
- 27.013 Driesprongkerk, bouw ca 1900, sloop 1996.
- 27.014 Sint Annakapel van Heusdenhout. Gebouwd in 1518. Met klokje uit 1602. Na 1648 gebruikt als school en later zelfs als stal en berghok.³²⁰
- 27.015 Wegkruis op splitsting Jagerspad / Leursebaan. In 1971 hier geplaatst. Het is afkomstig van de splitsing Liesboslaan - Sprundelse Baan, waar het moest wijken voor de autoweg en het kruispunt met de Liesboslaan. Het was daar geplaatst in 1931 en moest er herinneren aan het Kruis dat gestaan zou hebben aan de Kruisstraat. Zie echter 23.012.³²¹
- 27.016 Benedictinessenklooster aan het Liesbos. In 1904 gesticht in het Huis ten Bosch dat in 1933 gesloopt werd. Daarna werd een echt klooster gebouwd.³²²
- 27.017 Liesbos-kerk, gewijd aan Pastoor van Ars. Bouw 1930 met het oog op nooit gerealiseerde woningbouwplannen.³²³
- 27.018 Kapel Sprundelse Baan / Postbaan.
- 27.019 Kerk van Effen. Bouw ca. 1937 met het oog op nooit gerealiseerde woningbouwplannen.³²⁴
- 27.020 Sint Martinuskerk van Princenhage. Eigen parochie midden dertiende-eeuw; het kerkgebouw is vijftiende-eeuws.³²⁵
- 27.021 Schuurkerk van Princenhage. Er staat mogelijk nog een (tuin-)muur van overeind.³²⁶
- 27.022 Protestantse kerk aan de Dreef te Princenhage. Waterstaatstype, 1819.³²⁷
- 27.023 Kapel van Sint Antonius-Abt op de Haagdijk. Gesticht in 1382, gesloopt 1530?.³²⁸
- 27.024 Sint Annakerk aan de Nieuwe Haagdijk/Haagweg. Bouw 1905; nieuwe bestemming = ...³²⁹
- 27.025 Kerk aan de Oranjeboomstraat, bouw ca. 1930.
- 27.026 Sint Joostkapel in de Ginnekenstraat. Gesticht voor 1311, met een jonger kerkhofje (zie 27.122). Na 1637 niet meer voor de RK eredienst gebruikt. De oostelijke 22 meter van de kapel werd in 1817 afgebroken. Er resteerde de toren en nog 6 meter van de kapel. Dit restant werd als woning gebruikt. De huidige kapel, die nu als Maria-kapel functioneert, werd in 1946/47 herbouwd met gehoud van de toren uit 1662. De gebrandschilderde ramen herinneren aan de Tweede wereldoorlog.³³⁰
- 27.027 Onze Lieve Vrouw-Hemelvaartkerk met pastorie in de Ginnekenstraat. Neogotisch. Gebouwd in 1887 – 1890 naar ontwerp van Van Langelaar. De markante toren was 90 meter hoog. Gesloopt in 1967.³³¹
- 27.028 Heilig Hartkerk aan de Baronielaan, 1904. Erg beeldbepalend in bocht van de Baronielaan. Gekraakt en verrommeld.
- 27.029 Protestantse kerk aan de Zandberglaan. Bouw ca 1925?
- 27.030 Christus-Koningkerk aan de Zandberglaan, bouw ca 1935?
- 27.031 Oude Sint Laurentiuskerk van Ginneken. Parochie dertiende eeuw; kerkgebouw vijftiende eeuw. Vanaf 1648 Protestantse kerk.³³²

³¹⁸ Carmiggelt e.a., 1995; Van den Eynde, 1995; Husson, 1987.

³¹⁹ Otten, 1996a, 31.

³²⁰ Kalf, 1912, 257 - 259; Brekelmans, 1983.

³²¹ Otten, 1988, 89.

³²² Otten, 1995b; 1996c; 1997h; 1998e.

³²³ Dekkers, 1975, 49; Otten, 1998^e; Hoevenaars, 1999.

³²⁴ Dekkers, 1975, 49.

³²⁵ IJsseling, 1988b.

³²⁶ IJsseling, 1988b.

³²⁷ Van Boven, 1988.

³²⁸ Placidus, 1952, 147.

³²⁹ Van Beek, 1998.

³³⁰ Placidus, 1952, 145; Brekelmans, 1983; Jespers, 2003; Raaijmakers, 2004.

³³¹ Otten, 1988, 81; 1996a, 31; Lijnzaad, 1987.

³³² Kalf, 1912, 246 - 252.

- 27.032 Nieuwe Sint Laurentiuskerk van Ginneken. Bouw ca 1900, gewijd 1902.³³³
- 27.033 Kerk Overakkerstraat, bouw ca 1935?
- 27.034 IJpelaar, Groot Seminarie 1876 - 1966. In 1887 werd op het voorterrein van het oude slotje IJpelaar een veel groter seminarie met kapel gebouwd. Het gebouw brandde in 1944 af bij de bevrijding. In 1950 werd een nieuw gebouw neergezet. Na beëindiging van het seminarie, werd dit vanaf 1966 gebruikt door de sociale academie Markendaal.³³⁴
- 27.035 Klooster Vredenberg in Boeimeer. In 1476 besloot Maria van Loon, weduwe van de pas overleden Jan van Nassau heer van Breda, een klooster te stichten op de hoeve Woestenberg bij Bavel (zie 27.098). Om onbekende redenen werd het klooster echter vóór 1483 gebouwd bij een bestaande hoeve op Boeimeer. Het klooster bood plaats aan 25 zusters die de regel van Sint Augustinus volgden. In 1577 vluchtten ze voor het oorlogsgeweld naar huize Ocrum in Breda. Binnen korte tijd werd het klooster blijkbare gesloopt. Volgens Juten lag er in 1910 nog een hoge akker, de Kloosterakker, waarin veel puin zat en waarop de veldvruchten arm en schraal waren. In 1610 vertrokken de nonnen naar Lier waar de gemeenschap tot het einde van de achttiende eeuw bleef bestaan.³³⁵
- 27.036 Aan de Haagweg werden in 1826, resp. 1829 het katholieke en het protestantse kerkhof Zuilen aangelegd. Deze kerkhoven hebben een parkgedaante. Op het oude deel van Zuilen staan enkele oude monumenten uit de beginperiode van het kerkhof.³³⁶
- 27.037 Klooster Groot IJpelaar. In 1916 kwam het landgoed Groot IJpelaar aan de paters der Heilige Harten die er in 1928 - 1929 een noviciaat stichtten. Zie 26.067.
- 27.038 Klooster van de Grauwe Zusters in de Catharinastraat, gesticht 1478.
- 27.039 Klooster van de Zwarte Zusters in de Molenstraat, 15e eeuw?
- 27.040 Kapel, later kerk van Teteringen, met kerkhof. Kapel mogelijk gesticht kort voor 1511. Het oudst bekende altaar (1511) was gewijd aan Onze Lieve Vrouw. De twee andere altaren hadden het Heilig Sacrament respectievelijk Sint Martinus en Sint Job als partoon. De eerste mis werd er in 1519 opgedragen. De kapel brandde in 1590 af en werd herbouwd. In 1635 werd het een parochiekerk. Het kerkhof zal toen aangelegd zijn. De toewijding aan Sint Willibrord dateert pas uit de achttiende eeuw, toen in schuurkerken gekerkt werd. De kapel was van 1688 tot 1809 in protestantse handen. Na terugave in 1809 werd ze afgebroken en op dezelfde plaats vervangen door een nieuwe kerk, die van 1820 - 1927 in gebruik bleef.³³⁷
- 27.041 Sint Willibrorduskerk Teteringen, gebouwd in 1927.
- 27.042 Kleine Kapel op de wegensplitsing naar Geertruidenberg en Dongen. Vermeld vanaf vroege zestiende eeuw. In 1661 bestond de kapel niet meer.³³⁸
- 27.043 Klooster in en bij het landhuis van Laanzicht: zusterhuis van de Dominicanessen van Bethanië, gesticht 1870.³³⁹
- 27.044 Klooster, missiehuis St. Franciscus Xaverius. Ook bejaardenoord. 1916 gesticht.³⁴⁰
- 27.045 Calvarieberg achter het missiehuis, maar op terrein van Laanzicht/Bethanië.
- 27.046 Heilig Hartbeeld op de Beek, hoek Groenstraat - Valdijk.
- 27.047 Kerkhof op de Beek
- 27.048 Kapel van het oude begijnhof. Het begijnhof dateert te Breda uit het midden van de dertiende eeuw en zal ook een kapel gehad hebben. Het begijnhof lag aanvankelijk nabij het kasteel maar werd in 1535 verplaatst naar de huidige lokatie aan de Catharinastraat.
- 27.049 Martinuskerkhof Princenhage.
- 27.050 Kerkhof bij oude Laurentiuskerk van Ginneken.
- 27.051 derde kerkhof van Ginneken. Aangelegd in 1901.³⁴¹

³³³ Otten, 2002b.

³³⁴ Jespers, 1979-80.

³³⁵ Juten, 1909b; Van der Smisen, 1983; Otten, 1991.

³³⁶ Otten, 1995b; 1997ac.

³³⁷ Buiks, 1990a, 18 - 20.

³³⁸ Buiks, 1990a, 20 - 21.

³³⁹ Cultuur-historische inventarisatie Teteringen, Laanzichtweg 60-66.

³⁴⁰ Cultuur-historische inventarisatie Teteringen, Oosterhoutseweg 114.

³⁴¹ Otten, 2002b, 73 - 74.

- 27.052 Kerkhofje op het oude kapeldriehoekje te Teteringen
- 27.053 Kerkhof van de Grote Kerk te Breda. In feite twee kerkhoven, een aan de noordzijde en een aan de zuidzijde van de kerk.
- 27.054 Kerkhofje achter de Liesboskerk
- 27.055 Kerkhofje achter de kerk van Effen
- 27.056 Wegkruis Postbaan
- 27.057 Kerk Heuvelkwartier
- 27.058 Petrus en Pauluskerk
- 27.059 Protestantse kerk aan de Langendijk
- 27.060 Protestantse kerk aan de Graaf Hendrik III laan
- 27.061 Kerk in de Balfortstraat
- 27.062 Klooster aan de Poolseweg
- 27.063 Kerk aan de Fatimastraat
- 27.064 Klooster bij de Heilig Hartkerk aan de Baronielaan
- 27.065 Kerk in de wijk IJpelaar
- 27.066 Kapel Laurentiusziekenhuis
- 27.067 Kapel Bouvigne
- 27.068 Kerk Tuinzigt
- 27.069 Klooster in de Schorsmolenstraat
- 27.070 Kerk Gerardus Marjella. Gebouwd in 1922. Gesloopt in 1989.³⁴²
- 27.071 Kerk in het Brabantpark. Deze kerk was van 1968 – 2001 bisschopskerk.
- 27.072 Protestantse kerk in het Brabantpark
- 27.073 Klooster Ignatiusziekenhuis
- 27.074 Kerkhofje Heusdenhout
- 27.075 Wegkruis Teteringen
- 27.076 Kerk De Geeren - Zuid
- 27.077 Kerk De Geeren - Noord
- 27.078 Kerk woonwagenkamp
- 27.079 Kerk De Wisselaar
- 27.080 Sint Gertrudiskapel op Overveld. De kapel lag op een eilandje in een ven of vijver. Daar nabij was het Gertrudienboske.
- 27.081 Gertrudienboske. Aangegeven op de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.
- 27.082 Sint Gertrudishegge. Hierlangs zou de heilige gewandeld hebben als ze van de ene naar de andere Gertrudiskapel ging. Mooi verhaal, mogelijk negentiende eeuwse volksdevotie.
- 27.083 Heksenwiel. Centrum van allerlei verhalen met kerkelijke bijmaak: "als je eerst naar de kerk was gegaan, had je de schat gekregen, maar nu niet". Mogelijk verzinsel van de Beekse pastoor rond 1900?
- 27.084 Wederdopersvijver op Mastland. Hier werden in de negentiende eeuw doopceremonieën gehouden.
- 27.085 Kerkhof bij Anthoniuskerk van Terheijden, vanaf ca 1400.
- 27.086 Kasteelkapel Breda, onderdeel van het paleis van 1527 en later.
- 27.087 Sint Anthoniuskerk in de Sint Janstraat te Breda. Ingewijd 1837. Kathedraal 1853 – 1869 en sinds 2001.
- 27.088 Sint Janskapel op de hoek Halstraat - Sint Janstraat. Bouwjaar onbekend, verbouwd 1424, verbrand 1534, herbouwd, vanaf 1594 militaire hoofdwacht. Gesloopt 1766.³⁴³
- 27.089 Kerkhof Markendaalse Kerk.
- 27.090 Begijnhof Breda na 1535 aan de Catharinastraat. In 19e eeuw vergroot.
- 27.091 Begijnhof Breda tot 1535 op en aan het Kasteelplein.
- 27.092 Tweede kerkhof van Ginneken, in de zuidelijke hoek van de Ginnekenweg en de Dillenburgstraat. Begonnen omstreeks 1800, gesloten in 1900.³⁴⁴

³⁴² Cantrijn, 1997.

³⁴³ Otten, 1988, 72.

³⁴⁴ Otten, 2002b, 73.

- 27.093 Lutherse Kerk, ingebouwd achter de Veemarktstraat. Gebouwd in 1782-1786.
- 27.094 RK kerk in de Nieuwstraat
- 27.095 RK kerk in de Waterstraat
- 27.096 Sint-Barbara-Kathedraal aan de Haven. Gebouwd 1866/69 naar ontwerp van Cuypers. Gesloopt in 1968.³⁴⁵
- 27.097 RK kerk aan de Nieuwe Weg.
- 27.098 Klooster Vredenberg, eerste vestiging op de Woestenberg in 1476. Aldaar alweer vertrokken in 1484 naar de tweede vestiging in Boeimeer, hierboven nr. 27.035. De gronden bleven tot de Franse Revolutie eigendom van het klooster Vredenberg dat in 1610 naar Lier verhuisd was.
- 27.099 Kerkhof aan het Ulvenhoutse Bos: nieuw kerkhof van Bavel.
- 27.100 Mariakapel aan de Roosberg. Gesticht in 1951 door het Brabants Studentengilde van Onze Lieve Vrouw, dat toen in Bavel een werkkamp hield. De kapel is ontworpen door Vincent van Hezik. Het Mariabeeld is uit "klompenhout" of uit eikenhout gesneden door Frans Siemer. In de kapel is een gebrandschilderd raam met de heilige Brigida aangebracht. In 1981 werd het beeld gestolen en vervangen door een gipsen exemplaar. In 1996 werd de kapel enigszins gerestaureerd. In 1999 werd het 2e Mariabeeld gestolen en vervangen door een 3e opnieuw gipsen beeldje. Dit werd in 2000 vervangen door een nieuw beeld van kastanjehout.³⁴⁶
- 27.101 Kapel van Bavel, vermoedelijk late dertiende eeuw. In 1484 vervangen door nr. 27.102. De plaats van deze eerste kapel is behoorlijk onzeker, op de kaart zijn 2 mogelijke locaties aangegeven die 200 meter uit elkaar liggen. Vermeldingen uit de zestiende eeuw lokaliseren de "Oude Kerke" op de Haarberg die aan de oostkant grenst aan de (Molen)Lei. De naam Haarberg lijkt echter op een ruim gebied te slaan, waartoe men zelfs IJpelaar nog rekende. Buiks vermoedt: eerste boerderij aan de rechterkant aan de Dorstseweg als men van Bavel komt. Het betreft een kapel zonder begraafplaats. Voor de kapel werd in 1463 een zware klok gegoten die via de tweede kerk (27.102) naar de huidige kerk (27.103) verhuisde.³⁴⁷
- 27.102 In 1484 gebouwde eerste parochiekerk van Bavel, met begraafplaats. De aan Sint Brigida gewijde kerk werd 4 eeuwen later weer vervangen door 27.103, maar de begraafplaats bleef in gebruik. Gesloopt in 1888. Resten van de kerk zijn in de grond mogelijk nog aanwezig. Het dodenhuisje staat enkele meters ten zuidwesten van de toren. Kerk en kerkhof waren omgeven door een muur. Van 1809 tot 1813 stond op de toren een Napoleontische telegraaf.³⁴⁸ Op het kerkhof staan nog al wat bijzondere grafmonumenten.³⁴⁹ In 1616 werd even ten noorden van de kerk de eerste pastorie van Bavel gebouwd. Bavel was toen net een geheel zelfstandige parochie geworden. Deze pastorie werd tot 1649 gebruikt.³⁵⁰
- 27.103 Maria Hemelvaartkerk van Bavel, ingewijd in 1887, gebouwd door J. Van Langelaar. In de toren hangt de in 1463 nog voor de eerste kerk van Bavel gegoten Brigidaklok. Opschrift van de klok: BRIGYDA VOCOR. ANNO DNI MCCCCLXIII JOH S ET WILHELMUS HOERKEN ME FECERUNT". In de kerk staat een Loret-orgel. De parochie had al in 1855 als eerste patrones Onze Lieve Vrouw gekregen. De nieuwe kerk werd officieel de Onze Lieve Vrouw ten Hemelopneming genoemd.³⁵¹
- 27.104 Op IJpelaar blijken in 1611 jezuïeten te zitten en vanaf 1693 was er een kerkschuur. Deze bleef tot 1743 in gebruik, daarna verhuisde men naar nr. 27.115, de oude pastorie op het IJpelaarseind.³⁵²
- 27.105 Moederheil. Tehuis voor gevallen RK meisjes, tevens kraamkliniek, met flink park. 1924 - 1975. Kleine zusters van de heilige Josef runden deze instelling.
- 27.106 Kruseik, eik waar een kruis aan hing. Vermeldingen uit de jaren 1634 - 1725.³⁵³

³⁴⁵ Otten, 1996a, 31.

³⁴⁶ Leijten, 1978-79b; Gooren, 1978-79; Stalpers, 1979-80; Dagblad De Stem, 14 november 1981; Jansen, 1995-96d; Van Beek, 2002-03b.

³⁴⁷ Buiks, 1983 - 1988, nr. 2, 37; Jansen, 1998-99e.

³⁴⁸ Van der Aa, 1845; Jansen, 1998-99e; 1999-00a.

³⁴⁹ Van der Westerlaken, 1991-92b.

³⁵⁰ Jansen, 2002-03a.

³⁵¹ Van der Westerlaken, 1986-87; 1990-91.

³⁵² Van der Aa, 1845 onder Ginneken, Bavel; Jansen, 1995-96; 1995b; 1998-99c; 1999-00a; Juten, 1941; Kalf, 1912, 256.

- 27.107 Schuurkerk van Ulvenhout op Grimhuizen. Begonnen in 1742. Als eenvoudige kerk herbouwd in 1792 en afgebroken in 1904. In 1817 werd op de oostgevel een torentje gebouwd. De (schuur)kerk was aan Sint Laurentius gewijd.³⁵⁴
- 27.108 Sint Laurentiuskerk van Ulvenhout, ingewijd in 1904.³⁵⁵ Met een Van Petegem-orgel uit 1803 dat nog voor de schuurkerk gemaakt was. Inwendig geheel vernieuwd (vernield menen sommingen) en deels van de glas-in-lood ramen ontdaan in 1963: de tweede beeldenstorm.³⁵⁶ In 1964 werd ook het kerkplein gemoderniseerd. Daarbij verdween het in 1923 geplaatste Heilig Hartbeeld.³⁵⁷
- 27.109 Mariakapel op de Heuvel te Ulvenhout. Gebouwd in 1938 naar aanleiding van het priesterjubiläum van pastoor Vermunt. Wisselend Mariabeeld wegens diefstal en vernieling.³⁵⁸
- 27.110 Kerkhof in Ulvenhout. Aangelegd binnen het perceel van Grimhuizen.
- 27.111 Kerkhof op de Bieberg, aangelegd ca 1925 toen het kerkhof van Ulvenhout te klein werd..
- 27.112 Schuurkerk Koekelberg. Deze functioneerde waarschijnlijk in de jaren 1665 - 1688 op de boerderij-met-herenkamer van Koekelberg.³⁵⁹
- 27.113 Sint Jacobuskapel van Galder. De kapel van Galder staat in de akker. In 1621 en 1832 stond daar niet veel bebouwing bij. De kapel kwam in 1468 gereed. Na 1648 zou de kapel eerst voor de protestantse eredienst gebruikt zijn. Na een periode zonder kerkelijk gebruik volgde tussen 1800 en 1883 een periode waarin de kapel als school gebruikt werd. Nadien heeft het gebouw een sluimerend bestaan als kapel. In de in 1820 verlaagde toren hangt een klok uit 1553 met als opschrift: "JHESUS BEN ICK VAN PETER VAN DEN GHEIN GEGHOTEN 1553". Rondom de kapel lag een gracht en een wal die de "Capelle Schans" genoemd werd.³⁶⁰
- 27.114 Sint Luciakapel van Meersel. Gebouwd ca. 1400 als kapel voor St. Quirinus en Sint Lucia. Het onderhoud werd mede bekostigd uit een cijns op de Meerselse watermolen. De kapel werd in de jaren 1648 - 1672 ook gebruikt door de katholieken uit Rijsbergen, Galder en Ulvenhout. In 1774 werd het rieten dak vervangen door een schaliëndak. Gerestaureerd ca 1981.³⁶¹
- 27.115 Tweede pastorie van Bavel, van 1743 tot 1809 tevens schuurkerk voor de parochie Bavel.³⁶²
- 27.116 Zusterhuis Zusters van Roosendaal te Bavel in de Kloosterstraat, met bewaarschool. Ontwerp van pater Paul Bellot. Ingezegend 1923. In 1930 uitgebreid met een meisjesschool, de Brigidaschool. De zusters zijn hier vertrokken in 1995.³⁶³
- 27.117 Klooster Franciscanessen van Etten te Ulvenhout, met Mariaschool. De school werd gesticht in 1846 en gesloten in 1986.³⁶⁴
- 27.118 Kerkhof van het klooster van de paters van de Heilige Harten op Nieuw IJpelaar.³⁶⁵
- 27.119 Heilig Hartbeeld in Bavel. Geplaatst 1919, wordt nog regelmatig onderhouden. De plaats van het beeld is mede gekozen als herinnering aan de schuurkerk die daar vlakbij gestaan heeft (nr. 27.115).³⁶⁶
- 27.120 kerk Biesdonk
- 27.121 Christus Koning-kerk Belcrum. Gebouwd 1932.
- 27.122 St.-Joostkerkhof te Breda. Aangelegd in 1515 als pestkerk. In de 18^e eeuw vooral gebruikt als begraafplaats van armen en misdadigers. Gesloten 1806, maar de laatste begraafing is van 1810. In 1821 hield de stad zich het recht voor om er nog te begraven, maar dat kwam er niet

³⁵³ Buiks, 1983 - 1988, nr. 16, 73.

³⁵⁴ Leijten, 1979; Van der Westerlaken, 1991-92c.

³⁵⁵ Leyten, 1979.

³⁵⁶ Brekelmans, 1979-80b.

³⁵⁷ Fotobijschrift in *Brieven van Paulus* 14 (1988 - 89) 40; Van Beek, 2001-02b.

³⁵⁸ Mulder, 1990-91.

³⁵⁹ Brekelmans, 1964b.

³⁶⁰ Brekelmans, 1973; 1983.

³⁶¹ Dirven, 1980-81b.

³⁶² Van der Aa, 1845.

³⁶³ Berichtje in *Brieven van Paulus* 15 (1989 - 90) 100; zie verder *Brieven van Paulus* 20 (1994 - 95) nr.104.

³⁶⁴ Leijten, 1985-86b.

³⁶⁵ Gooren, 1993-94.

³⁶⁶ Van Beek, 2001-02a.

meer van. In 1884 werd er een school op gebouwd waarin in 1947 de Kunstacademie Sint Joost ontstond. In 1983 werd het gebouw gesloopt en het terrein werd onderdeel van een loze vlakte voor het parkeren van auto's.³⁶⁷

27.123 wegkruis op het Hoeveneind van Teteringen, ca 1930.

27.124 oud kerkhof van de Gasthuiskapel. Aanvankelijk heeft men in de kapel begraven, maar later in de Middeleeuwen is ten zuiden van de kapel een kerkhof aangelegd.³⁶⁸

27.125 nieuw kerkhof van de Gasthuiskapel. Aanleg in 1558. Het kerkhofje strekte niet tot de Boschstraat, want daarlangs werden in 1618 huiserven uitgegeven.³⁶⁹

27.126 Synagoge, Schoolstraat 16 Breda. In 1845 in gebruik genomen speciaal gebouwde synagoge. Herbouwd in 1991-1992.³⁷⁰

27.127 Klooster van de Zuster van Etten ten westen vande Princenhaagse Martinuskerk. Naar ontwerp van Van Langelaar in 1877 gebouwd. Gesloopt 1969.³⁷¹

³⁶⁷ Jaspers, 2003.

³⁶⁸ Moelands, 1986.

³⁶⁹ Moelands, 1986.

³⁷⁰ Van Bader, 1992.

³⁷¹ Otten, 1996a, 26-27.

28 Gehuchten

Dit deel van Brabant is vanouds een gehuchtenland, met gemiddeld een dozijn gehuchten en één dorpskom per oorspronkelijke gemeente. Rond Breda werd dat gemiddelde in Ginneken en Princenhage ruim overschreden, terwijl Teteringen er precies op zat:

Tabel: aantal gehuchten per oude gemeente.³⁷²

Gemeente	gehuchten komen	
Ginneken en Bavel	21	2
Meer	1	0
Oosterhout	1	0
Princenhage	31	2
Rijsbergen	2	0
Terheijden	1	0
Teteringen	12	1
Totaal	69	5

Zoals uit de tabel blijkt zijn het centrum van het middeleeuwse Breda, de "einden" en de andere wijken van vóór 1870 niet onder dit thema "gehuchten" opgenomen. Ze komen afzonderlijk aan de orde in het thema "36 Stad".

Ieder gehucht beschikte over een groter of kleiner gebied met akkers, weiden, hooiland en in de Middeleeuwen een aandeel in de gemene gronden. Dit kan het gehuchttoebehoren genoemd worden. De eerste gehuchtnamen duiken in deze streek op tegen het einde van de twaalfde eeuw. Het vroegst genoemde gehucht is Eindhoven, dat is de bewoning aan de huidige Flierstraat.

Gehuchten die vooral uit boerderijen bestonden vertoonden een vrij open structuur. Iedere boerderij stond immers op een betrekkelijk groot erf (typische maat: 1 hectare) en daardoor konden ze niet dicht opeen geschoven worden. Vaak is de onderlinge afstand nog veel groter en is de ligging bij eigen grond blijkbaar een belangrijke factor geweest. Een straat verbindt in veel gevallen de boerderijen. In andere gevallen stonden de boerderijen met hun "voorkeur" op de rand van een akkergebied (krans-akker-dorp) of op de rand van een stuk gemeenschappelijk gebruikte grond (krans-aard-dorp). Bij deze twee laatste vormen vinden we de boerderijen alle aan dezelfde kant van de straat, maar tevens waren ze verdeeld over meerdere gehuchten. In bijzondere topografische omstandigheden kan op deze wijze een driehoekige ruimte tussen boerderijen ontstaan zijn. Dat zijn geen "Frankische driehoeken", maar in de late Middeleeuwen of daarna gevormde pleinen, die qua genese verwant zijn aan de wegenwaaiers aan de rand van het cultuurland (zie onder 26.023).

Waar er dichte bebouwing optreedt, hebben we niet met boeren te maken. Het kan gaan om landarbeiders of wevers, maar ook (vooral in de dorpskommen) om renteniers, winkeliers, notabelen etc.

Lees verder in: "Nederzettingenvormen"

Niet alle gehuchten dateren uit de hoge of late Middeleeuwen. Naarmate de ontginningen voortgingen, ontstonden er ook nieuwe nederzettingen. Door het opschuiven van de heiderand kwamen ooit op die rand gelegen gehuchten midden in het boerenland te liggen en kwam er ruimte voor een nieuwe rij: "Heikant" is dan een typische benaming. Elders werd op vrij chaotische wijze een stuk heide ingenomen en bebouwd: de heidekrakers. In het bestaande cultuurland ontstonden nieuwe gehuchten door de splitsing van oude boerderijen, door het aankoeien bij een herberg of door het op een strookje langs de weg huisvesten van landarbeiders.

³⁷² Buiks en Leenders, 1994.

Bij het aanduiden van de nederzettingen op de reconstructiekaart moesten een aantal keuzen gemaakt worden. Als meetmoment werd 1809/1832 aangehouden. Voor die korte periode zijn erg veel gegevens beschikbaar en bovendien werden die deels reeds uitvoerig geanalyseerd.³⁷³ Voor de typering van de nederzettingen wordt gesteund op de toen ontwikkelde grootte-classificatie voor compacte nederzettingen. Met compacte nederzettingen worden groepen huizen, boerderijen etc bedoeld die minder dan 100 meter van elkaar staan. Dergelijke nederzettingen werden getypeerd als "groot dorp" (meer dan 50, brede verzorgende functie), "klein dorp" (meer dan 25, verzorgende functie); "groot gehucht" (meer dan 25, geen verzorgende functie buiten een enkele herberg); "klein gehucht" (10-25); "huizengroep" (3-9). Op deze manier blijft er nog een groot gebied over dat ofwel helemaal onbewoond was (de beemden, de bossen, de heide, de grote akkergebieden etc), dan wel erg schaars bewoond was. Binnen dat laatste gebied zijn nog apart onderscheiden de "verspreide bewoning aan straat" en enkele verdichtingen in de verspreide bewoning. Van belang is dat de "verspreide bewoning aan straat" in veel gevallen de gedaante is waarin oude, niet erg uitgegroeide, agrarische gehuchten in de vroege negentiende eeuw nog voortbestonden.

Nederzettingstypen 1809/1832

type gehucht	aantal	aant.erven
groot dorp	2	264
klein dorp	4	60
groot gehucht	1	28
klein gehucht	12	185
huizengroep	23	146
verspr aan str	28	227
compact aan str	1	6
verspreid	3	16
totaal	74	932

De dorpskommen Princenhage en Ginneken hebben een grote evolutie doorgemaakt. In de vijftiende eeuw was er bij de kerk van Princenhage, de Haagkerk, geen bebouwing. De kerk stond er eenzaam in de Kerkakker en zelfs de pastoor woonde bijna 1 kilometer van zijn kerk vandaan. In Ginneken was de situatie vermoedelijk vergelijkbaar, al stond daar de kerk aan de rand van de akker tegen het Markdal aan en woonde de pastoor er slechts 250 meter vandaan. Pas vanaf 1500 is bij die twee kerken een nederzetting gegroeid, bij de Haagkerk groter dan bij de Ginnekenkerk. In de twintigste eeuw zijn beide dorpskommen opgenomen geraakt in de stedelijke bebouwing van Breda. De situatie van een eenzame parochiekerk duidt in deze streken veelal op de aanwezigheid van een vroeg-middeleeuwse nederzetting nabij die kerk. Noch in Ginneken, noch in Princenhage is daar ooit onderzoek naar verricht. Wel is het zo dat de oude benaming "Mertersem" voor met name de parochie Princenhage duidt op bewoning van voor 1000 AD. Ook de naam Ginneken kan op een vroege periode teruggaan. In Bavel hebben we met een kerkverplaatsing te maken. Aanvankelijk stond er een kapel in het noorden, maar in 1484 werd op het huidige kerkhof tegenover de Bavelse kerk een heuse parochiekerk gebouwd. Vier eeuwen later werd de huidige kerk gebouwd. Pas in de twintigste eeuw kwam daarbij een dorpskern van enige omvang tot ontwikkeling.

De bewoonde erven van 1832 dienen als basis voor de gehucht-identificatie én de typering. Voorzover ze niet binnen de stad Breda of dichtbebouwde kommen gelegen zijn, zijn ze op een aparte kaartlaag aangegeven. Bij ieder bewoond erf is aangegeven tot welk gehucht en tot welke gemeente het behoorde. Voorzover beschikbaar zijn daarbij de huisnummers van 1830 opgenomen. Er waren in 1830 op het hier beschreven platteland 1359 bebouwde erven, waarvan 68% binnen de dorpen en gehuchten lagen. 32% van de bebouwing was dus echt verspreid van karakter. De in 1832 bewoonde erven kunnen archeologisch interessant zijn. Bovendien bestaat de mogelijkheid dat, als het bedrijf tot in de twintigste eeuw voortgezet werd, op het erf naast puin ook bodemverontreiniging wordt aangetroffen.

³⁷³ Leenders, 1979a; Buiks, 1983 - 1988; 1990a.

- 28.001 Muizenberg: rond de hoeve Muizenberg. Type = huizengroep. Ontstaan bij twee grote hoeven en een wegensplitsing, tevens op rand van de Klein Overveldse Heide. Akkers op de Muizenberg en op de hoge rug langs de Bredestraat.
- 28.002 Westrik. Type = klein gehucht. Oud gehucht dat onder Gageldonk hoorde en bestond uit hoeven en huizen langs de Westrikse Straat. Akkers achter de hoeven.
- 28.003 Vaareind. Type = groot gehucht. Oud gehucht dat deels onder Gageldonk hoorde, met aan de zuidzijde enkele grote hoeven. Verder lijkt het alsof een brede wegbaan volgebouwd is met huisjes, waarin in de zeventiende-negentiende eeuw een aantal wevers woonden. Akkers achter de hoeven.
- 28.004 Klein Overveld. Type = verspreide bewoning aan straat. Deze losse nederzetting ligt rondom de voormalige gemene heide van Klein Overveld. De akkers liggen aan de "buitenkant" achter de hoeven.
- 28.005 Buurstede-Heike: nabij de herbergen Kwakkelhut en De Grenadier, juist ten noordwesten van de vesting Breda. Type = huizengroep. Deze groep boerderijen lag tussen de deels open akker "Emerakker" en het vanaf 1650 ontgonnen gemeenschappelijke Buurstede-Heike. Buurstede zelf ligt iets zuidelijker.
- 28.006 Teteringse Dijk, van de vesting tot de Driesprong. Type = klein gehucht. In 1650 nog slechts een zestal boerderijen, maar in 1832 een dichte bebouwing aan vooral de noordzijde van de in 1683 bestrate Teteringse Dijk. Geen akkers, het lijkt een vooral residentiële nederzetting te zijn.
- 28.007 Achter Emer. Type = verspreide bewoning aan straat. Hoofdzakelijk boerderijen. Akkers op de dekzandrug bij de hoeven.
- 28.008 Terheijdense Weg. Type = verspreide bewoning aan straat. Deze bebouwing ligt vooral langs de oude en nieuwe wegen naar Terheijden. Voorzover het boeren betreft liggen de akkers ten oosten van de weg.
- 28.009 Heusdenhout rond de kapel en de Heusdenhoutse Akker. Type = klein gehucht. Oud gehucht waarin de centrum, de kapel, staat op de kruising van de noord-zuid lopende Heerbaan en een oost-west lopende dekzandrug, die achter de kapel overging in heide met duintjes.
- 28.010 Moleneind, bij de oude Driesprong en de latere windkorenmolen van Teteringen. Type = verspreide bewoning. Het betreft hoeven, herberg en molenaar nabij een middeleeuwse wegensplitsing. De boerderijen liggen in en aan hun akkers. De molen dateert hier pas van 1799.
- 28.011 Princenhage-dorp. Type = groot dorp. Rond 1500 begint deze kern zich bij de tot dan eenzaam in de akker gelegen Haagkerk te vormen. In 1620 waren er 26 huizen, waaronder wellicht een enkele hoeve. In 1750 was het huizental 139; in 1832 196. De kom van Princenhage is dan een typisch verzorgingscentrum met op veel gebieden zelfs keuzemogelijkheden en met enige stedelijke allure.
- 28.012 Bagven - Liesboslaan: even ten westen van het viaduct Liesboslaan. Type = huizengroep. Enkele boerderijen met landarbeiderswoningen aan de in 1646 aangelegde dreef naar het Liesbos. De boerderijen liggen aan hun akkers. De oorsprong van de huisjes: een groepje "armenhuysjes".
- 28.013 Lies, waar de Sprundelse Baan de Liesloop oversteekt. Type = huizengroep. Boerderijenconcentratie in het overigens vooral verspreid bewoond Lies. Oud gehucht. De akkers op de dekzandruggen langs de Liesloop en de Bijloop.
- 28.014 Effen - Boonhof. Type = huizengroep. Groepering van hoeven en huizen bij een belangrijke hoeve. Akkers langs het Oudlandstraatje.
- 28.015 Effen - Hilbergen. Type = huizengroep. Groepje heidekrakers. Akkers aan huis.
- 28.016 Elzenburg. Type = huizengroep. Boerderijengroep ontstaan uit de opdeling van de domein-Hoeve ter Stappen van Ten Houte. De hoofdhoeve werd in de achttiende eeuw omgebouwd tot het landhuisje Elzenburg, genoemd naar de bouwheer Van Elsen. Akkers op de dekzandrug bij Effen en in de Houtse Akker.
- 28.017 Boske. Type = compact aan straat. Zeer compact groepje arbeiderswoningen aan de Leurse Baan. Geen akker.
- 28.018 Bagven - Bagvense Straat. Het eigenlijke Bagven. Type = verspreide bewoning aan straat. Oud gehucht, verspreide hoeven langs de oude weg temidden van de akkers.

- 28.019 De Rith, langs de Rithse Straat. Type = verspreide bewoning aan straat. Oud gehucht, aanvankelijk een eenzijdig straatgehucht langs de gemeenschappelijk gebruikte Aard. De akkers aanvankelijk alleen aan de noordwestzijde van de straat, de Aard aan de zuidoostzijde.
- 28.020 Vuchtschoot, langs de Vuchtschootse Straat. Type = verspreide bewoning aan straat. Vrij oud boeren gehuchtje. De boerderijen liggen aan en in hun akkers.
- 28.021 De Roskam, aan het einde van de Napoleonbaan en bij de Biebrug waarover ook alle oude wegen liepen. Type = klein gehucht. Concentratie van huizen, herbergen en boerderijen aan een belangrijk verkeerspunt. Tot deze groep hoorden ooit ook Lazarushuisjes. Voorzover het boerderijen betreft liggen de akkers in de Kerkakker.
- 28.022 Heuvel, bij de driesprong Dreef - Postiljonstraat, halverwege de Roskam en de kom van Princenhage. Type = huizengroep. Concentratie van boerderijen aan de rand van het akkergebied van de Heuvel.
- 28.023 Haagweg, met concentraties bij de kom van Princenhage en halverwege, bij de herberg De Bloemkool. Type = klein gehucht. Wisselend dicht bebouwde in 1683 bestrate weg van Breda naar Princenhage. Vooral een residentiële zone, maar bij de Bloemkool vanouds ook boerderijen met akkers ten zuiden van de weg.
- 28.024 Oude Antwerpse Baan (Talmastraat). Type = huizengroep. Arbeidershuisjes die in de wegberm gebouwd waren en enkele oudere hoeven. Akker vooral noord van de straat, aansluitend op de Eindhovense Akker.
- 28.025 Eindhoven. Type = verspreide bewoning langs straat (De Eindhovense Straat, nu genaamd de Flierstraat). Een van de eerst vermelde (1187) gehuchten uit de hele streek.³⁷⁴ De Eindhovense Akker lag ter weerszijden van de straat (met uitzondering van het Goor) en verder naar het noordoosten.
- 28.026 Boeimeer, nabij het oude klooster. Type = huizengroep. Groep hoeven, herberg, arbeiderswoningen gevormd nabij de plaats van het voormalige klooster Vredenberg. Akkers op de dekzandrug van Boeimeer.
- 28.027 Zandberg, noord van de Molenlei. Type = klein gehucht. In 1832 dichte bebouwing aan de noordzijde van de brug over de Molenlei aan de in 1683 bestrate weg naar Ginneken en Ulvenhout. Dat was ook de situatie voor 1747. In dat jaar en opnieuw in 1794 werden enkele huizen afgebroken die te dicht bij de vesting Breda stonden. Akkers op het minder hoge deel van de Zandbergen. Op (inmiddels afgegraven) duinen stonden in de middeleeuwen twee windmolens en daarna nog één. Ook werden daar in 1503 drie klokken gegoten voor de Grote Toren in Breda en stond daar een wip voor het Teteringse gilde van de handboog.³⁷⁵
- 28.028 Ginnekenweg zuid van de Molenlei. Type = klein gehucht. Dichte bebouwing aan de zuidzijde van de brug over de Molenlei in de in 1683 bestrate weg naar Ginneken en Ulvenhout. Akkers in de Ginnekenakker. Jansen maakte een reconstructie in de late 18e eeuw, met namen van de huizen.³⁷⁶
- 28.029 Ginneken-dorp. Type = groot dorp. Driehoekig plein bij de kerk aan de noord-zuidweg van Breda naar Ulvenhout, en een pad via de Duivelsbrug naar het Mastbos en Galder. In 1621 nog een kleine bebouwingsgroep. Mogelijk gaat het hier net als in de kom van Princenhage om een voormalige "eenzame kerk in de akker" (dat wil zeggen: aan de rand van de akker tegen de Mark) waarbij later een dorpskom ontstond. De bakkerijen, snederijen en stalhouders aan de markt vanaf 1600 en uitbouw na 1830 langs de Dillenburgstraat werden beschreven door Jansen die ook ingaat op de problematiek van de eerste vorming van de nederzetting. In 1830 naar schatting 68 bebouwde erven.³⁷⁷
- 28.030 Buistelberg. Type = huizengroep. Groepje boerderijen aan wegensplitsing. Ontstaan uit een enkele kleine hoeve die al in 1589 vermeld werd. Akkers in de Hamakker en mogelijk in het zuidelijke deel van de Ginnekenakker.³⁷⁸
- 28.031 Lovensdijk. Type = huizengroep. Groepje boerderijen op een hogere akker aan de Lovensdijk.

³⁷⁴ Leenders, 1996l, 131-132.

³⁷⁵ Buiks, 1990-91; Jansen, 1993b; 1996-97a; Maassen, 1982, 22-23; 2003.

³⁷⁶ Jansen, 1994a; 1996-97a.

³⁷⁷ Jansen, 1989-90ab; 2001-02b; 2003-04abcd.

³⁷⁸ Jansen, 1988-1989.

- 28.032 Overa, langs de Overase Weg. Type = verspreide bewoning aan straat. Oud gehucht. Vermoedelijk aanvankelijk twee rijen boerderijen, de ene in de Overase Akker, de andere op de rand van de heide, nu de Overase Weg.
- 28.033 Het Hout, op de rand van de Aard en de Houtse Akker. Type = verspreide bewoning aan straat. Deze boerderijen stonden op de grens van de gemeenschappelijk gebruikte Aard en de open akker "Houtse Akker".
- 28.034 Blauwe Kei en omgeving. Type = huizengroep. Boerderijen temidden van akkers op wat hogere kopjes in het terrein..
- 28.035 Karnemelkstraat. Type = verspreide bewoning aan straat. Boerderijen aan de buitenrand van de akker van Ginneken.
- 28.036 Overakker, langs de Overakkerstraat. Type = verspreide bewoning aan straat. Oude nederzetting op een langwerpig akkergebied, voornamelijk langs de centrale straat.
- 28.037 Het Heiveld. Type = huizengroep. Compact groepje huizen en hoeven ten zuiden van het Teterings Moleneind, aan weerszijden van de grens tussen Ginneken en Teteringen. Reeds afgebeeld in 1659.³⁷⁹
- 28.038 Hoolstraat. Type = verspreid aan straat. Gehucht van verspreide huizen en hoeven langs de heerbaan naar Geertruidenberg. Het gehucht is genoemd naar een of meer duikers of "holen" waar de afwatering van het oosten van Teteringen door loopt.³⁸⁰
- 28.039 Kerkeind. Type = huizengroep. Geringe groep huizen rond de kerk van Teteringen. De benaming dateert pas uit de 19e eeuw.³⁸¹
- 28.040 Steenbergen. Type = verspreid aan straat. Hoeve en (later?) nederzetting van verspreide hoeven langs de heerbaan naar Geertruidenberg. Vermeld vanaf 1530, maar mogelijk verband houdend met de moerconcessie van 1314 in de Vucht, die aan een consortium van moerlieden uit Steenbergen was uitgegeven.³⁸²
- 28.041 Hoeveneind. Type = verspreid aan straat. Nederzetting van verspreide hoeven langs de heerbaan naar Geertruidenberg. De oudste hoeven liggen aan de westzijde van de straat en horen bij het ontginningsgebied Meerberg. Oorspronkelijk zal er op iedere hoeve-strook een boerderij gestaan hebben. De benaming Hoeveneind komt voor vanaf 1528, de benaming Meerberg komt al voor vanaf 1331, als het gebied ter ontginning wordt uitgegeven.³⁸³
- 28.042 Heistraat Teteringen. Type = verspreid aan straat. Verspreide en beperkte bewoning langs het zuidelijke deel van de oude baan naar Oosterhout. De benaming Heistraat is pas 19e eeuws, maar het ontginningsblok lijkt veel ouder en dateert mogelijk uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Op iedere strook heeft aanvankelijk mogelijk een boerderij gestaan.³⁸⁴
- 28.043 Meerberg. Type = verspreid aan straat. Verspreide bewoning aan de zuidzijde van de weg genaamd Meerberg. Het lijkt een jonge ontwikkeling, maar op de kaart van de Abtshoef van 1659 staat hier ook al huizen of hoeven. Wel liggen die buiten het ontginningsblok Meerberg.³⁸⁵
- 28.044 Hartel. Verdwenen gehucht. Op de kaart van de Abtshoef uit 1659 afgebeeld als een dijkgehucht bij een sluis, pal aan de Mark Type = verspreid aan straat. Dat gehucht moet kort nadien geheel verdwenen zijn, misschien werd in 1659 al een oudere situatie afgebeeld. Het gehucht de Hartel was niet zonder belang. Van 1328 tot ca. 1410 zetelde er zelfs een schepenbank. Die is nadien naar Terheijden verhuisd. Hartel werd het eerst in 1324 vermeld.³⁸⁶
- 28.045 De Beek, nu Prinsenbeek. Klein dorp in 1832, uitgegroeid tot fors dorp.
- 28.046 Groenstraat. Huizengroep aan straat die dwars loopt op de huidige Groenstraat.
- 28.047 Moleneind. Type = klein gehucht. Nederzetting van verspreide hoeven aan de huidige Groenstraat ten zuidwesten van het voormalig gehucht Groenstraat. Genoemd naar de Liesbosse Molen, later molen De Beer.

³⁷⁹ Kaart van de grens tussen Teteringen en Ginneken bij de Teteringse Dijk, 1659.

³⁸⁰ Buiks, 1990a, 113; Buiks en Leenders, 1994, 693.

³⁸¹ Buiks en Leenders, 1994, 690.

³⁸² Buiks, 1990a, 190; Buiks en Leenders, 1994, 696.

³⁸³ Buiks, 1990a, 144, 109 - 110; Buiks en Leenders, 1994, 692, 694.

³⁸⁴ Buiks, 1990a, 105; Buiks en Leenders, 1994, 691 - 692.

³⁸⁵ Buiks, 1990a, 144; Buiks en Leenders, 1994, 694 - 695.

³⁸⁶ Leenders, 1974c; Buiks en Leenders, 1994, 673.

- 28.048 De Tuintjes. Huizengroep ten westen van De Beek, vermoedelijk een nederzetting van "heidekrakers" uit de achttiende eeuw.
- 28.049 Krekelpolder. Type = verspreid aan straat. Straatnederzetting in de Krekelpolder.
- 28.050 Zanddreef. Type = verspreid aan straat. In 1809 nog twee groepen boerderijtjes aan de Zanddreef, maar door ontginning van het Coppeneveld in 1832 al aan elkaar gegroeid.
- 28.051 Begin Brielse Dreef. Type = verspreid aan straat. Verspreide bebouwing in 1809, maar al meer aan elkaar gegroeid in 1832. In 1830 was alleen het laatste huis een boerderij.
- 28.052 De Briel. Type = verspreid aan straat. Gehucht van verspreide boerderijen. Aanvankelijk alleen boerderijen aan de noordwestkant van de straat die tevens grens met de Groot-Overveldse heide was. De Briel was toen een eenzijdig heiderand-gehucht. Door de ontginning van die hei is de nederzetting deels tweezijdig geworden.
- 28.053 Groot-Overveld. Type = verspreid aan straat. Dit is een gehucht met vergelijkbare ontwikkeling als De Briel. Verspreide boerderijen langs de rand van de voormalige heide. Ten zuidoosten van de hoeve met gracht is de Groot-Overveldse Straat een kaarsrechte weg met zichtlijn op de Grote Toren van Breda (zie 26.045). Dat wijst erop dat dit stuk straat even na 1650 zijn huidige vorm kreeg. Voordien moet er een wat kronkeliger baan geweest zijn.
- 28.054 Lijndonk, Type = huizengroep. Klein gehuchtje onder Bavel. Lijndonk werd al rond 1300 vermeld. Lijndonk ligt op een rug tussen twee laagten en het zal die rug zijn die hier met "donk" bedoeld wordt. Het eerste element van de naam is waarschijnlijk lindeboom. In 1516 werd in Lijndonk nog "De Linde" vermeld en niet ver van hier lag het Lindenhout, een restbos dat tot in de 17e eeuw bleef bestaan. Het werd al in 1277 vermeld en moet een van de weinige resterende oude bossen geweest zijn. Bij Lijndonk horen de Lijndonkse Akker, Lijndonkse Bosken, Lijndonks Heike, Lijndonks Moer, Lijndonkse Straat, Lijndonks Akkerveken.³⁸⁷
- 28.055 Ter Voort, Type = huizengroep. Klein gehuchtje onder Bavel. Ter Voort werd al rond 1300 vermeld. De naam verwijst naar de doorwaadbare plaats in de Gilze Wouwerbeek waar deze de Kluistraat kruist, 400 meter ten noordwesten van het gehucht. Bij Tervoort behoren Voortse Akker, Voortse Broek, Voortse Veken en de Voortse Heide.³⁸⁸ Op Ter Voort lag een boerderij die "seynde" betaalde aan Ten Houte in de Hage. Die seynde werd betaald met boter en eieren en is in de regel ooit een toegift bij de pacht geweest. Mogelijk lag hier dus domeinhoeve van Ten Houte die na een periode van half- of tijdpacht verzelfstandigd werd.³⁸⁹
- 28.056 Lage Aard, Type = verspreid aan straat. Gehuchtje van langs de weg verspreide boerderijen in het oosten van Bavel. Aard is een van de benamingen van woeste gemeenschappelijk gebruikte grond. Even oostelijker begon de heide van Gilze en daar zal hier wel op gedoeld worden. Er is ook een gehuchtje Hoge Aard, dat ligt net onder Gilze.³⁹⁰
- 28.057 Eikberg. Type = klein gehucht. Gehucht bij een kruispunt van wegen ten zuidoosten van Bavel. Geen gehuchtse akker, straat, beemd of hei. De naam is waarschijnlijk een eenvoudige samenstelling tussen eik = eikeboom; en berg, een geringe hoogte in het terrein. Zestiende eeuwse bronnen spreken van de Hoge en de Lage Eikberg. Jansen meent dat er toen slechts enkele kleine boerderijen waren. Wel worden er vanaf 1518 regelmatig brouwerijen vermeld. Jansen geeft een gedetailleerd overzicht van hoeven, herbergen en brouwerijen op de Eikberg.³⁹¹ Op de Eikberg lagen 6 boerderijen die "seynden" betaalden aan Ten Houte in de Hage. Die seynde werd betaald met boter en eieren en is in de regel ooit een toegift bij de pacht geweest. Mogelijk lagen hier dus domeinhoeven van Ten Houte die na een periode van half- of tijdpacht verzelfstandigd werden.³⁹²
- 28.058 Bolberg. Type = huizengroep. Klein gehucht in een bocht van en aan twee oversteken van de Gilze Wouwerbeek. Op de Bolberg lokaliseerde men percelen "in d acker".³⁹³ Meest waarschijnlijk lijkt de naamsverklaring "berg, waar onkruid groeit".

³⁸⁷ Buiks, 1983 - 1988, nr. 17, 7 en nr. 18, 51.

³⁸⁸ Buiks, 1983 - 1988, nr. 19, 5.

³⁸⁹ Leenders, 1999-00, 85.

³⁹⁰ Buiks, 1983 - 1988, nr. 17, 9.

³⁹¹ Jansen, 1998-99b.

³⁹² Leenders, 1999-00, 85.

³⁹³ 1561: GA Breda, R 682 f 157.

- 28.059 Roosberg. Type = huizengroep. Gehucht van slechts enkele boerderijen in 1838 aan de rand van de heide. De eerste vermelding van een boerderij hier dateert van 1614. Het ontbreken van een gehuchtse akker, straat, beemd of hei tekent de Roosberg als een jong gehuchtje. Roos kan een afleiding zijn van mnl. roer, riet. Het gebied ligt echter vrij hoog en heet "berg". De ligging tegen het moerassige gebied langs de Bavelse Loop maakt dat er tegen de berg wel degelijk riet gegroeid kan hebben. Vergelijk Rooskensdonk in Princenhage: een donk te midden van venige hooilanden. Of moeten we, gezien de vele vormen met rot, root, hier denken aan rode, rooien, ontginnen van bos?³⁹⁴
- 28.060 Zuidelijk Kerkeind Bavel. Type = klein dorp. Kom van Bavel: wat dichterbewoond straatgedeelte met de in 1488 gebouwde kerk aan de ene kant en de voorganger ervan aan de andere. Er is een Kerkeindse Akker en een Kerkeindse Wei bekend. Volgens Heringa duidt "Kerkeind" ook te Alphen, Herwijnen, Maarheeze en Moergestel de kom van het dorp aan. Voorts vermeldt hij nog gehuchten met die naam in Heesch en Teteringen. Te Kalmthout is het Kerkeneind de hoofdonderzetting geworden. Bij Nispen was het een jonge nederzetting nabij de juist onder Essen gelegen grenskapel. Kerkeind is vernoemd naar de parochiekerk die thans op de derde lokatie staat. Eind betekent hier mogelijk niet "uiteinde", maar eerder "plaats, oord" alhoewel dat toch ook in de betekenisfeer van einde, rand blijft. Mogelijk bekijken we ons op de middeleeuwse dorpsstructuur van Bavel en bleef men een nederzetting, die in het perspectief van vóór 1484 een typisch afgelegen "Eind" was, ook na de verhuizing van de kerk daar naar toe "Eind", maar dan wel "Kerkeind" noemen.³⁹⁵ Tegen de zuidkant van het kerkhof bij de kerk van 1484 werd al snel een school gebouwd. In 1532 stonden er ten noorden van de kerk twee boerderijen, waarvan er een in 1575 een herberg (De Valk) was. In 1603 was dit een lege hofstad, waarop in 1616 de eerste pastorie van Bavel gebouwd werd. Of er voor 1484 al huizen of boerderijen stonden nabij de toen gebouwde kerk, is onzeker.³⁹⁶
- 28.061 Noordelijk Kerkeind Bavel. Type = klein gehucht. De naam Kerkeind wordt ook gebruikt voor de noordelijke groep huizen en boerderijen aan de verbindende straat "Kerkeind". Het aaneengroeien van beide Kerkeinden na 1832 wordt in detail beschreven door Jansen.³⁹⁷
- 28.062 Ijpelaar. Type = verspreid aan straat. Oorspronkelijk was Ijpelaar een grondheerlijkheid met enkele pachthoeven. Uitgegroeid tot een gehuchtje van verspreide boerderijen langs een straat. Het kasteel werd vervangen door het Seminarie Ijpelaar, waarvan de gebouwen nadien gebruikt werden door een sociale academie die de "roomse" naam verving door het geheel misplaatste Markendaal. Zie Buiks, 1983-88, nr. 3, 112 - 118. Bij Ijpelaar behoorde de Ijpelaarse Akker, Ijpelaarse Bossen, Ijpelaars Broek, gemeynte. Vergelijkbaar met het eerste lid van de naam Ijpelaar is een naam als Den Ipt 'plaats waar iepen groeien' bij Ipenrooi te Meer in 1497. In 1370 komt dat gebied Ipenrooi voor als 'Yppenrode'. Tussen Merksplas, Beerse en Vlimmeren lag de wildernis genaamd Epelaar. Het eerste lid van Ijpelaar is iep, de boomsoort, *Ulmus campestris* L., een boom die ongeveer 30 m. hoog kan worden. Het element iep of epe treffen we ook aan in de naam Epelenberg op de grens van Teteringen en Heusdenhout. Laar staat in de Kempen meestal voor 'woeste, onbebouwde grond, meestal in gemeenschappelijk gebruik', of ook wel 'open plek in een bos'. Hier was het dan misschien een open plek in een iepenbos.³⁹⁸
- 28.063 Ulvenhout. Type = klein dorp, gelegen tussen Mark en Ulvenhoutse Bos. In 1838 nog een enkele vrij dicht bebouwde straat. Van 1942 tot en met 1996 hoofdplaats van de gemeente Nieuw-Ginneken. Bij Ulvenhout horen de Ulvenhoutse Beemd, Ulvenhoutse Bos; d'Akker, de Grootakker tUlvenhout. Het Ulvenschot was een plek waar men beesten kon weiden in of bij het Ulvenhoutse Bos.³⁹⁹ De naam Ulvenhout is een samenstelling van 'ulven' en 'hout'. Dit laatste element komt zeer veel voor in plaatsnamen in de Kempen. Het duidt op hoogstammig bos. Mogelijk moeten we in het eerste lid van de naam Ulvenhout een boomnaam zien: wulft. In de

³⁹⁴ Buiks en Leenders, 1994, 254.

³⁹⁵ Buiks en Leenders, 1994, 241 - 242; Jansen, 1998-99d.

³⁹⁶ Jansen, 2002-03a.

³⁹⁷ Jansen, 1998-99d.

³⁹⁸ Buiks en Leenders, 1994, 249 - 250.

³⁹⁹ 1422 : Cerutti, 1972, nr. 373.

19e eeuw was dit wulft als appellatief nog bekend.⁴⁰⁰ 'Wulft noemt men hier een soort van laag willegen hout, aan het water of op waterachtige plaatsen wassend, hetwelk bezembinders gebruiken'. Volgens De Bo is wulft identiek met worg en werft, wervenhout.⁴⁰¹ het is een verzamelnaam voor een aantal wilgensoorten: de grauwe wilg, de waterwilg (die algemeen werfhout wordt genoemd), de geoorde wilg en de amandelwilg, alle vrij lage struiken, groeiend langs waterkanten, op moerassige plaatsen. Dat de w in wulvenhout in zwakke positie staat blijkt ook wel uit de mansnaam Wulf, welke gelijkgesteld wordt aan Ulf. De vorm twulvenhout kan evolueren tot tulvenhout, zoals twusschen is geëvolueerd tot tussen (in 1294 wordt nog 'twus-schen' geschreven).⁴⁰² Het vasthechten van het lidwoord komt geregeld voor, bijvoorbeeld in 1521 'tulvenhout'.⁴⁰³

In het zuidelijk deel van Ulvenhout ligt de Heuvel, met daaraan vanouds enkele boerderijen. Aan de zuidzijde ligt op Hoogsteen de hoeve Steenland, die genoemd is naar de bezitters, de familie Van Steenland. De naam komt al voor in 1539.⁴⁰⁴ De uitgroei van de kern van Ulvenhout tussen 1832 - 1998 en de nederzetting aan de Heuvel werden beschreven door Jansen.⁴⁰⁵

- 28.064 Bieberg. Type = huizengroep. De eerste vermelding dateert uit 1474 en betreft een "beemdt aen den Bieberch".⁴⁰⁶ Het rapport bij de kaart van het Mastbos, 1621 beschrijft hem als volgt: De Bieberch, aen de oostzyde van de marck, daer men ordinaris des somers veele hoyscheepe lost, .. wesende een groote hoochde, meest met gras bewassen.⁴⁰⁷ De Bieberg is een rivierduin dat ver vooruit steekt in het Markdal. In de achttiende eeuw stond hier de wip van Ginnekense schutters. Voordien was al een deel van de berg afgegraven. De Biebergseakker behoorde aan de Prinsenhoef van Ulvenhout, niet aan de bewoners van de Bieberg. De naam Bieberg is een samenstelling uit bie, bij, honing verzamelend insect; en berg. De berg is in het terrein markant zichtbaar. Mogelijk huisden daar van nature bijen, of werd die plaats veel gebruikt om er bijenkorven te plaatsen.⁴⁰⁸ In 1832 stonden er aan de Ulvenhoutselaan twee herbergen. In 1697 gaf de heer van Breda 0,26 hectare grond op de Bieberg uit aan de Ginnekense Cloveniers. Die bouwden aan de weg een huisje en zetten op het veld hun wip op. Het gilde werd in 1852 opgeheven en het huisje werd verkocht aan een dagloner/herbergier. Hieruit kwam café De Bieberg voort. De tweede herberg kwam eveneens voort uit een uitgifte uit 1697. Tussen 1713 en 1732 werd er een herbergje genaamd 't Leeuwke gebouwd. Vanaf 1756 heette het De Witte Leeuw en in 1839 de Witte Zwaan. Verbouwing en splitsing leidde tot een rijtje huizen dat in 1969 werd afgebroken. Iets verder naar het oosten lag de oude Beversluishoeve die deels leengoed van Breda was, en deels uit cijnsgoed bestond. De Bieberglaan werd in de negentiende eeuw pas vermeld, als Biebergsdreefje. Aan deze laan werd in 1878 een boerderij en rond 1900 een rij huizen met enkele villa's gebouwd, terwijl de berg zelf als kerkhof werd ingericht. Ook langs de Ulvenhoutse Laan werden nog huizen bijgebouwd.⁴⁰⁹
- 28.065 Geersbroek. Type = klein gehucht. Gebied met verspreide boerderijen op een hoge rug tussen de Chaamse Beek en een langgerekte laagte: het eigenlijke Geersbroek. Er was een Gemeente van het Geersbroek. De eerste vermelding dateert van 1451: 't Ghaersbroeck.⁴¹⁰ Het eerste lid van de naam Geersbroek is waarschijnlijk het mnl. Gras, gars, gers, gres, gors, gaers, geers, znw. o. 'gras'.⁴¹¹ Het tweede lid is broek 'moeras'. Het eigenlijke Geersbroek is een laaggelegen gebied, waar veel beemden lagen. Het element gaers vinden we terug in het zeer frequente

⁴⁰⁰ Hoefft, 1836, 593.

⁴⁰¹ Samyn, 1888, 146, 149.

⁴⁰² Camps, 1979, nr. 623.

⁴⁰³ GA Breda, R 428 f 175v.

⁴⁰⁴ Buiks, 1981-82, 61, 129.

⁴⁰⁵ Jansen, 1997-98c; 1999-00c; 2000-01b.

⁴⁰⁶ ARAB, LvB, Den. 2100bis f 50v.

⁴⁰⁷ GA Breda, afd. IV, 19 nr. 27.

⁴⁰⁸ Buiks, 1983 - 1988, nr. 4, 28; Buiks, 1990-91.

⁴⁰⁹ Datering Leeuwke: niet op de Kaart van de Bredase tienden van Ginneken, 1713, maar het bestond blijkbaar al wel in 1732. Jansen, 1995a; 2001-02e.

⁴¹⁰ GA Breda, Archief van het Oudemannenhuys, reg. 8.

⁴¹¹ Verdam en Ebbinge Wubben, 1932, 229.

- Gaarshof, gaarsdries. Vergelijk ook de naam Grazen onder Ginneken. De naam van het broek is overgegaan op de nederzetting die het broek gebruikte.
- 28.066 Broekstraat. Type = verspreid aan straat. Straat met verspreide boerderijen op de rand van het eigenlijke Geersbroek. De naam komt vanaf 1634 voor.⁴¹²
- 28.067 Notsel is een gehucht tussen de Mark en de Strijbeekseweg ter hoogte van Daasdonk. Type = verspreid aan straat. Mogelijk moeten we voor de verklaring van de naam Notsel uitgaan van de in 1416 genoteerde vorm Nottasselt.⁴¹³ In dezelfde eeuw komt nog een keer 'Nottelselt' voor, terwijl het Noortsselt uit 1299, dat in een secundair afschrift uit 1635 overgeleverd is, misschien ook een dergelijke schrijfwijze verbergt.⁴¹⁴ Asselt zou kunnen staan voor 'plaats waar Hazelaars groeien'. 'Not' zou verband kunnen houden met *nauda 'moerassige streek'⁴¹⁵, een element dat ook aanwezig zou zijn in namen als de Nude bij Wageningen en Nodbeek te Doornspijk. Voor Notsel zou deze verklaring redelijk kunnen voldoen: het gebied ligt, op enkele koppen na, vrij laag tegen de Mark. Notsel zou dan betekenen 'bos van Hazelaars bij de moerassige plaats'.⁴¹⁶ De hoogte aan de Mark bij Notsel werd vermoedelijk Bovendonk genoemd, want de Mark wordt ten zuiden en westen van die donk genoemd en nabij was een Schoorbeemdeken. Dat beemdje zal nabij het bruggetje naar Daasdonk (de latere Schele Brug) gelegen hebben. In de zestiende eeuw was de donk land met bos. Een donk is een verhevenheid in een natte omgeving. Boven kan gewoon betekenen: "hoger gelegen", maar Buiks meent dat er ook "bou", rund in kan schuilen, zoals in Boeverije.⁴¹⁷ In de volksmond is de hoogte nu bekend als Goudfazant (van goudgeel-zand?) terwijl de steile zuidkant tegen de Krocht in de zeventiende eeuw als "Scherpenberg" aangeduid werd.⁴¹⁸ Bij de Bovendonk ligt de Toverbeemd. Deze behoorde toe aan de hoeve De Tover op Rakens.⁴¹⁹ Het in de middeleeuwen oudst ontgonnen gedeelte van Notsel ligt tussen de rondlopende weg en de rechte Strijbeekseweg. Eén van de boerderijen was de Hoeve van (of ten) Putten die al bestond in 1380.⁴²⁰ Een andere boerderij werd al vroeg opgedoekt. De veldnamen Hofstat en Hofstap herinneren aan het verlaten erf dat achter bleef. Al in 1514 was dat blijkbaar niet meer bewoond.⁴²¹ Het gebied tussen de Bovendonk en Koekelberg werd Rooi genoemd. Deze naam zou op bosrooing wijzen.⁴²² In dit gebied ligt een kleine laagte waarin ooit veen gezeten moet hebben. De naam "Moerke" herinnert daar nog aan.⁴²³ Ten noorden van de Bovendonk lag nog tot in de twintigste eeuw een stuk heide met veel vennen en langs de Mark enkele hoge koppen waarvan er nog eentje bewaard bleef. Deze heide was al in 1474 een leengoed van de heer van Breda.⁴²⁴ Het was dus geen gemeenschappelijk gebruikte heide. Tussen het oud ontgonnen gebied en het eigenlijke Markdal lag in de negentiende eeuw nog een heidegebied met vennen en wat beboste koppen op de rand van het Markdal in enge zin. Ontginning vond plaats na 1900. De bewoningsgeschiedenis van Notsel na 1830 werd beschreven door Jansen.⁴²⁵
- 28.068 Koekelberg ligt ten zuiden van de Klokkenberg, tussen de Mark en de Strijbeekseweg. Type = verspreid aan straat. De oudste vermelding van de naam Koekelberg dateert uit 1336.⁴²⁶ De naam is opgebouwd uit de elementen koek(el) en berg. Berg is een zandige hoogte, hier mogelijk een oud rivierduin. Het element koek komt ook voor in de gebiedsnamen Koekedongen

⁴¹² Buiks, 1983 - 1988, nr. 5, 129.

⁴¹³ 1416: Nottasselt. Erens, 1928 - 1931, 228.

⁴¹⁴ RA Limburg, Archief abdij Thorn 19233.

⁴¹⁵ Weijnen, 1958.

⁴¹⁶ Buiks en Leenders, 1994.

⁴¹⁷ 1543: Buiks, 1983 - 1988, deel 11, 18.

⁴¹⁸ Buiks, 1983 - 1988, deel 11, 29; deel 12, 77.

⁴¹⁹ Buiks, 1983 - 1988, deel 12, 83.

⁴²⁰ Buiks, 1983 - 1988, deel 11, 37 - 39.

⁴²¹ Buiks, 1983 - 1988, deel 11, 39.

⁴²² Buiks, 1983 - 1988, deel 12, 72.

⁴²³ Hoogtekaart; Buiks, 1983 - 1988, deel 12, 62.

⁴²⁴ ARAB, LvB, Den 2100bis f 51r.

⁴²⁵ Jansen, 2000-01c; 2003-04b.

⁴²⁶ Jan Cockelberch, 1336: Erens en Koyen, 1948 - 1958, nr. 798.

te Alphen en in de namen Koekhoven te Meerle en Rijkevorsel. Koekel is een diminutief bij koek in de betekenis van geringe hoogte. Brekelmans vermoedt dat de naam van elders afkomstig is, daar hij hier te Ginneken geen relevante hoogte ziet. De "bergen" van dit vlakke land hoeven niet zo hoog te zijn en wellicht volstaat een welving op de rand van het Markdal. De boerderij staat duidelijk zichtbaar op een kleine hoogte. De naam kan dus wel degelijk hier ter plaatse thuis horen. De naam 't Vlot werd bij Koekelberg al in 1514 genoemd. Deze naam komt langs de Mark wel meer voor en duidt vermoedelijk op ligplaatsen van vlotten waarmee men de Mark kon oversteken. Een officiële veerverbinding was er echter nooit.⁴²⁷ De naam "Vlot" kan ook duiden op plaatsen waar men hout uit het Mastbos tot vlotten formeerde om het zo naar Breda (en verder?) te transporteren.⁴²⁸ In de noordpunt van Koekelberg lag een voor deze streken relatief grote openakker, de "Grote Akker". De Vlasaard aldaar werd in 1546 "int acker" gelokaliseerd.⁴²⁹ Haast zoals te verwachten werden hier vondsten uit de IJzertijd, Romeinse periode, de Karolingische periode en latere tijden gedaan. Aan de punt van de akker werd laat-Romeins of vroeg-middeleeuws materiaal gevonden. Even ten zuiden van 't Vlot werd een IJzertijd-nederzetting aangetroffen. Al deze zaken zijn slechts oppervlakkig onderzocht, maar het lijkt er op alsof de oudste bewoning op ongeveer 100 tot 200 meter afstand van de Mark en de Chaamse Beek gezocht moet worden. In 1832 ligt de nederzetting als een open rij boerderijen langs de beekdalbegeleidende weg (Strijbeekseweg), op 500 tot 700 meter van de Mark. In de middeleeuwen zal daar de rand van de heide geweest zijn. Archeologische vondsten uit die zone dateren alle uit de Steentijd.⁴³⁰ Het lijkt erop alsof hier een zelfde verschuiving van de nederzettingen optrad als bij Ulvenhout en Galder vastgesteld of vermoed kan worden. Het vroege nederzettingengebied van het noorden van Koekelberg sluit nauw aan bij dat van westelijk Ulvenhout. De bewoningsgeschiedenis van Koekelberg na 1830 werd beschreven door Jansen.⁴³¹ Hij wijst er bovendien op dat het regelmatige viertal boerderijen waarschijnlijk het resultaat is van het samenvoegen van meerdere oudere bedrijven, zodat de "regelmaat" en de suggestie van planmatigheid een betrekkelijk recent effect is. Tevens beschrijft hij de bewoningsgeschiedenis van het viertal na 1600.⁴³²

- 28.069 Couwelaar is een gehucht tussen de Chaamseweg en de Chaamse Beek. Type = huizengroep. De naam Couwelaar komt het eerst voor in 1391 in een persoonsnaam: Heynric van Coudelaer.⁴³³ Koud kan wijzen op een onbeschutte ligging⁴³⁴, echter ook een kwalificatie als 'verlaten, dood' inhouden. Zo treffen we in Rijsbergen in 1627 bijvoorbeeld aan 'den couden boomgaert ende couden moeshoff'⁴³⁵, waarbij we toch wel aan een betekenis 'verlaten' zullen moeten denken. Volgens Schönfeld zou koud ook nog duiden op slechte kwaliteit van de grond.⁴³⁶ De boer spreekt van "koude" grond, wanneer deze pas laat in de lente tot leven komt, veelal omdat die grond nat is. In alle gevallen heeft koud dus een negatieve betekenis. Laar heeft in de Baronie waarschijnlijk meestal de betekenis 'stuk gemeenschappelijk gebruikte woeste grond'.⁴³⁷ De aanwezigheid van een kleine open akker op een hoge kop aan de Chaamse Beek lijkt op een oorsprong in de hoge middeleeuwen te wijzen. Die Coudelaersacker, ten oosten van de "gemeyn kerckwech", werd al in 1554 vermeld.⁴³⁸ De noordpunt van dit hoge terrein werd niet ontgonnen. Dat was de in 1725 genoemde Heiberg die ook rond 1900 nog

⁴²⁷ Buiks, 1983 - 1988, deel 12, 86.

⁴²⁸ NAG, NDR 723, (1786-1788).

⁴²⁹ 1515, Buiks, 1983 - 1988, deel 11, 8; deel 12, 85.

⁴³⁰ Raap, 1995, vindplaatsnummer + typering: 4 = lme-B; vme-d/lme-a; 5 = aardewerk ijzertijd, lme; 6,7,46 = vuursteen; 17 = ca 1500? spinklos; 115 = aardewerk rom-laot of vme; 119 = aardewerk ijzer, rom, vme-c, veel lme, maalsteen; 122 = nederzetting ijzertijd.

⁴³¹ Jansen, 2000-01c.

⁴³² Jansen, 2001-02a, 31; 2001-02c.

⁴³³ Erens, 1928 - 1931, 152.

⁴³⁴ Moerman, 1956, 132.

⁴³⁵ GA Breda, R 749 f 11v.

⁴³⁶ Schönfeld, 1950, 58.

⁴³⁷ Buiks en Leenders, 1994, 243 - 244.

⁴³⁸ Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 41 - 42.

- heide was.⁴³⁹ De Couwelaarsestraat, al genoemd in 1699, is de oostelijke poot van de driehoek van wegen waaraan de oudste boerderijen staan.⁴⁴⁰ De Couwelaarse Vonder was een kippebruggetje in het pad naar de hoeve Steenland op Hoogsteen onder Ulvenhout. Dat bruggetje was er in 1701 en nog rond 1900.⁴⁴¹ Bij Couwelaar heeft misschien een watermolen gelegen. Enkele veldnamen zoals Molen, Molendries, Molenweg suggereren dat er bij Couwelaar op de Chaamsebeek een "spookmolen" gestaan heeft, die niet rechtstreeks in de archieven genoemd wordt.⁴⁴² Een typisch watermolentoponiem als "Vloed" ontbreekt evenwel. Ook de juiste ligging is niet duidelijk, maar het bruggetje tussen het gehucht Couwelaar en Geersbroek lijkt een geschikte plek.⁴⁴³ Het kan overigens niet uitgesloten worden dat deze namen afgeleid zijn van de Molenweg die langs hier vanaf Geersbroek naar de Strijbeekse molen leidde, alhoewel dat op zo'n grote afstand (5 km) ongebruikelijk is.
- 28.070 Balleman. Type = verspreide bebouwing. Gehucht ontstaan uit de bewoning aan een buurheide te Galder, tevens benaming van de daarin gerechtigde boerderijen aldaar. Bij Balleman horen nog de Ballemanseakker, Ballemansebeemd, Ballemansegracht, Ballemanseheining, Ballemansland, Ballemansestraat en Ballemanseweide.⁴⁴⁴ De oudste vermelding van een boerderij dateert hier uit 1614.⁴⁴⁵ Het eerste deel van de naam zal zijn balie, slagboom, in oudere namen: valveken. Zo'n hek sloot waarschijnlijk dit buurheide af. Vergelijk de Baliëndijk onder Teteringen. Man is hier een personificerend suffix. De familienaam Balle-mans werd te Galder niet van Baldwin, maar van deze streek en nederzetting Balleman afgeleid.⁴⁴⁶
- 28.071 Diunt. Losse groep boerderijen aan de Oude Postbaan en de Hazeldonkse Beek. De oudste vermelding dateert van 1542: opten Duernyet.⁴⁴⁷ De naam is erg onvast en maakte in korte tijd een hele ontwikkeling door, net als Woestdorne. We moeten mogelijk ook hier uitgaan van deurne, doorn + hout. Volgens Gysseling is doorn een afleiding van ogerm. Purninum, dat. plur., afleiding van Purnu- m., doorn.⁴⁴⁸ De betekenis zal dan zijn: 'hoog opgaand bos waarin ook doornige bomen of struiken voorkomen. Het verdoffen van hout zien we ook in namen als Udenhout (den Unent), Stiphout (Stippent) en Lieshout (Liesent).⁴⁴⁹ In de negentiende eeuw was de uitspraak nog Deurent of Durnt.⁴⁵⁰ Op 20e eeuwse kaarten wordt de naam Diunt gespeld. Die naam kan uit Deunt ontstaan zijn.⁴⁵¹
- 28.072 Hazeldonk is oorspronkelijk een straatgehucht in het zuidoosten van Rijsbergen. Type = klein gehucht. Thans is het ook de naam van een grenskantoren- en overslagcentrum. Vermeld worden Hazeldonkse Aard, - Akker, - Beek, - Beemd, - Bos, - Blok, - Vonder. De naam werd in 1303 voor het eerst vermeld: apud Haseldonck in parochia de Rysbergen.⁴⁵² De naam wijst op een donk of zandige hoogte in moerassig terrein, waar in dit geval hazelaars (*Corylus Avellana* L.) groeiden.
- 28.073 Baarschot, gehucht bij Dorst. Type = verspreid aan straat.
- 28.074 Meersel, klein dorp onder Meer (binnen het beschreven gebied) en Meerle (daarbuiten).

⁴³⁹ Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 23.

⁴⁴⁰ Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 43.

⁴⁴¹ Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 43.

⁴⁴² Leenders, 1976c, 1978e.

⁴⁴³ Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 54 - 55.

⁴⁴⁴ Buiks, 1983-88, nr. 21, 15 - 16.

⁴⁴⁵ GA Breda, R 688 f 154v.

⁴⁴⁶ Buiks, 1983-88, nr. 21, 15.

⁴⁴⁷ GA Breda, R 741 f 28.

⁴⁴⁸ Gysseling, 1960a.

⁴⁴⁹ Sprenger de Rover, 1953.

⁴⁵⁰ Gommers, 1938-39, 127.

⁴⁵¹ Buiks en Leenders, 1994, 580-581.

⁴⁵² GA Breda, Hs 4472 f 64v.

29 *Beemden*

De zuidelijke rand van het Hollandveen, het holocene veen dat haast in heel de kustvlakte voorkomt, liep slingerend door het gebied van de gemeente Breda. Het veen eindigt hier waar de zandondergrond hoger dan 0,5 tot 1,0 m + NAP komt te liggen. De slingerende grens wordt veroorzaakt door onder meer de dekzandruggen die in het zandgebied voorkomen, maar ook door het dal van de Mark. Het gedeelte van het Hollandveen dat tussen de rand van de hoge gronden en de rivier de Mark lag, was het natuurlijke uitloopgebied van de boeren die op het zand woonden. Zij gebruikten de veengronden in de lente vooral als hooiland en in de zomer, wanneer de bodem wat opgedroogd en steviger was, als weidegrond. De aldus gebruikte gronden werden "beemd" genoemd. De rivier de Mark was de natuurlijke achtergrens van die beemden. Vanaf het Hoge liepen tal van wegen de beemden in om daar wat te vertakken en dan dood te lopen. Op enkele plaatsen blijken dat erg brede wegen geweest te zijn. In Breda is de Bredestraat of Slaagseweg daarvan een voorbeeld.⁴⁵³

Vanaf ca. 1250 begon vanuit Zeeland de zee geleidelijk westelijk Noord-Brabant binnen te dringen.⁴⁵⁴ In de eerste eeuw daarna merkte men daarvan bij Breda nog weinig. Vanaf het midden van de veertiende eeuw is er sprake van dijken. In eerste instantie heeft men delen van de beemden beschermd door tussen vooruitspringende punten van het hoge land dijkjes op te werpen. Wat later heeft men langs de Beneden-Mark dijkjes aangelegd op kortere afstand van de rivieroever. Vooral vanaf 1400 werden die dijkjes geteisterd door hoogwater op de Mark en tussen 1421 - 1538 functioneerden ze zelfs als echte zeedijken. Het gebied ten noorden van de Haagse Beemden en ten westen van de Zeedijk tussen Terheijden en Wagenberg liep bij iedere vloed onder water. In deze periode zijn deze oude dijken vaak doorgebroken, waarbij er een uitspoelingskolk of wiel/weel ontstond. In de beemden werd niet gewoond, de boeren woonden op het veilige Hoge. Van daar uit hebben ze steeds weer de dijkjes hersteld door ze om het wiel heen te leggen. Het resultaat was dat deze dijkjes uiteindelijk gemiddeld om de 170 meter een kronkel en een wiel vertoonden. Of zo als men in 1570 zei: ze lagen er "crom en slop" bij. In 1507 werd de polder Zwartenberg bedijkt en in 1538 de Grote Zonzeelse Polder. Daardoor werd de situatie voor de Haagse Beemden en de Vuchtpolder rustiger. De Mark begon dicht te slibben. Dichter bij de Mark werden nieuwe dijken aangelegd die amper of niet meer doorbraken. Deze dijken zijn dus veel "gladder" dan de middeleeuwse dijkjes. Pas in de jaren 1960 werd dit oude dijkenstelsel vervangen door hoge en brede moderne dijken. We kunnen de volgende typen van waterkerende onderscheiden:

- A Vrij ver landinwaarts gelegen kronkelig verlopende dijken, met hier en daar sporen van wielen. Deze dijken sluiten steeds aan twee kanten aan op delen van het Hoge. Dit is vermoedelijk de eerste aanleg van waterkeringen.
- B1 Langs de middeleeuwse rivier gelegen kronkelende dijk met talloze wielen. De zwaarste kleiafzettingen liggen buiten die dijk. Deze dijkjes zijn verwaarloosd toen de voorliggende "hillen" even hoog of hoger werden. Deze dijken dateren hier in aanleg van de tweede helft van de veertiende eeuw.
- B2 Een binnendijk rondom Overveld. Deze zal, net als de dijken van het type B1, in de tweede helft van de veertiende eeuw aangelegd zijn en diende om het overstromingswater van de hogere gronden weg te houden. Ook in deze dijk zaten wat wielen: dat zijn eigenlijk de enige middelen om het nog te traceren, want in 1662 was hij al merendeels opgeruimd.⁴⁵⁵
- C Glad verlopende dijken met slechts weinig wielen. Het zijn de herdiijkingsdijken van de zestiende eeuw en soms later.
- D Zware moderne dijken, hier veelal aangelegd ca. 1960 - 1970. (Hier niet opgenomen)

Voor de goede orde wordt er op gewezen dat in Zand-Brabant het woord "dijk" ook en vooral gebruikt werd om een weg aan te duiden die een natte laagte, eventueel een beekdal, overstak. De Teteringse Dijk en de Haagdijk zijn er mooie voorbeelden van. Deze dijken keren dus niet persé het water. Veeleer

⁴⁵³ Zie Leenders, 1996l, 437 - 438.

⁴⁵⁴ Leenders, 1996n.

⁴⁵⁵ Buiks, 2000.

zal men er een brug, duiker of voorde in kunnen aantreffen. Omdat we in Breda op de grens tussen de twee grote landschappen (Kustvlakte en Zand-Brabant, of lokaal genaamd het Lage en het Hoge) zitten, komen we beide betekenissen voor het woord "dijk" tegen. Dat kan zelfs tot echte interpretatieproblemen leiden, zoals hierna onder nr. 29.014.

De beemden zelf veranderden in de vijftiende en zestiende eeuw betrekkelijk weinig. Vooral langs de rivier kwam er een dun kleidek op de veenbodem, maar meestal was dat geen reden om het grondgebruik te veranderen: hooiland tot in de zomer, daarna weidegrond. In het oostelijke deel van de Haagse Beemden werd maar sporadisch turf gewonnen, in het westen destemee. Voor het binnenhalen van het hooi op zo'n afgelegen plek werden speciale "keetveldjes" ingericht. Daarvoor koos men wat hogere plekken aan een toegangsweg naar de beemden. In de weideperiode waren en zijn die toegangswegen met hekken afgesloten. Bij sommige van die hekken stond (staat) een "bocht": een eenvoudig hekwerk waarin beesten opgesloten werden die zwervend aangetroffen waren. Enkele boeren die aan de rand van de beemden woonden (wonen) hadden (hebben) de taak op zich genomen op het grazende vee toe te zien.

In de winter waren de beemden erg nat. Ze stonden dan deels onder water. Daardoor waren ze een ideaal fourageergebied voor ganzen. Blijkbaar bezorgden die rond 1500 tot in Prinsenbeek overlast, want men had er toestemming om de ganzen die op het eigen erf kwamen te doden. Ook in de zomer konden de beemden plots onder water schieten, bijvoorbeeld na zwaar onweer wat zuidelijker in Princenhage. Het water kwam dan vanaf de hogere gronden op de beemden af en kon niet snel genoeg geloosd worden. Deze natte toestanden maakten de beemden tot een onbewoonbaar gebied. In recente tijden werd als bewoningsgrens de hoogte van 1,25 m + NAP aangehouden. De waterstaat van de beemden werd beheerd door een groot aantal polderbestuurtjes.⁴⁵⁶ Dat hield tot ver in de twintigste eeuw niet veel meer in dan slecht toezicht op het schoonhouden van de voornaamste sloten en het onderhoud van een stukje dijk en de daarin gelegen uitwateringssluissjes. Deze "polders" werden in de regel van elkaar gescheiden door een gemeenschappelijke sloot. Het waren dus geen polders volgens de strikte Hollandse definitie die een zelfstandige waterhuishouding veronderstelt!

De verkaveling van de beemden is wisselend van karakter. Er zijn gebieden met strokenverkaveling, maar daarbinnen zijn weer variaties. In Lange Bunders en Slangwijk hadden de kavels aanvankelijk een oppervlakte van 1,5 of 2 bunder (1,94 of 2,53 ha). Omdat de lengte van west naar oost verliep van 750 meter naar 415 meter kregen die kavels een breedte die varieerde van 34 meter voor een 2-bunderkavel in het westen tot 45 meter voor een 1,5-bunderkavel in het oosten. Meestal zijn de stroken en de grenssloten recht, maar in Werft zijn ze een beetje slingerend. In de Kroeten is de noordwestelijke helft strooksgewijs verkaveld: dit waren door Burgst in cijns gegeven gronden. De andere helft was meer blokvormig verkaveld: dat deel bleef tot in de negentiende eeuw tot het domein van Burgst behoren. Ook in Kraaiennest is er zo'n tegenstelling: de gronden die tot in de vijftiende eeuw tot het domein van Gageldonk behoorden zijn blokvormig verkaveld, de andere gronden hoofdzakelijk strookvormig. In Rooskensdonk komt een plek met onregelmatige blokverkaveling voor. Ook elders zijn er onregelmatige stukken, maar die zijn meestal veroorzaakt door erosie of aanslibbing in de late Middeleeuwen of daarna.

Lees verder : "De Haagse Beemden in ruimer verband".

⁴⁵⁶ Rehm, 1952.

In deze inventarisatie worden in de beemden 12 soorten objecten onderscheiden:

soort object	aantal	lengte (m)	oppervlakte (ha)
bocht	1		
dijk type A	4	5.812	
dijk type B	10	22.757	
dijk type C	17	20.459	
dijkputten	3		10
dijksloot	5	8.792	
eendenkooi	2		3
hek	3		
polder	26		2.373
schouwsloot	23	48.704	
sluis	25		
wiel	92		pm
Totaal	211	106.524	2.386

Langs de bijna 23 kilometer type-B1-dijken liggen 92 wielen, dat is 1 wiel per 250 meter dijk. Maar omdat de wielen vooral in het noorden en westen lagen, is daar de afstand tussen de wielen gemiddeld slechts zo'n 175 meter. Langs de 7 kilometer lange B2-dijk liggen de meeste wielen in het westen: 8 op 3,8 kilometer, dat is één per 475 meter. De type-C-dijken zijn ruim 20 kilometer lang, de veel oudere type-A-dijken zijn samen toch nog bijna 6 kilometer lang. Binnen de bijna 24 km² van de beemden werd bijna 50 kilometer aan schouwsloten onderscheiden en nog bijna 9 kilometer dijksloot. 25 sluisjes verzekerden de uitwatering voor de polders.

- 29.001 De Bredestraat of Slaagseweg heeft, naast de functie als veedrijfweg naar de beemden, ook een functie gehad als waterkering. Het is een type A-dijk, waaraan nog twee wielen te herkennen zijn. Bij de Keihoef sluit deze dijk aan op het Hoge. Hij eindigt op de hoogte van Velddonk. De dijk dateert van ruim voor 1375.
- 29.002 Kronkeldijk langs de Haagse Beemden, met talloze wielen. Type-B-dijk van omstreeks 1375.
- 29.003 Dijk langs de Spijkse Hillen, aangelegd in 1570. een type-C-dijk.
- 29.004 Dijk van de Hondsdonk bij Vormen naar de Achter Emer. Deze type-A-dijk completeert de vroegste bedijking in de Haagse Beemden, waar de Bredestraat ook deel van uitmaakt. De dijk dateert van ruim voor 1375.
- 29.005 Dijk langs het "Kwaad Gat", waar de Mark de oude dijk van Hondsdonk naar de Achter Emer sterk aantastte. Aanleg zestiende eeuw? Rond 1615 werd deze dijk "gemeen" gemaakt omdat hij voortdurend problemen gaf. De kadasterkaart van 1825 laat duidelijk zien hoe deze dijk westwaarts opgeschoven moet zijn want hij oversnijdt een oudere weg. Type-C-dijk.
- 29.006 Dijk langs Hintelaken, vermoedelijk een type-B-dijk van rond 1375.
- 29.007 Dijk langs de Krauwelaar ten noorden van de Emelenberg. Vermoedelijk een type-B-dijk van rond 1375.
- 29.008 Dijk ten zuiden van de Emelenberg die de oude Markarm afsnijdt en dus een type-C-dijk moet zijn. 16^e eeuws.
- 29.009 Dijk van de Krochten. Daar deze dijk de oude Markarm volgt en aansluit op de hoogten van Belcrum en Emelenberg een type-B-dijk van rond 1375.
- 29.010 Dijk langs Abroek, mogelijk een middeleeuwse dijk maar met latere versterking. type B/C van rond 1375.
- 29.011 Stukje oudere dijk bij Abroek: type-B van rond 1375.
- 29.012 De Krochtdijk, aanleg voor 1579. Deze dijk verbindt de hogere gronden met de Mark en voorkomt het doorstromen van het water achter de Belcrumberg om. Type-C-dijk. Ten noorden van de Krochtdijk lag het beemdengebied De Krochten.⁴⁵⁷
- 29.013 Dijk van de Belcrumpolder, zestiende-eeuws, type-C-dijk.

⁴⁵⁷ Buiks, 1990a, 130; Otten, 1988, 27.

- 29.014 De oude weg van Breda naar de Hartelberg was misschien tevens of werd begeleid door een type-A-dijk. De dijk dateert van ruim voor 1375. Hij liep van hoogte naar hoogte en beschermde de venen van de Hoge en Lage Vucht tegen het buitenwater. Het is dan wel nodig dat er vanouds een sluis was op het Callooise Gat. De berichten daarover zijn niet duidelijk. Sommige kaarten doen vermoeden dat er bij de Hoge Brug, dus in de dijk, zo'n sluis (een enkeleurs spui) was.
- 29.015 Polder Weimeren. Strookverkaveld gebied ter weerszijden van de Nieuwveerse Weg. Middeleeuws.
- 29.016 Polder Rooskensdonk. Betrekkelijk onregelmatig blokvormig verkaveld. Middeleeuws.
- 29.017 Polder Hoodonk. Meestal strookvormig verkaveld gebied ter weerszijde van de Hoodonkse Weg. Middeleeuws.
- 29.018 Polder Werft. Rommelig strookvormig verkaveld gebied aan het einde van de Werftse Weg. De veldnamen hier herinneren aan een bosontginning. Middeleeuws.
- 29.019 Polder Kraaiennest. Meest blokvormig verkaveld gebied, al liggen de blokken in brede stroken. Middeleeuws.
- 29.020 Strookvormig verkaveld deel van de Kroeten. Meest rechte stroken, maar tegen de Muizenberg aan, in Het Paradijs, gerende smalle stroken. Middeleeuws.
- 29.021 Blokvormig verkaveld deel van de Kroeten, voormalig domeingebied van Burgst. Middeleeuws.
- 29.022 Polder Lange Bunders. Strookvormig verkaveld. Middeleeuws.
- 29.023 Polder Slangwijk. Strookvormig verkaveld. Middeleeuws.
- 29.024 Polder Asterd. Strookvormig verkaveld. Middeleeuws.⁴⁵⁸
- 29.025 Vormen en strook langs de Rietdijk: blokvormig verkaveld, oud domein van Gageldonk. Middeleeuws.
- 29.026 Polder Hintelaken. Rommelig strookvormig geordende blokverkaveling. Middeleeuws.
- 29.027 Polder De Krauwelaar. Verkaveling in korte stroken. Middeleeuws.
- 29.028 Polder rond de Emelenberg. Onregelmatige blokverkaveling. Middeleeuws.
- 29.029 Polder De Krochten. Deels strookverkaveling. Middeleeuws.
- 29.030 Polder van Abroek. Onregelmatige strookverkaveling. Middeleeuws.
- 29.031 Belcrumpolder. Grote blokken langs centrale waterloop. 16^e eeuwse verkaveling, polder zal middeleeuws zijn.
- 29.032 Hoge Vucht. Strakke strokenverkaveling die is overgebleven van de turfwinningsperiode. Middeleeuws.
- 29.033 Blokvlucht. Strakke stroken, aansluitend bij de Hoge Vucht maar wat breder. Middeleeuws.
- 29.034 Hollandse Dijk. Reeds vermeld in 1484.⁴⁵⁹ Dijk van vermoedelijk type A tussen de Hartelse Bergen en de hoge gronden van 't Zand. De dijk dateert van ruim voor 1375. In de dijk zat een sluis, waardoor de Vucht via de Hartelse Vliet kon uitwateren.⁴⁶⁰
- 29.035 Hartelse Dijk. Dijk van type B van rond 1375, pal langs de Mark, tussen de Hartelse Bergen en 't Zand. Ook hierin een sluis voor de Hartelse Vliet.⁴⁶¹
- 29.036 Polder met de beemden van Boksnest. Uitgifte 1335 aan Tongerlo. Strookvormig verkaveld, maar deels opgenomen in de Grote Schans.
- 29.037 dijk van Boksnest. Vermoedelijk type-C-dijk, aangelegd na de overstromingen, 16^e eeuws.
- 29.038 Inlaagdijkje bij Hintelaken. Type-C-dijk, 16^e eeuws.
- 29.039 Boeimeer, vooral het lage gebied rond de Zaat en de Gasthuisvelden was een beemdengebied. Boeimeer treedt soms ook naar voren als poldertje. Middeleeuws.
- 29.040 Poldertje(s) bij Hartel en Schimmer. Middeleeuws.

⁴⁵⁸ Soms wordt betoogd dat dit gebied pas na 1850 verkaveld werd, maar dat is gebaseerd op een foutieve graving op de 1:50.000 steendruk topografische kaarten. Evenmin dateert de verkaveling van rond 1612. De toen uitgevoerde "verkaveling" betrof het toewijzen van delen van de dijk van Asterd aan de ingelanden opdat zij de dijk zouden onderhouden. GA Breda, Archief Dorpsbestuur Princenhage 1278, 1279 en 1245.

⁴⁵⁹ RANB, PF 130 II f 11R (1484).

⁴⁶⁰ Kaart van de Abtshoef, 1659; Kaart van de grens tussen Teteringen en Terheijden, 1659.

⁴⁶¹ Kaart van de Abtshoef, 1659.

- 29.041 t/m 123: wielen langs de dijk van de Haagse Beemden: 83 stuks! Langs de Haagse Dijk dateren ze uit de periode ca. 1375 – 1507; in het noorden uit ca. 1375 – ca. 1550. Twee wielen aan de noordelijke dijk van Zwartenberg zullen uit 1507 – ca 1550 dateren.
- 29.124 De Lage Vucht was na afturving een beemdengebied vanwaaruit veel hooi "geëxporteerd" werd. Middeleeuwen.
- 29.125 De benedenloop van de Waterloop is in Abroek een schouwsloot. Dateert van voor 1375.
- 29.126 De benedenloop van de Bethlehemloop is in Abroek een schouwsloot. Dateert van voor 1375.
- 29.127 Schouwsloot in de Belcrumpolder. Dateert van voor 1375.
- 29.128 Schouwsloot in de Krochten. Dateert van voor 1375.
- 29.129 Schouwsloten Lage Vucht. Dateren van voor 1375.
- 29.130 Vloeigracht, centrale afwatering van de Kroeten en Astert. Dateert van voor 1375.
- 29.131 Kraainestse Kreek, met de centrale Kraainestse Kreek en een heel stelsel van schouwsloten. Dateert van voor 1375.
- 29.132 Hooionkse Sluis met achterliggende schouwsloten. Dateert van voor 1375.
- 29.133 Spijkse Sluis met achterliggende schouwsloten. Dateert van voor 1375 en deels 1570.
- 29.134 Hooikreek in Weimeren. Dateert van voor 1375.
- 29.135 Kwelsloot langs Groot Overveld. Deze sloot diende om het water dat van het Hoge afkwam tijdig op te vangen en direct naar de sluis te voeren. Dateert van voor 1375.
- 29.136 Slobbersloot, tevens scheiding tussen Weimeren en Halle. Dateert van voor 1375.
- 29.137 Kwelsloot langs Klein Overveld. Deze sloot diende om het water dat van het Hoge afkwam tijdig op te vangen en direct naar de sluis te voeren. Dateert van voor 1375.
- 29.138 Rattensloot. Deze sloot is meer een staatkundige scheiding (westgrens Gageldonk) dan een waterstaatkundig belangrijke schouwsloot. Dateert mogelijk van voor 1200.
- 29.139 Schouwsloten Hoge Vucht. Dateren van voor 1375 en na 1335.
- 29.140 Heksenwiel
- 29.141 wiel aan Bredestraat. Dateert uit de overstromingsperiode ca. 1375 – ca. 1550.
- 29.142 wiel aan Bredestraat. Dateert uit de overstromingsperiode ca. 1375 – ca. 1550.
- 29.143 wiel aan Bredestraat. Dateert uit de overstromingsperiode ca. 1375 – ca. 1550.
- 29.144 sluis Belcrum. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.145 sluis Waterloop Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.146 sluis Krochten. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.147 sluis Bethlehemloop. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.148 sluis Hintelaken-Z. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1550.
- 29.149 sluis Markhoek. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.150 sluis Hintelaken-M. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.151 sluis Astert. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.152 sluis Hartel. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.153 sluis Slangwijk. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.154 sluis Buitendijks Slangwijk. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1550.
- 29.155 sluis Langebunders. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.156 sluis Kraaiennest. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.157 Hooionkse sluis. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.158 Spijkse sluis. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1570.
- 29.159 sluis Slobbersloot. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.160 Halse Sluis. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1507 in kader aanleg polder Zwartenberg.
- 29.161 Schouwsloten Halle. Dateren van voor 1375.
- 29.162 schouwsloot Halle-O. Dateert van voor 1375.
- 29.163 dijkje Buitendijks Slangwijk: een zomerdijkje, type C. Vermoedelijk in oorsprong het trekpad dat er al voor 1596 lag.
- 29.164 dijkje Krauwelgors: dijkje type C, 1545..
- 29.165 hek Vormen aan begin van de Hondsdonkseweg. In oorsprong middeleeuwen.
- 29.166 bocht Vormen, stond er nog ca 1970. In oorsprong middeleeuwen.
- 29.167 hek Velddonk: hek aan de toegang tot Kraaiennest bij Velddonk. In oorsprong middeleeuwen.
- 29.168 Brugveken in de Werftseweg: het hek was geplaatst op een bruggetje over een schouwsloot. In oorsprong middeleeuwen.

- 29.169 Schouwsloot Gageldonkse Moeren. Deze loopt door het Heksenwiel en komt aan de Rietdijk uit in de Vloeigracht. Aanleg voor 1375?
- 29.170 wiel aan Brede Straat, blijkt uit Kaart van de tienden van Princenhage, 1669. Dateert uit de overstromingsperiode ca. 1375 – ca. 1550.
- 29.171 wiel aan Brede Straat, blijkt uit Kaart van de tienden van Princenhage, 1669. Dateert uit de overstromingsperiode ca. 1375 – ca. 1550.
- 29.172 wiel aan Brede Straat, blijkt uit Kaart van de tienden van Princenhage, 1669. Dateert uit de overstromingsperiode ca. 1375 – ca. 1550.
- 29.173 wiel ten zuiden van Halse Sluis, blijkt uit Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.
- 29.174 wiel ten zuiden van Halse Sluis, blijkt uit Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.
- 29.175 eendenkooi in Halle, blijkt uit Kaart van de tienden van Princenhage, 1669. Aanleg mogelijk 16^e eeuws.
- 29.176 dijk van Halle en Weimeren. Type-B-dijk van ca. 1375 met veel bochten, goeddeels weggezaakt en de functie verloren aan de voorliggende hillen.
- 29.177 Haagse Dijk. Oorspronkelijk type-B-dijk van ca. 1375 met kronkels en wielen. In 1507 verzwaaard en in zijn functie omgedraaid omdat deze beëindigd de dijk werd van de nieuwe polder Zwartenberg.
- 29.178 Stukje van de nieuwe dijk van Zwartenberg, aangelegd 1507. Type-C-dijk.
- 29.179 dijksloot van Weimeren.
- 29.180 dijksloot van Halle
- 29.181 dijksloot van de Haagse Dijk, meestal tevens dorps/gemeentegrens sinds 1507.
- 29.182 dijkputten aan de Haagse Dijk: strook waaruit in 1507 dijktaarde voor de Haagse Dijk gehaald is. De strook bleef eigendom van de polder Zwartenberg, maar hoorde bestuurlijk onder Princenhage.
- 29.183 dijkputten aan de Haagse Dijk: strook waaruit in 1507 dijktaarde voor de Haagse Dijk gehaald is. De strook bleef eigendom van de polder Zwartenberg, maar hoorde bestuurlijk onder Princenhage.
- 29.184 dijkputten aan de Haagse Dijk: strook waaruit in 1507 dijktaarde voor de Haagse Dijk gehaald is. De strook bleef eigendom van de polder Zwartenberg, maar hoorde bestuurlijk onder Princenhage.
- 29.185 polder Halle. Tot deze polder behoorde wel de dijk langs de Mark in het noorden, maar sinds 1507 niet meer de Haagse Dijk. Middeleeuws.
- 29.186 polder De Angel. Tot deze polder behoorde wel de dijk langs de Mark in het noorden, maar sinds 1507 niet meer de Haagse Dijk. Middeleeuws.
- 29.187 polder De Strijpen. Middeleeuws.
- 29.188 Dijksloot van de Belcrumpolder, 16^e eeuws.
- 29.189 Sluis aan de Krochtdijk, ca 1375.
- 29.190 Eendenkooi Burgst. In de volksmond werd de vijver van Burgst ook wel "De Eendenkooi" genoemd. De vorm van de vijver en de ligging in de laagste plek van de omgeving sluiten een dergelijke voorgeschiedenis niet uit. Ook bij het jachtrecht van Burgst zou een eendenkooi goed passen. Aanleg mogelijk 16^e eeuws.
- 29.191 Sluis van de Terheijdense Molenpolder. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1550.
- 29.192 Sluis van het buitenpolderje aan Crauwelgors. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1556.
- 29.193 Sluis in oude Markarm bij het Spijk bij Terheijden. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.194 Dijk van de Molenpolder van Terheijden. Dijk van het type C. Deze dijk loopt van de hoogte van Het Zand naar de molenberg van Terheijden. 16^e eeuws.
- 29.195 Dijk buitenpolder aan Crauwelgors. Sluit aan op dijk van Crauwelgors. Dijk van het type C, aangelegd in 1556.
- 29.196 Dijk van Crauwelgors, sluit aan op Zonzeelse Dijk. Dijk van het type C, aangelegd in 1545.
- 29.197 Dijk van het Nieuw Veerse Polderje. Sluit aan op de Zonzeelse Dijk en de weg van het Nieuwe Veer. Type C dijk, aangelegd in 1612.
- 29.198 Zonzeelse Dijk. Het middendeel, tussen Nieuw Veer en Zonzeelse Kapel, is nog een type B dijk van rond 1375: een dijkrestant dat de stormen overleefde. De rest is een type C dijk uit 1537-1538. Sluit in het oosten aan op de Zeedijk tussen Terheijden en Wagenberg.
- 29.199 Kromme Kreek. Oude kreek of getijdegeul uit Zonzeel, uit de overstromingsperiode 1421 - 1537.

- 29.200 Laakse Kreek. Uitwatering van het gebiedje De Laak. De naam Laak wijst op een oorsprong van voor 1375.
- 29.201 Sluizengat. Uitwatering van de Terheijdense Binnenpolder en de turfvaarten Vaartkant en Ruitersvaart. Waarschijnlijk aangelegd 1325 of kort daarna ten behoeve van de Middelburgse Moeren ten noordoosten van Terheijden.
- 29.202 Schouwsloot Molenpolder, merendeels vermoedelijk van voor 1375.
- 29.203 Sluis van de Laak bij Terheijden. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1537 - 1538.
- 29.204 Sluis van de Terheijdense Binnenpolder bij de molen De Arend. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.205 Sluis in de Kromme Kreek. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1537-1538.
- 29.206 Dijkje ten westen van Nieuw Veers Poldertje. Dijk van type C, sluit aan op dijk van het Buitenland aan Crauwelgors. Vermoedelijk niet al te lang na 1612 (Zie 29.197).
- 29.207 Binnendijksloot van Crauwelgors. 1545.
- 29.208 Sluis van Crauwelgors. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1545.
- 29.209 schouwsloot van de polder De Krauwelaar. Vermoedelijke eerste aanleg ca. 1375.
- 29.210 De Vloeigracht. "Gracht" betekent hier: dijk. Het betreft de binnendijk rondom Overveld. Deze zal, net als de dijken van het type B, in de tweede helft van de veertiende eeuw aangelegd zijn en diende om het overstromingswater van de hogere gronden weg te houden. Ook in deze dijk zaten wat wielen. Dat zijn eigenlijk de enige middelen om hem nog te traceren, want in 1662 was hij al merendeels opgeruimd. Toch lijkt er wel wat van te staan op de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669. De Vloeigracht liep van de Hooiberg via het Ossenwiel in Schoot tussen het Hoge en het Lage langs de polders van Halle, Weimeren en Hooionk tot aan de Slaagse Weg, dat is de Brede Straat. We menen het tracé van deze dijk redelijk ingeschat te hebben. Aan de oostkant van de Hooionkseweg lijkt er zelfs nog iets van over te zijn! Blijkbaar lag deze dijk 200 tot 700 meter landinwaarts van wat we hier als de rand van het Hoge aanhouden. Nadat deze dijk overbodig geworden was, waren er "buitendijks" heel wat weiden omgezet in akkerland, zo verklaarden oude lieden in 1662.⁴⁶²
- 29.211 Ossewiel langs de Vloeigracht.⁴⁶³
- 29.212 wiel aan de Vloeigracht ter hoogte van de Verloren Hoek.⁴⁶⁴
- 29.213 wiel aan de Vloeigracht ter hoogte van Groot Overveld.⁴⁶⁵
- 29.214 wiel aan de Vloeigracht ter hoogte van Hoogslaar.⁴⁶⁶
- 29.215 wiel aan de Vloeigracht ter hoogte van Hoogslaar.⁴⁶⁷
- 29.216 wiel aan de Vloeigracht bij de Halseweg.⁴⁶⁸
- 29.217 wiel aan de Vloeigracht bij de Brielse Akker.⁴⁶⁹
- 29.218 Brielse Weel aan de Vloeigracht.⁴⁷⁰
- 29.219 wiel aan de Vloeigracht tegen de Slaagseweg.⁴⁷¹
- 29.220 poldertje van (G)Razendonken, tussen de Zandbergen en de Mark. Het gebied werd wel polder genoemd, maar of het waterstaatkundig een eenheid was en of er een polderbestuurtje bestond, is niet duidelijk. De oude naam is Razendonk; in de negentiende eeuw duikt de naam Grazendonken op.⁴⁷²
- 29.221 Dijkje langs de noordzijde van de tegen 1563 gereedgekomen nieuwe Weerij, in het noorden van Boeimeer.⁴⁷³

⁴⁶² Buiks, 2000.

⁴⁶³ Buiks, 2000; Kadaster 1827, Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

⁴⁶⁴ Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

⁴⁶⁵ Kadaster 1827, Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

⁴⁶⁶ Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

⁴⁶⁷ Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

⁴⁶⁸ Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

⁴⁶⁹ Kadaster 1827, Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

⁴⁷⁰ Kadaster 1827, Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

⁴⁷¹ Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.

⁴⁷² GA Breda, N 1032 akte 9, 10 januari 1769; Buiks, 1990, 96-97, 170.

⁴⁷³ Kaart van gemeentegrens van Breda met Princenhage, 1823.

30 Ontginningsgolf 1650

Toen de Tachtigjarige Oorlog ten einde liep, werden weldra allerhande nieuwe initiatieven ontplooid. Landgoederen werden weer opgeknapt. De heer van Breda liet al vanaf 1646 mooie dreven aanleggen naar het Mastbos, het Liesbos en het Speelhuis. De Bredase Turfvaart werd door de Princenhagse Aard gegraven. In 1648 verzochten twee burgers van Breda de heer van Breda om grote stukken heide te mogen gaan ontginnen. Cannaerts en vooral Beens wisten zo de hand te leggen op stukken heide en andere gemeenschappelijk gebruikte gronden die ingesloten in cultuurland in de nabijheid van de stad nog voortbestonden: de Gemene Weiden van de Emer, Groot en Klein Overveldse Heide, Buurstede-Heike, De Aard, het Bavel's Broek en Baarschot bij Dorst. Ondanks grote tegenstand van de omwonende boeren, die een heuse boerenoorlog ontketenden wegens het verlies van hun weidegronden, vond de ontginning toch min of meer doorgang. In ieder geval werden die gebieden netjes verkaveld door landmeter Christoffel Verhoff. De typische inrichting die nog steeds Groot Overveld en De Aard (Voorste Rith) kenmerkt en die ook in het Bavel's Broek of Wervenschot (nu de wijk IJpelaar) nadrukkelijk aanwezig was, is zijn werk.⁴⁷⁴ Ook ten noordoosten en noordwesten van Teteringen werden in deze jaren heidegronden ter ontginning uitgegeven: daaruit kwamen de landgoederen Laanzicht en Bergvliet voort. Van ruzie met de oude gebruikers blijkt daar niets, waarschijnlijk omdat er in die hoek nog genoeg heide over bleef.

- 30.001 Klein Overveldse Heide. Over deze heide werd de kaarsrechte Grintweg aangelegd. De blokvormige verkaveling van de heide werd daarop gericht. Aansluitend werd de reststrook tot de oude en nu vervallen weg naar het Nieuw Veer ontgonnen. Het ontginningsblok van Beens is aangegeven op de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.⁴⁷⁵
- 30.002 Groot Overveldse Heide, ontginning van Beens. Het gebied werd in 4 lange stroken verdeeld die van de Hoge Put naar het zuidwesten liepen. Dwars daarover heen twee verbindingswegen, terwijl de al bestaande Groot Overveldse Straat en de randweg van de Hoge Put ook voor de ontsluiting benut werden. Omdat de strookbreedte 190 meter is, moet het gebied ingemeten zijn met de kleine roede van 3,8 meter. De stroken zijn dan juist 50 roeden breed, de bunder 1,30 hectare groot. Waarschijnlijk werk van Christoffel Verhoff. De ontginningsblokken van Cannaerts en Beens zijn aangegeven op de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.⁴⁷⁶
- 30.003 Buurstede-Heike ofwel de Gemeente van Heilaar. Betrekkelijk klein gebiedje, verdeeld in rechte blokken. In onontgonnen toestand aangegeven op de Kaart van Buurstede Heike en Heilaarsheike, 1657.⁴⁷⁷
- 30.004 Baarschot onder Dorst. In 1656 wilde Jacob Beens turf gaan winnen in Baarschot. Toen hij met landmeter Christoffel Verhoff in december ter plaatse kwam, werden ze door 25 tot 30 woeste vrouwen belaagd en verjaagd, zodat ze genoodzaakt waren ergens in Dorst de nacht door te brengen. Zie de Kaart van Baarschot en het Breedvenne, 1656.⁴⁷⁸
- 30.005 Gemeente van de Aard. Zie ook 30.011.
- 30.006 Gemeente van de Herstal te Overa. Heel klein gebiedje. Afgebeeld op de Kaart van de gemeente van de Herstal, 1680.
- 30.007 Bavel's Broek of Wervenschot. Zie ook 30.012.
- 30.008 Groot-Overveld, Cannaerts (het latere Bosdal) Vult de ruimte op tussen de inname van Beens en bestaande boerderijen op De Briel. De strokenindeling van Beens' Overveld loopt in Bosdal door, wat er op wijst dat het gebied in één ruk ingedeeld werd. Waarschijnlijk werk van Christoffel Verhoff. Zie ook 26.045.
- 30.009 Bergvliet. Vermoedelijk ontginningshoeve van ca 1650. Eerste vermelding op kaart uit 1659. De hoeve is dan van Van Beveren en de kaart vermeldt daar bij: "nieuw ingenomen landen".⁴⁷⁹

⁴⁷⁴ Leenders, 1971a.

⁴⁷⁵ Leenders, 1971a.

⁴⁷⁶ Leenders, 1971a.

⁴⁷⁷ Leenders, 1971a.

⁴⁷⁸ Buiks, 1982a.

⁴⁷⁹ Kaart van de grens tussen Teteringen en Terheijden, 1659.

- 30.010 Laanzicht. Door Bredanaar Willem Adriaan Beljaarts ingenomen 24 bunder hei in 1654.⁴⁸⁰ Het landhuis lijkt er pas in 1790 op gebouwd te zijn. Oudere hoeve tegenover het huis, daterend uit 1695.
- 30.011 Verhoff-structuur op de Preincen Haagse Aard. Alhoewel geen landgoed in de zin van een landhuis met toebehoren, is de wijze waarop de Aard ingericht werd toch van een landgoedachtige allure. De Rithse Straat werd rechtgetrokken en tussen deze straat en de Turfvaart werd een aantal brede kavels uitgezet. Vermoedelijk waren ze 30 lange roeden breed, met scheidingsstroken van 4 roeden breed die beplant werden. Het stukje van de Aard ten noorden van de Rithse Straat werd in een aantal evenwijdige stroken verdeeld. De in 1646 gegraven Bredase Turfvaart door De Aard is over een deel precies op de toren van Breda gericht: er is dus ook een zichtlijn! (Zie 26.125).
- 30.012 Verhoff-structuur in het Bavel's Broek of Wervenschot. Alhoewel geen landgoed in de zin van een landhuis met toebehoren, is de wijze waarop de Aard ingericht werd toch van een landgoedachtige allure. In het broek werd een centraal assenkruis aangelegd, waarop de verdere verkaveling geënt werd. De basismaat is ongeveer 55 meter, dat is iets minder dan 100 lange roeden (dat zou 57 meter zijn). De drie centrale stroken zijn 220 meter breed; met daarnaast twee stroken van 165 meter. De basisstroken zijn 880 meter lang, zodat het centrale blok 87 hectare groot is. De centrale dreef is een op Breda gerichte torendreef, wat het landgoedkarakter nog onderstreept. (Zie 26.126)
- 30.013 Grote ontginningsstructuur, aangelegd tussen 1650 en 1669, op de Groot-Overveldse Heide, vermoedelijk door Chr. Verhoff. Het betreft de ontginningen van voornamelijk Cannaerts en Beens. De structuur is op de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669 al grotendeels ingetekend. De basisverdeling is er een in 6 lange stroken van 50 korte roeden (190 meter) breed. De langste strook is bijna 1800 meter lang. Een deel van de Groot Overveldse Straat is een op Breda gerichte torendreef, wat het landgoedkarakter nog onderstreept. (Zie 26.045)

⁴⁸⁰ NAG, NDR 8961 f 183v.

31 **Bosbouw**

Alhoewel de omgeving van Breda als erg bosrijk bekend staat, liggen er in het beschreven gebied maar enkele echte bossen, waarvan enkele grote. Voor het overige betreft het eerder parkbeplanting bij landgoederen, kleine verspreide bosjes en verspreide boombeplanting. Hier bespreken we alleen de echte bossen. Daaronder zijn er enkele die de voor de bossen funeste Middeleeuwen toch overleefd hebben: delen van het Liesbos, het Peerdsbos en het Ulvenhoutse Bos. Al vanaf 1500 werd er gewerkt aan uitbreiding van de bossen. In de bossen rond Breda is dat uitbreidingsproces goed te volgen aan de hand van nog bewaarde sporen in het bos. Tegen de achtergrond van de Nederlandse bosgeschiedenis zijn deze bosbouwactiviteiten vanaf 1500 als erg vroeg te bestempelen.⁴⁸¹ Het grondgebied van de gemeente Breda biedt voor de Nederlandse bosgeschiedenis het hele spectrum van zeer oude tot zeer jonge bossen. Die bossen hebben dus niet alleen een ecologische waarde, maar ook een zeer grote historische. Het is daarom jammer dat het huidige beheer bij Staatsbosbeheer vaak gericht is op het ontkennen van dat historische aspect.

categorie	aantal	oppervlakte (ha)
restbos	7	322
1500-1750	19	657
1750-1900	32	595
na 1900	5	251
Totaal	63	1.825

De bossen zijn in vier ouderdomscategoriën ingedeeld. Er zijn 7 restbossen en bosjes herkenbaar, samen ruim 300 hectare groot. Ruim 650 hectare nieuw bos kwam tussen 1500 en 1750 tot stand, dat is méér dan in de voor Noord-Brabant en de Kempen normale bebossingsperiode 1750 – 1900 die hier vooral kleine bosjes opleverde. Na 1900 kwam er nog eens 25 hectare aan bos bij in betrekkelijk grote eenheden.

- 31.001 Het Vogelenbos. Klein bos tussen Prinsenbeek en de Overveldse Heide. Vermeld in zestiende eeuw en op de kaart van de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669. Vermoedelijk een restbos.
- 31.002 Lindenhout. Vermeld in 1277, maar nog aangegeven op de Tiendkaart van 1669. Die omtrekken zijn hier overgenomen: ongeveer 3 hectare. Afkomstig uit het bezit van de abdis van Thorn, maar in de dertiende eeuw overgegaan naar de domeinen van Breda die hier in 1832 nog enkele percelen bezaten. Volgens de naam een bos van lindebomen.
- 31.003 Liesbos. Het Liesbos wordt reeds vermeld vanaf 1268. Alhoewel "de helft" ervan in 1303 ter ontginning werd uitgegeven, is steeds een deel van het Liesbos blijven bestaan. Onduidelijk is waar het eventueel ontgonnen deel van het bos gezocht moet worden. In aanmerking komt het gebied en gehucht genaamd Lies ten zuiden van het bos, omdat de bodem daar net als in het bos erg leemrijk is en omdat dat gehucht ook "Lies" heet. Het is ook mogelijk dat de Prinsenhoeft ten noorden van het Liesbos met deze ontginning te maken heeft, maar waarschijnlijker is dat dit een afzonderlijke ontginning was. Deze hoeve werd in 1523 door de heer van Breda aangekocht. Niet uitgesloten kan worden dat van de ontginning van 1303 niet veel terecht kwam. In ieder geval is een belangrijk deel van het bos steeds als bos blijven bestaan. Dit is een zeldzaamheid, want elders in een ruime omgeving zijn haast alle bossen die tot in de vroege of hoge Middeleeuwen aanwezig waren, opgeruimd.
- 31.004 Het Peerdsbos ligt in de bocht van de Dr Batenburglaan naar de Houtbrug. Het bosje staat in 1621 op de kaart en kan steeds zijn blijven bestaan. Als dat juist is, is dit een van de weinige "permanente" bossen bij Breda.⁴⁸²

⁴⁸¹ Buijs, 1985.

⁴⁸² Kaart van het Mastbos, 1621.

31.005 Het Ulvenhoutse Bos was in het bezit van de Heren van Breda en werd - in tegenstelling tot 's-heren vroonte - vanaf de vijftiende eeuw actief beheerd ten behoeve van de jacht en later de houtopbrengst. Daardoor is het gespaard voor verdwijning.

Het element "ulf" uit de naam Ulvenhout is ook aanwezig in de oude benaming van het Ulvenhoutse Bos: Ulvenschot. Scot en hout wisselen elkaar wel vaker af⁴⁸³ en betekenen beide bos van hoge bomen. Buiks heeft betoogd dat "ulf" op Kraak- en Schietwilgen zou duiden⁴⁸⁴ Ulvenhout zou dus genoemd kunnen zijn naar de tot 20 meter hoge wilgen welke er groeiden. Op de plaats waar nu het Ulvenhoutse Bos ligt, is waarschijnlijk altijd moerasbos geweest. Enkele namen wijzen op mogelijk venige plekken in het bos: Moerke, Moerkens, Moerkenslaagte.⁴⁸⁵ Even buiten het bos lag het Moerveld.

Vermoedelijk werd dit bos bedoeld met het "silvam ad porcos alendos, quemadmodum iacet inter duas Marcas" (het bos waar de varkens in wroeten en dat tussen de twee Marken ligt) dat genoemd wordt in de valse stichtingsoorkonde van Thorn (gedateerd op 992, weergevend de situatie in de 13e eeuw en gemaakt kort na 1565).⁴⁸⁶ De twee Marken zijn dan de Chaamse Beek en de Bavelse Lei.

In 1570 was het bos 90 bunder of 117 hectare groot, wat ruwweg met de huidige omvang overeenstemt. In 1819 werd de oppervlakte als 83 bunder opgegeven, dat is 107 hectare.⁴⁸⁷

Toch zijn er wel veranderingen geweest. Zo werd in 1698 een perceel van 5 hectare aan het bos toegevoegd. Dit blok hoorde daarvoor aan de veertiende-eeuwse Woestenbergsche Hoeve. Aan de kant van Wolfslaar werd langs de Nieuwe Dreef een perceel aangekocht dat voordien van de familie Beens was.⁴⁸⁸ In 1697 werd een randje van het Ulvenhoutse Bos aangekocht door Wolfslaar.⁴⁸⁹ In 1568 was het perceel De Donk aan de Ulvenhoutse kant aangekocht ter vergroting van het bos.⁴⁹⁰ Het Donkdreefje liep daar langs.

Door het bos lopen enkele kronkelende beekjes die in de Bavelse Lei uitstromen. Voorts zijn tussen de bomen nog enkele vervlakte dijkjes te zien: oude weggetjes of een oudere bosverkaveling van vóór de aanleg van het huidige drevenstelsel. Op recente luchtfoto's blijkt dat deze sporen nog een aanzienlijke oppervlakte beslaan. Ook een naam als "Oude Dijk" wijst op relictten van vroeger. Mogelijk verwijst deze naam naar de gebogen toegangsweg tot het bos, zoals die in 1697 en 1713 nog bleek te bestaan en waarvan in 1783 nog sporen in het bos aangetekend werden.⁴⁹¹ Ook nu is er nog wel iets van te zien. Op een kaart van 1698 zijn de Huisdreef en de St. Annadreef al ingetekend.⁴⁹² Deze dreven zijn vermoedelijk aangelegd in het begin van de zeventiende eeuw, toen ook de huidige inrichting van het Mastbos en het Liesbos en het nabije St. Annabos tot stand kwam. Omdat de dreef door het Ulvenhoutse Bos enigszins krom was terwijl de St. Annadreef uit twee kaarsrechte delen bestaat, zullen deze twee niet gelijktijdig aangelegd zijn. De rechttrekking waardoor de huidige Nieuwe Dreef en Huisdreef ontstonden, dateert waarschijnlijk van kort na 1751.⁴⁹³ De andere dreven dateren vermoedelijk pas van rond 1800.

In dit vochtige bos werd veel hakhout gekweekt, met daartussen en vooral langs de dreven opgaande bomen (eik, beuk), Voorts is er sprake van allerlei andere houtsoorten. Een beschrijving uit 1819 geeft heel veel hakhout op en daarnaast en tussendoor mast, eikebomen, eikeheesters, els, berk, beuk, essen en wilgen. Er was een kwekerij waar heesters en plantsoen gezaaid werden en verder gekweekt totdat ze uitgezet konden worden. Langs de dreven

⁴⁸³ Vergelijk Lieshout-Lyescot.

⁴⁸⁴ Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 4 - 7.

⁴⁸⁵ Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 73.

⁴⁸⁶ Dillo en Van Syngel, 2000, nr. 892.

⁴⁸⁷ Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 106.

⁴⁸⁸ Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 20: Beense Bos.

⁴⁸⁹ Brekelmans, 1964b, 135.

⁴⁹⁰ Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 38.

⁴⁹¹ Kaart van het Ulvenhoutse Bos nabij Wolfslaar, 1697; Kaart van de Bredase tienden van Ginneken, 1713.; Kaart van het Ulvenhoutse en het St. Annabos en de hoeve van Ulvenhout, 1783.

⁴⁹² Kaart van het Ulvenhoutse en St. Annabos en omgeving, 1698.

⁴⁹³ NAG, NDR 7954 f 607.

stonden behalve weer hakhout ook eiken, beuken, populieren. De oudste bomen waren 60 jaar oud.⁴⁹⁴ Blijkbaar was er een strak exploitatiesysteem dat voorzag in regelmatige kap en herplanting met zelf opgekweekt zaaigoed.

Het Ulvenhoutse Bos onderging in de periode na 1750 geen noemenswaardige vergroting. Wel werd kort na 1751 een nieuw hoofd-drevenstelsel aangelegd. De kaarsrechte en brede Nieuwe Dreef en Huisdreef vervingen de enigszins gebogen oude toegangsweg tot het bos.⁴⁹⁵ Rond 1800 lijkt er een aantal nieuwe dreven aangelegd te zijn. Deze werden smaller aangelegd dan de oude hoofddreven. De verlengde Nieuwe Dreef (richting Bavel) was 14 meter breed, de overige dreven waren 8 meter breed. De Buntndreef, Acaciadreef en Frambozendreef zijn vermoedelijk genoemd naar de begroeiing ter plaatse. De Torendreef is gericht op de Grote Toren van Breda, al is daarvan weinig te zien met de huidige hoge bomen. De Kruisdreef staat haast haaks op de Huisdreef. De Kerkdreef is - anders dan de naam doet vermoeden - niet gericht op de schuurkerk van Ulvenhout of de kerk van Bavel. Veel van deze dreef-namen zijn negentiende-eeuws.⁴⁹⁶ Ook hier kan de storm van november 1800 "ruimte" geschapen hebben voor de aanleg van dreven.

- 31.006 Tegen 1620 is men het Liesbos gaan "moderniseren". Uit een kaart van 1619 blijkt dat het bos toen kleiner was dan het huidige bos. Vooral aan de zuidoostzijde lagen toen nog akkers van Bagven binnen de nieuwe bosgrens. Ook de Liesenberg, een duinrug, was niet bebost. In 1619 wordt met een nieuwe wal, die uit rechte stukken bestaat, een grote veelhoek uitgezet: de omvang van het huidige bos. Binnen die veelhoek is van de dreven alleen de noord-zuiddreef al aanwezig. De kruisende op Breda gerichte dreef lag toen iets ten zuiden van de huidige Torendreef. Ook lag er aan de noordzijde reeds een woning voor de boswachter met wat veldjes. De Leurse Baan werd buiten de wal gelegd, evenals een nieuwe weg, het gedeelte van de Liesboslaan langs het bos.⁴⁹⁷

Verdere inrichtingswerkzaamheden volgden na 1619. Daarbij werd het ruitenpatroon van de boskavels of perken aangelegd en werden de binnen de wal gelegen akkers en Liesenberg bebost. De Torendreef kwam eerst toen op zijn huidige plaats te liggen. Van de zuidoosthoek van het bos naar Princenhage werd de Liesboslaan aangelegd, die met de eveneens tot dreef beplante Haagweg een riante verbinding met Breda verzekerde. In de negentiende eeuw werd in het Liesbos nabij de boswachter voor prins Frederik het Jachthuis gebouwd. Verder naar het midden van het bos verrees een nieuwe boswachterswoning, het huidige restaurant. Daarnaast werd na 1800 een stuk bos ingericht als doolhof en sierpark. Nu, na bijna twee eeuwen, resteren daarvan nog enkele reusachtige maar vervallen bomen die onlangs voor een Keltisch heiligdom versleten werden.

- 31.007-15 Het Mastbos. Het Mastbos is een omvangrijk bosgebied (4,5 x 2 km) dat geleidelijk de huidige omvang bereikte. Daarom wordt het hier in 9 onderdelen behandeld. Het Mastbos is genoemd naar de dennen of "maste bomen" die er de aanplant vanouds domineren.
- 31.007 In het betere deel van de literatuur over de bosgeschiedenis is bekend dat het Mastbos bij Breda in 1515 aangelegd werd door het zaaien van dennenzaad dat geïmporteerd was vanuit Zuid-Duitsland. Minder geïnformeerden melden de jaartallen 1503-1505⁴⁹⁸ of 1505⁴⁹⁹ terwijl Buis in *Historia Forestis* zelfs op grond van een verkeerde interpretatie van de naam "Mastbos" weet te melden dat het een oud middeleeuws bos zou zijn waarin ooit varkens naar de "mast" zochten.⁵⁰⁰ Dat laatste is onzin. In de taal van de streek is een mastboom een *Pinus silvestris* ofwel dennenboom. In 1504 begon het bewind van graaf Hendrik III als heer van Breda. Het is deze heer die tien jaar later het bosexperiment aanging. Het jaar 1504 kan ook verwijzen naar het aanplanten van een nieuw bos bij Wouw, de kern van de Wouwse Plantage.⁵⁰¹ Het inrichten van

⁴⁹⁴ Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 104 - 107.

⁴⁹⁵ NAG, NDR 7954 f 607.

⁴⁹⁶ Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 104 - 108.

⁴⁹⁷ Kaart van het Liesbos, 1619.

⁴⁹⁸ Hallema, 1939

⁴⁹⁹ Merkelbach van Enkhuizen en Hallema, 1941, 3; Van Goor, 1744, 370

⁵⁰⁰ Buis, 1985, 19; niettemin meldt Buis enkele regels eerder de dennenzaaiing van 1515!

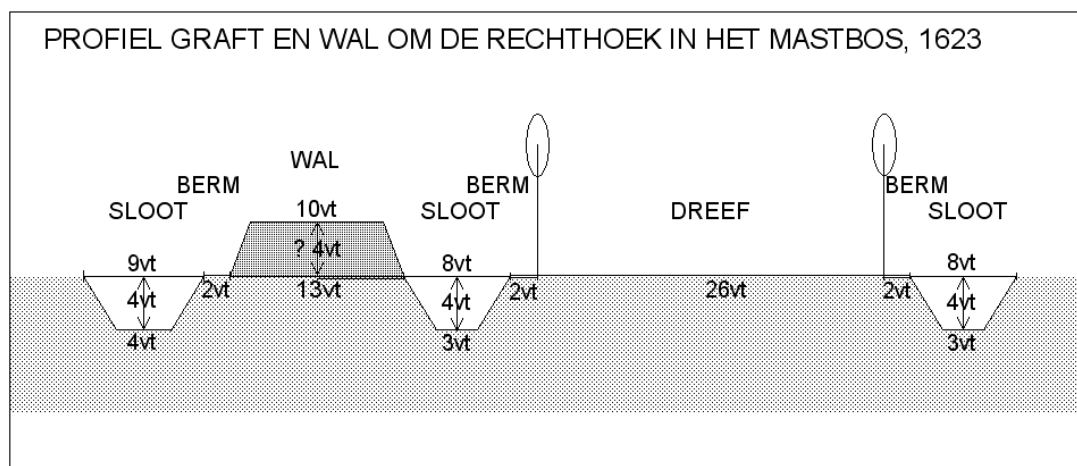
⁵⁰¹ Van Ham, 1976, 161.

nieuwe bossen was in de vroege zestiende eeuw dus niet alleen aan de heer van Breda voorbehouden. Zijn westelijke "buurman", de heer van Bergen op Zoom, was daar zelfs nog vroeger mee, terwijl zijn zuidelijke "buurman", de heer van Hoogstraten, de dennenzaaiers van Nuremberg aanbeval.

De beroemde inzaaiing met dennenzaad in 1515 en volgende jaren vond plaats op 's heren vroonte, meer bepaald in de strook tussen de westelijke en de middelste baan over de heide. Vooraan aan het bosgebied werd een boswachterswoning annex boerderijtje ingericht, ter plaatse van het huidige restaurant De Boswachter. Over de volle lengte van dit oudste bos loopt het Eeuwig Laantje. Alhoewel dat in zijn huidige vorm bij ontwikkelingen van na 1621 past, lijkt het toch een centraal pad door het oudste Mastbos te zijn.

Details over de inzaaiing werden al in 1873 gepubliceerd door De Grez.⁵⁰² Op basis van zeventiende-eeuwse aantekeningen van Havermans uit inmiddels verloren domeinrekeningen van de jaren 1514 en later, kon hij het volgende melden. In 1514 adviseerde Hans Scaller uit Neurenberg de heer van Breda over de mogelijkheden om dennen te zaaien. Daarvoor werden plekken bij Breda en Roosendaal bekeken. In 1515 bracht Scaller zaad mee en werd er gezaaid door Hans van Neurenberg (=Scaller?) te Gilze (op de hoeve van Hulten?) en te Ginneken (het latere Mastbos). Daar werd gedurende 17 dagen een ploeg bij gebruikt. Onduidelijk blijft of de aarde geploegd werd voorafgaand aan het zaaien, dan wel dat er pas na het zaaien geploegd werd. Ook in 1516 werd nog een maand gezaaid. Het ging om "tannensaet" en "vijstensaet". Buis vermeldt deze gegevens ook, maar hij geeft bovendien informatie over de in Neurenberg al ruim een eeuw bestaande traditie van de dennenzaaiers, die rond 1500 juist zijn grootste bloei kende.⁵⁰³ In 1621 werden in dit oudste Mastbosgebied 59 hectare "grote bomen" vermeld. Het hele oude Mastbos mat toen 140 hectare.

- 31.008 Een verdere uitbreiding volgde in de eeuw na 1514 aan de noordwestzijde van het Oude Mastbos. Dit werd het "Haagse Bos", het Montensbos en het Flauwbos. Hendrik Montens was rentmeester onder Hendrik III en was als zodanig nauw betrokken bij de bosactiviteiten. Ook deze bossen werden op 's heren vroonte aangelegd. De westrand van het Montensbos volgt een lijn die op de toren van Breda gericht is. Mogelijk was dat ooit een torendreef. Vanaf 1928 werd het Montensbos bebouwd met grote en destijds erg moderne villa's (o.a. van architect Rietveld).⁵⁰⁴ Nu de bomen erg oud worden en herplant achterwege blijft, verandert het boskarakter hier meer in een parkkarakter.
- 31.009 In 1621 werd het plan ontworpen om het Mastbos een meer aan de eisen van de tijd aangepaste vorm te geven: een grote rechthoek van vermoedelijk 240 bij 220 lange roeden (1350-1360 bij 1240-1250 m).⁵⁰⁵ De rechthoek werd in het terrein uitgemeten en in kaart

⁵⁰² De Grez, 1873.

⁵⁰³ Buis, 1985, 783; Leenders, 1999p.

⁵⁰⁴ Otten, 1988, 107.

⁵⁰⁵ Kaart van het Mastbos, 1621.

gebracht. In het terrein werd de rechthoek eerst met een greppel of raai aangeduid. Nadien werd in 1623 begonnen de nadere vormgeving, waarover Hallema gegevens publiceerde⁵⁰⁶. De raai werd uitgebouwd tot een "graft en wal" om het bos, die van buiten naar binnen bestond uit een sloot (boven 9 vt, bodem 4 vt, diep 4 vt); een wal (onder 13 vt, kruin 10 vt); een berm tussen sloot en wal (2 vt breed); binnen de wal opnieuw een sloot (8 vt boven, 4 vt diep, 3 vt bodem) met daarbinnen een dreef met bomen. Die dreef moest tussen de bomen 26 voet (7,4 meter) breed zijn en tussen de sloten 30 voet (8,5 m.). Het idee van Lips om de dreef buiten de raai te leggen werd afgewezen.

De rechthoek omvatte aan de Princen Haagse kant nog een strook vroonte, maar ook een hele hoek beemden van particulieren. Deze werden zonder meer onteigend. Nog in 1647 waren zij op zoek naar compensatie. Ook een heitheining aan de kant van Overa werd half onteigend.⁵⁰⁷ Ook aan de Ginnekense kant nam de rechthoek een groot stuk particuliere gronden mee, met name van de hoeve de Blauwe Kamer en Nieuwenhuis die toebehoorden aan 's heren drossaard Van Stralen. Die was natuurlijk niet in de positie om te protesteren en in 1658 waren zijn rechtsoptvolgers nog op zoek naar compensatie voor deze onteigening.⁵⁰⁸

In 1624 begon een langdurige belegering van Breda door de Spanjaarden. Het werk aan de rechthoek is toen gestopt voordat het gereed was. Soldaten streken in het bos neer en wierpen een belegeringswerk op langs de vermoedelijk in 1610-1614 aangelegde dreef van Bouvigne, die iets scheef liep ten opzichte van de huidige dreef. Mogelijk is de dreef daardoor dermate beschadigd, dat men nadien maar een geheel nieuwe heeft aangelegd. Dat is waarschijnlijk gebeurd nadat Breda in 1637 terugveroverd was door de Republiek en deze zone van het bos opnieuw een legerkamp geworden was. Van activiteiten in het bos blijkt overigens pas weer tegen 1646.⁵⁰⁹

- 31.010 In de periode 1646 - 1709 werd vooral op gronden van Bouvigne bos aangeplant. Bouvigne was in 1612 door de heer van Breda gekocht en de bijhorende heide kon dus zonder bezwaar beplant worden. Verder werd in deze periode nog een stukje oude heerbaan bij de Overase Weg en een spie genaamd "Tweede Nieuw Bos" aan de oostzijde van Overa bebost. Op de kaart van 1709 zijn de Langedreef en de Zevenlindendreef geheel aangegeven. De dwarsdreden dateren blijkbaar van na 1709.
- 31.011 Aan de Overase Weg lag een perceel akker, het Patersstedeken, van waaruit kennelijk nog al wat hout uit het Mastbos geroofd werd. Aankoop van dit perceel werd al in 1744 door de domeinen overwogen, maar vond pas eind 1785 plaats. Het perceel stond toen zelf vol hakhout en hoge bomen. Het heeft nog altijd een herkenbare enkeerd bodem. Ook de strook langs de Galderseweg en een hoekje ten zuiden van de Ruit waren al voor 1788 bebost.⁵¹⁰
- 31.012 Op het eind van de achttiende eeuw hebben de domeinen de hand weten te leggen op de heideterreinen van de grote hoeven langs de Mark: Nieuwenhuis, Schoondonk, Blauwe Kamer. De Domeinraad wenste alleen de goedkope heide te kopen en niet de rest van de hoeven. In 1786 werden de drie hoeven daarom door de rentmeester van de heer van Breda op eigen naam gekocht. Na een dubbele taxatie verkocht hij de 110 hectare heidegronden aan de Domeinraad en deed hij de rest van de hoeven zelf van de hand. Er werd een plan opgesteld om de verworven heideterreinen te bebossen en er enkele nieuwe dreven aan te leggen. Het van de hoeven afgenomen heideterrein blijkt in 1840 inderdaad grotendeels bebost te zijn doch twee van de vier nieuwe dreven kwamen niet tot stand. Alleen een grote natte plek ter plaatse van de latere schietbaan was nog heide en ven. Ook aan de zuidzijde van de rechthoek was in 1840 een aantal punten heide bebost.
- 31.013 In de periode 1709 - 1840 werden nog meer bospercelen aangelegd: een blokje bij Overa, een driehoekig gebied ten zuiden van de Ruit en een brede strook langs de Galderseweg. In de resterende negentiende eeuw lijkt het bos min of meer spontaan uitgegroeid te zijn over de randen van de Galderse Heide. Na 1900 ging dat proces voort. Toen raakte ook de schietbaan

⁵⁰⁶ Hallema, 1962.

⁵⁰⁷ Kaart van een heitheining bij Overa, 1649.

⁵⁰⁸ Kaart van de hoeve Nieuwenhuis, 1658; NAG, NDR 723.

⁵⁰⁹ Zie de talloze belegeringskaarten van 1624/25 en 1637.

⁵¹⁰ Kaart met voorstel tot vergroting van het Mastbos, 1786.

- grotendeels bebost, evenals het centrale deel van de Galderse Heide. In het zuiden werden enkele vennen drooggelegd en voor landbouwdoeleinden ontgonnen.
- 31.014 Rond 1800 is er hard gewerkt aan het bos en wellicht zijn er toen ook meer dreven aangelegd. Spierings vermoedt dat dit gebeurde nadat in 1800 een zware novemberstorm veel bomen omvergeblazen had. In 1819 was het bos in 19 perken verdeeld.⁵¹¹
- 31.015 Na 1900 werd het bosgebied verder uitgebreid, vooral in zuidelijke richting, maar ook door bebossing van de schietbaan. In het al bestaande bos werden rond 1900 door Van Schermbeek allerlei vernieuwingen doorgevoerd die hebben bijgedragen aan de functie van het Mastbos als recreatiebos voor Breda. Binnen de min of meer rechthoekige perken werden slingerende paden aangelegd, her en der opgesmukt met een zitje. In 1898 werd een kroningsboom geplant.⁵¹² Tegelijk werd de Boulevard (de huidige Baronielaan) aangelegd, een luxueuze verbindingsweg tussen Breda en het Mastbos. Langs de noordrand van het Mastbos verrezen enkele hotels.
- 31.016 De Vloeiweide en omgeving: bossen naast De Ramen. Het betreft hier bosaanplant uit de late negentiende en twintigste eeuw op gronden die tot dan toe heide waren. Juist onder Rijsbergen zijn in dit bosgebied nog resten aanwezig van "Otto's heininge van der Lecke", een rond 1400 omwald stuk heide waar de boerderijen van Gageldonk hun turf en plaggen haalden: een heiheining.
- 31.017 Krabbebossen. Het betreft hier bosaanplant uit 1894 en later op gronden die tot dan toe heide, duinen en vennen waren.
- 31.018 Trippelenberg. Het betreft hier een duinengebied in de bocht van de Aa of Weerij, "achter" de Prinsenhoeve in 't Hout. De bosaanleg dateert al van voor 1621.
- 31.019 Vrachelse Heide-west. Gedeelte ten westen van de baan naar Geertruidenberg en tegen de weg genaamd Meerberg. Hier rond 1900 een eerste bospartij in het midden, later geheel bebost.
- 31.020 Vrachelse Heide-oost. Gedeelte ten oosten van de baan naar Geertruidenberg. Dit was in 1840 reeds bebost.
- 31.021 Oosterhoutseweg-west. Uitloper van groter bebost gedeelte van de Vrachelse Heide onder Oosterhout. In 1840 reeds bebost.
- 31.022 Prinsentafel en omgeving. In 1840 nog meest hei, rond 1900 in een ver stadium van spontane verbossing.
- 31.023 Kalix Berna. Uitgifte uit de heide 1725-1729 aan Pieter Jacob Kalckberner, die het gebied direct liet bebossen. Nadien afwisselend grote bospercelen en open percelen. De naam Kalix Berna is een vervorming van de naam Kalckberner en heeft dus niets met een kelk of de abdij van berne te maken.⁵¹³
- 31.024 Driehoek bij het Galgenveld. Groot driehoekig terrein, in 1840 nog heide, ca. 1900 geheel bos.
- 31.025 Het Galgeveld. In 1840 nog heide, rond 1900 deels sterk natuurlijk bebost geraakt en deel is een bosperceel. Thans landbouwgrond.
- 31.026 Omgeving Cadettenkamp. In 1840 nog open heide en duinen. Rond 1900 enkele bospercelen en zand. Thans vooral bos.
- 31.027 West van Bergvliet. Uitgifte ca. 1650. Op de Kaart van versterkingen bij Teteringen en Terheijden, 1746 gedeeltelijk als bos aangegeven. In 1840 en 1900 bos. Nadien meest afgegraven na ontbossing.
- 31.028 Hartelse Bergen. In 1746 was het nog een bijna helemaal kaal gebied. Het noordelijke deel van de Hartelse Bergen blijkt in 1840 bebost te zijn.⁵¹⁴ Ook in 1900 en nu nog.
- 31.029 Hoogslaar. Bos op de Kaart van de tienden van Princenhage uit 1669, ook in 1837. In 1900 was alleen de noordelijke helft nog bos. In 1985 geen bos meer. Vermoedelijk hakhout.
- 31.030 Hooibergbos bij de Princenhoeve in 't Lies. Niet in 1669 (maar dan aan kaartrand); wel in 1837, 1900 en grotendeels nu nog. In 1900 centraal deel met dennen, de rest loofhout. Nu merendeels dennen.
- 31.031 Bosje in Schoot. 1669, 1837, 1990; nu niet meer aanwezig. Vermoedelijk hakhout.

⁵¹¹ Spierings, 1990.

⁵¹² Otten, 1998a.

⁵¹³ Van Mosselveld, 1958.

⁵¹⁴ Kaart van versterkingen bij Teteringen en Terheijden, 1746.

- 31.032 Bosje in de Verloren Hoek. Aanwezig 1669; deel van grote bosacomplex in 1837; alleen het westelijke stukje nog in 1900. Nu niet meer. Vermoedelijk hakhout.
- 31.033 Het Voortbos ter weerszijden van de Teteringse Dijk. In 1280 was dit bos nog een bruikbaar grensmerk voor de toen uitgegeven gemeynte van Breda. Het bos is mogelijk genoemd naar de doorwaadbare plek waar men door moest om van Breda naar Teteringen te gaan. Het bos lag in een lange uitloper van de Vucht. Het gebied werd bij de ontginning in een opvallend strokenpatroon verkaveld. Ten zuiden van de Teteringse Dijk heet het gebied nog "Hooghout".⁵¹⁵
- 31.034 Puttenbos. Reeds afgebeeld op Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649 en op de kaart van de Bavelse tienden, 1669. Het is een kleine heining die kennelijk al vroeg bebost werd.
- 31.035 Sint Annabos. Eerste aanleg tussen 1551 en 1564. Vermoedelijk is het Sint Annabos, dat aanvankelijk Annabos heette, genoemd naar de eerste vrouw van Willem de Zwijger, Anna van Egmond, waarmee hij in 1551 huwde. Toen later de oorsprong van de naam van het bos niet meer duidelijk was, zou men er een verwijzing naar de heilige Anna in gezien hebben.⁵¹⁶ Als dit juist is, dateert de kern van het bos uit het midden van de zestiende eeuw. De naam komt het eerst voor in 1570. Het Annabos was een nieuwe plantage van 25 bunder (32 hectare). Blijkbaar was het bos er ook al in 1564, toen ten oosten van de gemeynte van Geersbroek "des princen van Oraengien nyeuw bosch" gesitueerd werd.⁵¹⁷ Het bos moet dus tussen 1551 en 1564 aangeplant zijn. Gezien de gegevens van de bodemkaart gebeurde dat in een heidelandschap. Op de kaart van de Bavelse tienden uit 1669⁵¹⁸ staat het bos in volle omvang aangegeven. Na 1564 heeft het Sint Annabos tal van kleine wijzigingen ondergaan. In 1649 was het Puttenbos nog een particulier stukje bos.⁵¹⁹ Het Puttenbos is met wallen omgeven: het was aanvankelijk een beboste heining in de heide. Door die wallen is het nu nog in het Sint Annabos herkenbaar. In 1698 werd een kavel van het Sint Annabos door de domeinen afgestaan aan de Nonnen van Vredenberg ten behoeve van de vlakbij gelegen hoeve Woestenberg, in ruil voor het perceel aan het Ulvenhoutse Bos. Van dit kavel was toen slechts een randje bebost.⁵²⁰ Vooral aan de oostzijde zijn er nog enkele bospercelen bijgekomen. Eén zo'n perceel werd in 1732 genoemd: het Buitenbos, omdat dit bosperceel "los" in de heide lag.⁵²¹ In 1819 omvatte het Sint Annabos 83 hectare. De grens van het Sint Annabos tegen het eigenlijke Geersbroek wordt gevormd door een "dijkje". Dit dijkje werd onlangs weer hersteld en er loopt een pad overheen. Het dijkje loopt op korte afstand van de Broekdreef die eveneens langs de rand van het (Geers)Broek loopt.⁵²² Op de grens tussen het Sint Annabos en Valkenberg ligt nog een duidelijke wal. Die wal zal niet bij een bosuitbreiding van na 1774 horen, maar de buitenwal van Valkenberg zijn!⁵²³ Vermoedelijk was heel het bos rondom met een walletje omgeven. In 1699 werd er een boerderij in het Sint Annabos vermeld. We moeten die situeren op de hoek van de Royaal Dreef en de Valkenbergse Dreef. Mogelijk was dat de boswachterswoning, zoals er ook in het Mastbos, Ulvenhoutse Bos en Liesbos waren. In dat geval dateert deze hoeve van het midden van de zestiende eeuw. De boerderij is tussen 1699 en 1746 afgebrand en werd niet meer herbouwd.⁵²⁴ Het boerderijterrein tekent zich in het bos nog af door een zware L-vormige wal. Het perceel is gewoon bebost. Omdat de ooit agrarisch gebruikte percelen nog als enkeerdgronden te herkennen zijn⁵²⁵, moet deze boerderij geruime tijd bestaan hebben en kan ze dateren van vóór de bosaanplanting: het was dan een bewoonde heining in de heide, net zoals de nabije Woestenbergse Hoef of de Leeuwerik.

⁵¹⁵ Buiks, 1990, 205 - 206.

⁵¹⁶ Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 17.

⁵¹⁷ Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 127.

⁵¹⁸ Kaart van de tienden van Bavel, 1669.

⁵¹⁹ Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649.

⁵²⁰ Buiks, 1983 - 1988, deel 10, 46.

⁵²¹ Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 36.

⁵²² Langs, en dus niet naar het Broek! Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 34.

⁵²³ Kaart van het St. Annabos, 1774.

⁵²⁴ Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 59.

⁵²⁵ Bles, 1987.

De centrale dreef van het bos heet de Royaal Dreef. Deze dreef is genoemd naar de echtgenote/weduwe van Willem II, een Engelse koningsdochter.⁵²⁶ Hij heeft een breedte van 27 meter (5 lange roeden) en werd al voor 1649 aangelegd.⁵²⁷ Ook het "halsje" van het Sint Annabos, de verbinding tussen het Ulvenhoutse Bos en het Sint Annabos, werd in het bosbeheer bij het Sint Annabos gerekend. Centraal in het halsje ligt de Sint Annadreef, die als een dam het dal van de Broekloop oversteekt. Het bruggetje over de loop werd het Bavel's Schoor genoemd. Een schoor is een eenvoudige houten brug, waarbij het brugdek geschoord wordt door schuine balken die op de beekoevers rusten. Nabij deze plek worden bos en beekdal nu door autowegen doorsneden. In 1758 wilde de Domeinraad een verbindingslaan met eikenbomen aanleggen tussen het Sint Annabos en het Chaambos. Alhoewel besloten werd daartoe gronden aan te kopen, lijkt deze dreef toch niet aangelegd te zijn.⁵²⁸ Misschien dateert de Lange Dreef in het Chaambos uit deze tijd, want die is gericht op het brugje over de Geersbroekse Loop. De Chaamse Dreef is tevens zichtlijn op de toren van de Bavelse kerk uit 1484. De Valkenburgse Dreef loopt practisch precies Noord-Zuid.

- 31.036 Vergroting van het Sint Annabos omstreeks 1650, voor 1669 zoals uit kaart van de Bavelse tienden, 1669 blijkt.
- 31.037 Bossen bij de Leeuwerik. Aanwezig in 1840, maar ze worden ook al in 1740 vermeld.⁵²⁹ Het merendeel zal toch wel van na 1750 zijn. Op de kaart van 1900 is het grootste deel weer heide.
- 31.038 Verdere vergroting van het Sint-Annabos, na 1669 en voor 1840.
- 31.039 In 1840 blijken er langs het Koolpad, op de grens van het ontgonnen Bavel'sbroek, bossen te zijn die vooral allerlei resthoeken opvullen. Ook in 1900 waren die bossen er grotendeels nog.
- 31.040 Halsje naar het St. Annabos, aanleg vermoedelijk omstreeks 1550.
- 31.041 Het Eikenperk. Vrijwel boomvrij perceel in 1698 verworven van de hoeve Woestenberg en nadien bebost. Markante wal op de oostgrens.
- 31.042 Rietschotten. Bos in 1837.
- 31.043 Van Mierlo Mastje. Bos in 1837.
- 31.044 Aan het Hoge Pad. Bosje in 1837.
- 31.045 Aan de Wolfsberg, tussen de Wolfsberg en de Pennedijk. Bos in 1837.
- 31.046 Kraaienberg. Bebossing van een oud duin. Bos in 1837.
- 31.047 Roskamtiend. Bebossing van noordelijk deel van het eigenlijke Geersbroek. Bos in 1837.
- 31.048 Biebergbos. Bos in 1837 en later omgevormd tot begraafplaats.
- 31.049 Moerke. Bosperceel aan het Ulvenhoutse Bos. Bos in 1837.
- 31.050 Bosje op de westpunt van de Ulvenhoutse Akker. Niet aangegeven op de kaart van het Mastbos, 1621, maar op die kaart is het precies de rand van het gekarteerde gebied. Aanwezig op de kaart van 1837, 1900, 1985. Misschien toch een heel oud bosje?
- 31.051 Bos ten zuiden van huis Koekelberg. Aanwezig op de kaart van 1837 en later. Een deel heet in de volksmond Roosbos. Oudere veldnamen wijzen niet op bos. Misschien hoort het bos bij de uitbouw van Koekelberg tot landgoed, 2e helft 18e eeuw.
- 31.052 bos aan de Scholbergse Baan. Aanwezig op topografische kaart 1837.
- 31.053 strook bos bij Valkeniersven. Aanwezig op topografische kaart 1837.
- 31.054 Hazeldonks Bos. Eerste vermelding 1722. Het is dus een van de oudere bosjes in de streek.⁵³⁰
- 31.055 Gelderdonken. Aanwezig op topografische kaart 1837.
- 31.056 Aan de Reibroeken. Aanwezig op topografische kaart 1837.
- 31.057 Aan de Bergvoort. Hier wordt voortdurend bos vermeld vanaf 1516.⁵³¹ Het kan dus een restbos(je) zijn!
- 31.058 2 bosjes aan de Moerstraat. Aanwezig op topografische kaart 1837.
- 31.059 Bossen bij de Kleine Hoef. Aanplant vanaf 1663 in kader van landgoedontwikkeling.
- 31.060 bossen aan Hazeldonkse Akker. Aanwezig op topografische kaart 1837.

⁵²⁶ Brekelmans, 1982-83.

⁵²⁷ Kaart van het Puttenbos en het Nonnenblik, 1649.

⁵²⁸ NAG, NDR 7954 f 606.

⁵²⁹ Buiks, 1983 - 1988, nr. 10, 56.

⁵³⁰ Buiks, 1986, nr. 4, 42.

⁵³¹ Buiks, 1986, nr. 2, 24 25.

- 31.061 in de Krochten. Aanwezig op topografische kaart 1837.
- 31.062 Wolfslaarbos. Aanwezig op topografische kaart 1837.
- 31.063 Het Kraaienbos op een sikkelvormig eiland bij het kasteel van Breda. Aanwezig op de Kaart van Breda, 1545. Het bos moet opgeofferd zijn voor de bouw van de nieuwe vesting Breda, ca 1531-1535. Mogelijk was het een restbos, maar waarschijnlijker is het een relatief jong bos, aangeplant bij het kasteel.

32 Molens

In en om Breda heeft een groot aantal molens gestaan.⁵³² De oudste groep bestond uit de door rivierwater aangedreven molens. Sommige zijn zo lang geleden gebouwd en zo vroeg al weer verdwenen, dat er amper een duidelijk spoor van te vinden is: de "spookmolen". Mogelijk waren dat kleine molens die de concurrentie met de latere, grotere, molens verloren. Vanaf 1421 was in Breda een sterke getijdewerking op de Mark voelbaar. Bij en na de aanleg van de nieuwe vestingwerken in de jaren 1531 – 1535 werden getijdemolens opgericht die hiervan gebruik maakten. Men liet bij vloed de grachten vol lopen, om ze vervolgens via de raderen van de molens bij eb leeg te laten lopen. Door de inpolderingen in westelijk Noord-Brabant en het verzanden van de Mark liep de getijdewerking in Breda terug en na 1700 lijkt dit systeem nog maar met moeite gewerkt te hebben. De laatste getijwatermolen, die op het kasteel, werd in 1826 gesloopt.

Windmolens waren in vergelijking met de watermolens een nieuwe vinding. De oudste vermelding van een windmolen in de ruime omgeving betreft een molen die in 1250 in Lillo of in Stabroek stond.⁵³³ De eerste windmolens bij Breda zijn niet lang daarna in de tweede helft van de dertiende eeuw opgericht. Ze stonden in groepjes van twee nabij oudere watermolens opgesteld. Ook aan de stadsmuur van Breda stond, aan het einde van de Molenstraat, een windmolen. Later zijn er op het platteland nog windmolens bijgekomen, terwijl op de nieuwe stadswallen van Breda een hele reeks windmolens opgesteld werd. Dit laatste schijnt overigens pas in 1619 gebeurd te zijn. Aanvankelijk waren alle windmolens houten standaardmolens. Vanaf 1680 werden steeds meer molens met een stenen romp en draibare kap gebouwd.

Tot 1800 kon men niet vrijelijk molens oprichten en waren de mensen gedwongen om van bepaalde molens gebruik te maken, zelfs wanneer die erg onpraktisch gelegen waren. Zo moesten de inwoners van Teteringen malen op de Zandbergen terwijl die van Ginneken helemaal naar Strijbeek moesten. De Liesbosse molen bediende zelfs de inwoners van Sprundel-Hertog! Na de opheffing van de heerlijke rechten en de belastingreglementen van de Republiek verzezen rond 1800 daarom molens op beter gekozen plaatsen, terwijl veraf gelegen molens buiten gebruik raakten. De Strijbeekse molen werd zelfs opgepakt en verplaatst naar Ulvenhout. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd stoomkracht ingevoerd in het maalderijbedrijf, maar pas in de twintigste eeuw werden er veel oude molens opgeruimd.

De meeste molens maalden graan tot meel. Sommige hadden een meer industriële taak: schorsmalen voor de leerlooiers, olieslaan, het vullen van textiel, het grutten van boekweit, zelfs het malen van snuif kwamen voor. Bij en in Breda waren er geen houtzaagmolens (er was wel een plan, maar dat ging niet door) en ook geen papiermolens. Net buiten de huidige westgrens van Breda stonden twee poldermolens, waarvan één nog bestaat (de Zwartenbergse molen). Op de grens met Rijsbergen stond een ijzerpletmolen die door het water van de Bredase Turfvaart aangedreven werd.

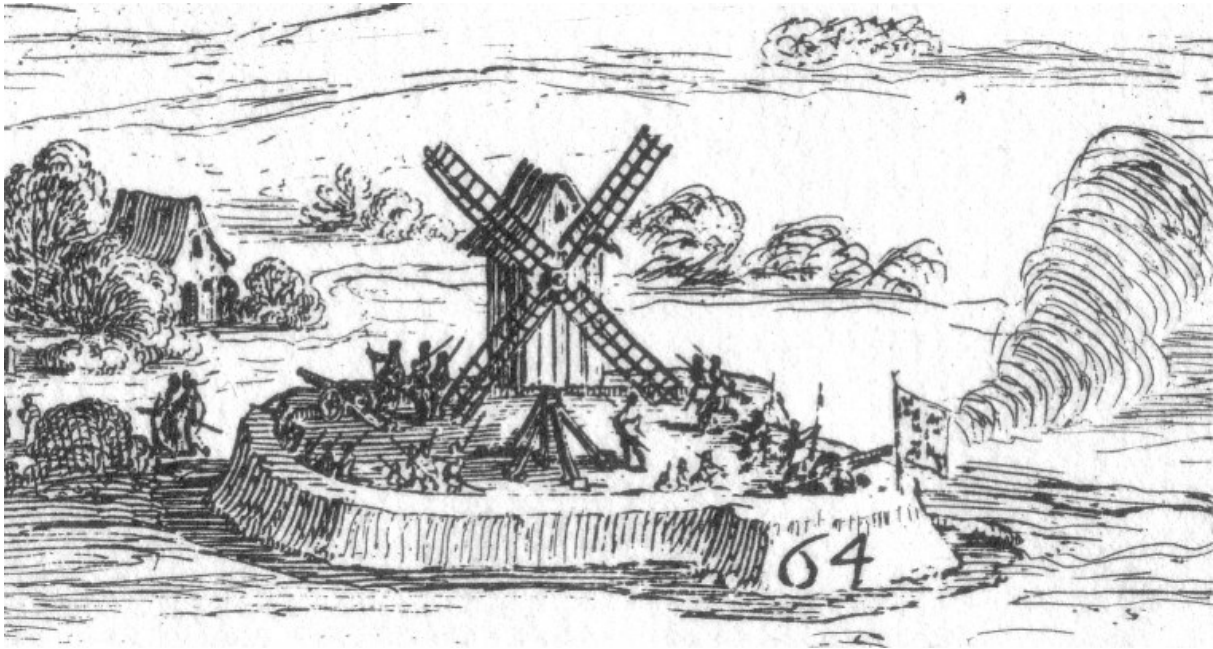
aandrijving	aantal
windmolen	33
watermolen	13
rosmolen	5
motor molen	2
realiteitsgehalte	aantal
echte molen	47
spookmolen	4
geplande molen	2
Totaal	53

Van de 53 molens in deze inventarisatie werden er 33 door de wind aangedreven en 13 door het water. Onder die laatste waren er 3 gerealiseerde getijdemolens. Er zijn veel meer motormolens en rosmolens geweest dan hier zijn opgenomen.

47 van de 53 molens hebben zeker bestaan. Daarnaast zijn er 4 molens waarvan we slechts een sterk vermoeden hebben, waarbij het ook nog zo is dat twee lokaties misschien maar voor één vroege watermolen staan. Voorts zijn twee niet gerealiseerde molenplannen opgenomen.

⁵³² Leenders, 1976ac, 1978e.

⁵³³ Dillo en Van Syngel, 2000, nr. 1008.

- 32.001 Liesbossemolen. Eerste vermelding 1477.⁵³⁴ Houten standerdmolen op een molenberg. In 1676 herbouwd als stenen beermolen op die molenberg. Het was de eerste stenen molen in de omgeving van Breda. Deze constructie vertoonde in de jaren 1930 grote scheuren en werd in 1938 of 1939 afgebroken. Het restant van de molenberg draagt nu een villa.⁵³⁵
- 32.002 De Negen Gebroeders, molen op de Beek. Stenen windkorenmolen, gebouwd 1862/1863. Genoemd naar de 9 zonen van de molenaar Dikmans van de Liesbossemolen. Pas in 1888 werd een woonhuis bij de molen gebouwd. In 1896 werd een 8 PK stoommachine bijgeplaatst, waarna nog enkele modernisering volgden. De molenberg werd in 1933 afgegraven en de wieken werden in 1938 verwijderd. Nu nog een molenromp, de kap is herplaatst, de bedoeling is dat er weer wieken aan komen.⁵³⁶
- 32.003 Molen van Terheijden. Middeleeuwse houten standerdmolen pal aan de Mark ten westen van de kerk. De molen bestond al in 1355.⁵³⁷ In 1644 is een nieuwe houten molen gebouwd op de locatie van 32.004.⁵³⁸
- 32.004 In 1644 is hier voor het eerst houten standerdmolen gebouwd.⁵³⁹ Deze molen werd afgebroken in 1742 en aan de andere kant van de Laakse dijk vervangen door De Arend (32.050).
- 32.005 Houten standerdmolen op molenberg aan de Molenstraat te Breda. Vermeld bij de bouw van de stadsmuur in 1332 en blijkbaar tegen 1364 reeds opgeruimd. De molenberg is archeologisch teruggevonden.⁵⁴⁰
- 32.006 Stenen getijdewatermolen op het kasteel van Breda. Bouw 1509, sloop 1826. De molentoren was 33 meter hoog en 12 meter breed. Boven de molenverdieping met twee paar stenen nog 4 verdiepingen. Vanaf 1720 heeft de molen bijna niet meer gemalen.
- 32.007 Houten standerdmolen gebouwd in 1618 op het bolwerk Spijtmansveld. Herbouwd na het beleg van 1637. In 1710 overgeplaatst naar Effen (nr. 32.013.)
- 32.008 Houten standerdmolen gebouwd in 1618 op het bolwerk Spijtmansveld. Alhoewel de molen ten oosten van de hoge bomen van het Valkenberg weinig wind ving en amper verpacht kon

⁵³⁴ GA Breda, afd. II, 19, 205: Lyesboschmoelen.

⁵³⁵ Verkooijen en Van Melis, 2004.

⁵³⁶ Verkooijen en Van Melis, 2004.

⁵³⁷ Cerutti, 1956, nr. 213.

⁵³⁸ NAG, NDR 7940 f 281; Van der Made, 1992, 28 - 31.

⁵³⁹ NAG, NDR 7940 f 281; Van der Made, 1992, 31 - 37.

⁵⁴⁰ Brekelmans, 1977b; Erens, 1928-1931, nr. 94.

- worden, liep hij in 1668 toch zware windschade op. In 1668 verplaatst naar Ginnekenseinde waar de molen "alle winden zal kunnen gebruiken" (nummer 32.024)
- 32.009 De Ploeg op het Leugenaarsbolwerk. Gebouwd in 1695 als particuliere houten standerdmolen. Tussen 1731 - 1789 herbouwd als rietgedekte achtkantige Hollandse molen met Zaanse karakteristieken. Olie- en schorsmolen. In 1890 afgebroken.
- 32.010 De Schorsmolen werd in 1590 door het schoenmakers en huidevettersambacht opgericht als een houten standerdmolen. In 1640 afgebrand, in 1642/4 herbouwd door de ambachten. Nogmaals afgebrand en herbouwd in 1749, opnieuw als houten standerdmolen. Gesloopt tussen 1830 - 1850.
- 32.011 Houten standerdmolen, gemeentemolen van Teteringen. Gebouwd in 1800, stoommachine erbij in 1890. In 1919 oude molen afgebroken, het maalderijbedrijf bleef nog bestaan tot na 1955. Er staat nog een typisch molenpakhuis.⁵⁴¹
- 32.012 Stenen windkorenmolen Vrede en Hoop. Gebouwd 1839, afgebrand 1898. De naam verwijst naar de vrede met België. Herbouwd met 10 zolders en 38 meter hoogte: de hoogste windkorenmolen van Nederland. Zo hoog gebouwd vanwege de hinder die de bomen van de Liesboslaan gaven bij de windvang. In 1914 werd een zuiggasmoter bijgeplaatst. Onttakeld 1927. Voor herstel wordt geijverd.⁵⁴²
- 32.013 Houten standerdmolen "Zelden Effen". In 1710 overgeplaatst van molen 32.007. Stilgezet 1907, afgebroken 1917 en vervolgens basis geworden voor een houtbedrijf.
- 32.014 Spookmolen, watermolen, aan de Houtbrug. Het is goed mogelijk dat deze molen niet bestond en dat de naastgelegen Molenbeemd hoorde bij molen 32.015.
- 32.015 Spookmolen aan de Oranjeboombrug. Deze watermolen bestond hoogstwaarschijnlijk voor 1300 aan de oude Molenvoort, later de Oude Molenbrug geheten. Bovenstrooms langs de Weerijds worden de gronden gesitueerd "bij de Oude Molen". Langs de Bijloop ligt het gebied De Vloed (overstromingsgebied bij een watermolen).
- 32.016 Ruisenaars Watermolen. Kennelijk in of kort voor 1310 gebouwd door Jan Ruisenaars en nadien door hem op halfpacht van de heer van Breda gehouden. Afgebroken na het gereed komen van de grote watermolen van Breda, nummer 32.022, in 1563.
- 32.017 Grote Ruisenaars windmolen of Keizersmolen. Standerdmolen. Aanwezig 1313, afgebroken in september 1624.
- 32.018 Kleine Ruisenaars windmolen of Dirksmolen. Standerdmolen. Aanwezig 1313, gesneuveld na 1572, voor 1600.
- 32.019 Nimmer Rust. Houten standerdmolen "Op de Punt" van de stadswallen, reeds vermeld in 1619. Herbouwd na het beleg van 1637, het was een schors- en korenmolen. De houten molen brandde in 1831 af en werd niet meer herbouwd.
- 32.020 Watermolen, volmolen, op de Gampel. Vermoedelijk aanwezig 1421 want toen liep een watermolen bij Breda schade door de St.-Elisabethsvloed. Dat moet haast wel deze molen geweest zijn. Gestopt 1563 bij het in gebruik nemen van de grote watermolen van Breda, nr. 32.022. Opgevolgd door Het Fortuin, nr. 32.023, bij de bouw waarvan men nog oude materialen van de Gampelse molen gebruikt heeft.
- 32.021 Molen van De Wijze op het bolwerk Holland. Gerrit Jan de Wijze kreeg in 1647 toestemming een windoliemolen te bouwen ten behoeve van zijn zeepziederij. Vermoedelijk na 1690 herbouwd als hoge stenen windmolen. Gesloopt tussen 1875 -1890.
- 32.022 Grote stadswatermolen van Breda. Gebouwd 1543 - 1563. Voor de watervoorziening werd de Weerijds via een kanaal naar de molen geleid. Blijkbaar werd in 1580 bij de bouw van de naburige Grote Inundatiesluis, de waterhuishouding van de Grote Watermolen veranderd en maalde deze sindsdien alleen nog op de westelijke vestinggracht die bij vloed volliep en door de molen weer leeg liep bij eb. De molen was dus een getijdemolen. Zeer grote molen met 3 waterpoorten en 4 raderwerken en stenenkoppels. Het gebouw was binnenmuurs 33 meter lang en 12 meter breed, met boven de molens 4 verdiepingen. Gebruikt als gevangenis vanaf 1812; afgebroken 1817.⁵⁴³

⁵⁴¹ Rehm, 1964.

⁵⁴² Beijer, 1993; Stichting "Vrienden van Molen Vrede en Hoop", 1995.

⁵⁴³ Van der Voort, 1984ab, 1985; GA Breda, Stadsarchief Hingman 415a, 725a, 2009.

- 32.023 Het Fortuin. Volmolen, in 1612 door de stad gebouwd als watermolen, getijdemolen. In 1712 aangevuld met een houten achtkantige windmolen op stenen achtkanten onderbouw. Weldra alleen door de wind aangedreven. Het volbedrijf liep niet meer. In 1728 / 52 omgebouwd tot oliemolen. Verwaarloosd, hersteld in 1838 als graanmolen. Laatste molenaar vertrokken in 1911. Gesloopt 1986. Bekend als de Molen het Fortuin of de molen aan het Van Coothplein.⁵⁴⁴
- 32.024 De Vier Winden. In 1668 werd een houten standerdmolen verplaatst van het Spijtmansveld (32.008) naar de zuidpunt van de vesting Breda. Herbouwd in steen in 1744. Opnieuw herbouwd in 1856, gebruikmakend van materialen van het gesloopte kasteel De Emer. Sloop in 1912, de materialen verhuisden naar de nieuwbouw van de molen van Ulvenhout.
- 32.025 Houten standaard windmolen op de Zandbergen. Vermeld 1313. Gesloopt voor 1558? Precieze plek onbekend.⁵⁴⁵
- 32.026 Houten standaard windmolen op de Zandbergen. Vermeld 1313. Afgebrand in 1624, herbouwd 1645 als houten standerdmolen op iets andere plek. In 1729 werd de houten molen vervangen door een veel hogere stenen molen die iets dichterbij de weg stond. Deze molen moest, net als zijn voorganger, malen voor de inwoners van Teteringen, voor wie de molen wel erg excentrisch lag. Dit komt in de naam Altever tot uiting. In 1794 werd de molen afgebroken omwille van de veiligheid vande vesting Breda.⁵⁴⁶
- 32.027 Watermolen aan de Zandbergen. Vermeld in 1280. De beek de Rulle werd vanaf IJpelaar door een kanaaltje naar deze molen geleid: de Molenlei. Zie 33.015 Afgebrand in 1637.⁵⁴⁷
- 32.028 Het Fortuin. Stenen windkorenmolen aan de Bavelselaan. Gebouwd in 1800 als gemeentemolen van Ginneken. In 1867 door de gemeente verkocht. De molen werd afgebroken ca. 1925. Het bedrijf werd verplaatst naar Raadhuisstraat 25, waar nog een gevelsteen te zien is. (zie 32.041)⁵⁴⁸
- 32.029 Pelmolen. Hollandse molen op werkloods aan een armpje van de Mark. Bouw 1699; diende als grut-, pel- en oliemolen. Sloop van de molenopbouw wegens bouwvalligheid in 1751. De werkloods is blijven staan. De dakconstructie is blijkbaar vernieuwd want ze zou geen sporen meer vertonen van de molenopbouw.
- 32.030 De Oranjeboom. Walmolen bij grote watermolen. Hier stond aanvankelijk de houten standerdmolen Krankentroost. Deze naam verwees naar de ligging vlak bij de Gasthuisvelden! Deze molen brandde in 1719 af en werd in steen herbouwd. De nieuwe molen werd De Oranjeboom genoemd. Afgebrand 1872, de resten zijn in 1874 opgeruimd
- 32.031 Molen op de Moerschans. In 1619 gebouwde houten windkorenmolen. Na het beleg van 1637 herbouwd maar al in 1639 weer afgebrand. Niet meer herbouwd.
- 32.032 De Valk. Windolie- en schorsmolen De Valk gebouwd in 1838 tegenover Valkrust aan de Ulvenhoutse Laan. Het was een achtkantige molen. In 1848 werd er een stoommachine bijgeplaatst. De stoommachine dreef vanaf 1850 ook een kunstwolfabriek aan. In 1861 werd de capaciteit van de machine verhoogd van 6 naar 20 pk, met een schoorsteen van 25 meter hoog. Er werd nu ook schors en verf gemalen en kunstheppip gemaakt. In 1879 werd het bedrijf gestaakt. Gebouwen en machines werden in 1880 verkocht.⁵⁴⁹
- 32.033 Tabaksmolentje van Van Eff op het St. Lambertusbolwerk op de stadswal bij de Nieuwe Huizen. Het kleine pletmolentje werd in 1711 gebouwd. Het was een eenvoudige constructie van een molenkast ter grootte van een schildwachthuisje, draaiend op een simpele verticale spil die gewoon in de grond stak. Het geheel was 1,5 tot 1,8 meter hoog met wieken van 4 meter lang. Het molentje plette en kneusde tabaksbladstelen die uit de tabaksbladen gescheurd waren. Het resultaat werd als snuif verkocht of onder de gewone tabak gemengd. Het molentje bleef tot na 1794 in gebruik.⁵⁵⁰ Op de kadasterkaart van 1832 staat het molentje niet meer.

⁵⁴⁴ Muntjewerff, 1985.

⁵⁴⁵ Op een hypothetische plek op de kaart aangegeven.

⁵⁴⁶ NAG, NDR 7953 f 465-466; Jansen, 1996-97b.

⁵⁴⁷ Zie voor de exacte locatie: Jansen, 1993a.

⁵⁴⁸ Cunen, 1935, 261 - 262.

⁵⁴⁹ Jansen, 1987, 1988.

⁵⁵⁰ NAG, NDR 7940 f 327, 329, 354, 363, 364, 379, 402; NDR 8455.

- 32.034 Plan tot bouw van een houten windmolen op een uitloper van de Grote Warande, nabij de Mark, om daarmee hout te zagen. Plannenmakers: Jac. Friers en Marijn van Gils uit Breda; en als concurrent Jac. van Vechelen die de Bredase magistraat achter zich weet. Octrooi werd eind in 1709 verleend aan Friers en Van Gils. Op 28 september 1710 retourneren de initiatiefnemers hun octrooi. Gek genoeg hoeft Van Vechelen nu ineens ook niet meer...⁵⁵¹
- 32.035 Rosgrutmolen van J. Daams aan de Vismarkt. Daams kreeg in 1610 onctrooi om met drie paarden een volcontinue boekweit-grutmolen te exploiteren.
- 32.036 Rosmolen over de Gampel. Bouw voor 1501 en gesneuveld in 1637. Locatie gegist.
- 32.037 Oliemolen van J.P. Deckers, 1693. Locatie gegist.
- 32.038 Rosmolen bij de Grote Watermolen. Bouw voor 1619, sloop na 1865.
- 32.039 Rosmolen op de Bouwerij, hoeve van de heer aan het Valkenberg. 1625 - 1663, dan verplaatst naar de Liesbosse Molen.
- 32.040 Stenen bergwindkorenmolen De Hoop in Bavel. Gebouwd in 1865.⁵⁵² Gerestaureerd in 1978.⁵⁵³ aanvankelijk 2 koppel stenen (koren, mout). Ergens tussen 1911 - 1925 derde koppel stenen erbij om run te malen, en een petroleummotor ter vergroting vande capaciteit. Kort na 1925 werd een zuiggasmoter geplaatst.⁵⁵⁴
- 32.041 Maalderij vooraan aan de Raadhuisstraat 25 in Ginneken. 1923, verplaatsing en modernisering van de molen Het Fortuin verdrop aan de Bavelse Laan. Gevel, gevelsteen.
- 32.042 Windkorenmolen De Korenbloem. Stenen molen met een berg eromheen van 8 meter hoog.⁵⁵⁵ In 1835 werd de Vossenbergs molen vanuit Strijbeek naar deze plaats verhuisd. Dat was een houten standaardmolen. Die brandde in 1909 af, waarna in 1912 de huidige molen werd gebouwd. In de molen zijn materialen gebruikt van de toen net gesloopte Bredase windkorenmolen De Vier Winden. Tussen die materialen zitten weer balken die afkomstig zijn van het in 1856 gesloopte kasteeltje De Emer. De stenen molen heeft volgens de molenaar altijd twee paar stenen gehad. Gerestaureerd in 1977.⁵⁵⁶
- 32.043 Project tot het bouwen van een door de Mark aangedreven volmolen. Vermoedelijke lokatie: aan de Bieberg. Voorstel uit 1643 van de Leidse lakenhandelaar Louis Paulmon om "boven Ginneken" en olie- en volmolen te bouwen die alleen 's winters zal malen. Het plan, dat in 1650 nog door Tentenier werd aangezwengeld, werd door de Nassause Domeinraad afgewezen wegens een vonnis over de vrije vaart op de Mark uit 1554.⁵⁵⁷ Ook in 1619 was er al een plan geweest voor zo'n molen, te bouwen door een timmerman uit Schiedam. Die noemt als locatie: een halve mijl boven Ginneken.⁵⁵⁸ De afstand van de Bieberg tot de Duivelsbrug is hemelsbreed ongeveer één kilometer.
- 32.044 Bij Couwelaar heeft misschien een watermolen gelegen. Enkele veldnamen zoals Molen, Molendries, Molenweg suggereren dat er bij Couwelaar op de Chaamsebeek een "spookmolen" gestaan heeft, die niet rechtstreeks in de archieven genoemd wordt.⁵⁵⁹ Een typisch watermolentoponiem als "Vloed" ontbreekt evenwel. Ook de juiste ligging is niet duidelijk, maar het bruggetje tussen het gehucht Couwelaar en Geersbroek lijkt een geschikte plek.⁵⁶⁰ Het kan overigens niet uitgesloten worden dat deze namen afgeleid zijn van de Molenweg die langs hier vanaf Geersbroek naar de Strijbeekse molen leidde, alhoewel dat op zo'n grote afstand (5 km) ongebruikelijk is.
- 32.045 Watermolen van Daasdonk. Vlak naast het huis lag de Molenbeemd die ook al veel eerder, in 1474, vermeld werd.⁵⁶¹ Vermoedelijk lag daar ooit een watermolen van de heren van

⁵⁵¹ NAG, NDR 7940 f 310-318.

⁵⁵² Buiks, 1983 - 1988, nr. 2, 48; Leenders, Dirven en Van Riel-van de Westerlaken, 1988.

⁵⁵³ Van Dort van Deursen, 1978-79, 10.

⁵⁵⁴ Van der Westerlaken, 1989-90.

⁵⁵⁵ Zoetmulder, 1974, nr. 63.

⁵⁵⁶ Van Dort van Deursen, 1978-79, 10.

⁵⁵⁷ NAG, NDR 7940 f 256-259; 274, 275.

⁵⁵⁸ NAG, NDR 7940 f 233; 7952 f 90.

⁵⁵⁹ Leenders, 1976c, 1978e.

⁵⁶⁰ Buiks, 1983 - 1988, deel 8, 54 - 55.

⁵⁶¹ Kaart van het Mastbos, 1621, perceel XXIX; Buiks, 1983 - 1988, deel 22, 115, geeft 1511 als oudste vermelding. Echter al

- Daasdonk.⁵⁶² Deze molen moet al vroeg opgeheven zijn, denkkelijk door concurrentie van grotere molens van de heer van Breda of wegens de eis van vrije scheepvaart op de Mark tot het land van Hoogstraten.⁵⁶³ Op de Bovendonk, dat is bij de Molenbeemd direct over de Mark, zijn twee niet dateerbare maalstenen (ligger en looper) gevonden. Die vondst is op die plek dus wel bijzonder intrigerend!⁵⁶⁴ De Daasdonkse watermolen kan als een "spookmolen" gekenmerkt worden: een molen waarvan het bestaan slechts uit toponiemen blijkt, maar die niet zelf in archiefstukken genoemd wordt. Vermoedelijk gaat het om een vroeg en klein type watermolen, in dit geval behorend tot het goed Daasdonk.⁵⁶⁵ Na de opkomst van grotere watermolens van de heren van Breda en Hoogstraten zijn deze kleine molens vermoedelijk onrendabel geworden of kortweg verboden. Op deze plek moet dus uitgezien worden naar archeologische sporen!
- 32.046 Molen aan de Oude Postbaan bij Diunt, net onder Ginneken. De molen staat aangegeven op de manuscripttopografische kaart van 1837, maar niet op de kadasterkaart van 1832. Op de kaart van 1894 (herzien 1904) is de molen weer verdwenen. Een kortstondig bestaan op een afgelegen plek!
- 32.047 Watermolen van Meersel. Nog steeds markante watermolen met toebehoren als toevoerkanaal, stuwkolk, stuw, brug, kolk beneden de molen en groot molenaarshuis. De molen dateert mogelijk van na 1380, vroeg-vijftiende eeuws? Het was een molen van de heer van Hoogstraten. De molen werd in 1736 in steen herbouwd, brandde af in 1809 en 1910, maar werd steeds herbouwd.⁵⁶⁶
- 32.048 Zwartenbergse molen. Landschappelijk dominante molen. Van de bedijking in 1507 tot 1721 kon de polder Zwartenberg uitwateren via de sluis waarmee de binnengedijkte Oude Mark aansloot op de Leurse Vaart. Door de vermindering van de getijwerking ten gevolge van bedijkingen, op- en dichtslibbing van de Mark, leverde dit steeds meer problemen op. Daarom werd in 1721 een windpoldermolen gebouwd. Deze houten molen brandde in 1888 af maar werd het jaar daar na door een stenen molen vervangen. In 1922 zuiggasmotor bijgeplaatst, 1952 dieselmotor. In de Tweede Wereldoorlog werd een kleine graanmaalstoel bijgeplaatst. De molen kan nu nog alleen op de wind draaien. Vanouds met een molenaarswoning die in 1794-95 vernieuwd werd.
- 32.049 Windpoldermolen van Crauwelgors. Van de bedijking in 1545 tot in de 18^e eeuw kon de polder Crauwelgors bij eb uitwateren op de Mark. Door de vermindering van de getijwerking ten gevolge van bedijkingen, op- en dichtslibbing van de Mark, leverde dit steeds meer problemen op. Daarom werd al voor 1755 een houten windpoldermolen gebouwd.⁵⁶⁷ In 1791 werd deze vervangen door een stenen molen. In 1885 kwam er een stoomgemaal voor in de plaats. Dit werd in 1980 opgeruimd, waarbij muurresten van de stenen molen werden aangetroffen.⁵⁶⁸
- 32.050 De Arend, stenen windkorenmolen van Terheijden. Opvolger van de houten standaardmolen aan de andere kant van de Laakse Dijk (32.004). Gebouwd in 1742 en in 1756 uitgebrand en weer opgebouwd aan de schans. Aanvankelijk hette de molen "Nassau Siegen". De naam "De Arend" komt voor het eerst voor in 1854. Nog steeds maalvaardige stellingmolen.⁵⁶⁹ Dominant in het open landschap.
- 32.051 De IJzermolen. Nadat het turftransport op de Turfvaart in 1740 was stilgevallen, werd het water van die vaart vanaf 1763 gebruikt om de slaghamers van de ijzerpletterij van de Rotterdamse firma Hoffmann aan te drijven: de IJzermolen. Het molengebouw stond juist in Rijsbergen, de woningen van de (Duitse) arbeiders in Princenhage en het huis van de opzichter stond dwars over de grens. De watermolen bleef als ijzerslagmolen in gebruik tot in 1852. Daarna dreef hij nog 4 jaar een oliemolen aan. In 1856 werd de molen gesloopt. Bij de watermolen hoorde een

in 1474 in ARAB, LvB, Den 2100bis f 52v.

⁵⁶² Leenders, 1976c, 1978e.

⁵⁶³ Brekelmans, 1969b.

⁵⁶⁴ Raap, 1995.

⁵⁶⁵ Leenders, 1976c; 1978e; 1996f, 397.

⁵⁶⁶ Havermans, 1973, 61; Laurysen, 1934.

⁵⁶⁷ Zoals blijkt uit de verpachtingsvoorwaarden van het Nieuw Veer, 1755, artikel 17. Van der Made, 1992, 19.

⁵⁶⁸ Van der Made, 1992, 18 – 20.

⁵⁶⁹ Van der Made, 1992, 37 – 61.

stuwkom. De naam van de toegangsweg, Sintelpad (24.060), herinnert nog aan dit ijzerverwerkend bedrijf. Het geheel was landschappelijk als een klein landgoedje uitgewerkt.⁵⁷⁰
32.052 Stenen windkorenmolen Alteveer op de Zandbergen. In 1729 werd de houten molen (32.026), die iets verder van de weg afstond, vervangen door een veel hogere stenen molen. Deze molen moest, net als zijn voorganger, malen voor de inwoners van Teteringen, voor wie de molen wel erg excentrisch lag. Dit komt in de naam tot uiting. In 1794 werd de molen afgebroken omwille van de veiligheid vande vesting Breda.⁵⁷¹

⁵⁷⁰ Kappelhof, 1974c.

⁵⁷¹ NAG, NDR 7953 f 465-466; Jansen, 1996-97b.

33 Kanalen

Buiten de turfvaarten (zie 22.003 en 22.004) zijn bij Breda nog een aantal wateren gegraven. Het grootste project was de kanalisatie van de Mark en de Aa of Weerijs. Daaraan werd al in 1619 gewerkt en in 1760 volgden verdere kanalisatiewerken, maar het werk werd pas in de jaren 1960 - 1980 snel afgerond. Voor de waterhuishouding van de Bredase watermolens werden wat kanaaltjes gegraven en ook de Bredase singels zijn, op kleine stukjes na, helemaal gegraven. De waterhuishouding van Teteringen vertrouwt geheel op een aantal kennelijk gegraven waterlopen.

We onderscheiden drie categorieën: bevaarbare kanalen of gekanaliseerde rivieren; gegraven molenwaters en ontwateringssloten die met ontginning en/of grensafbakening te maken hebben. In totaal gaat het om ruim 70 kilometer gegraven water.

categorie	aantal	lengte (m)
kanaal	14	37.235
molenloop	3	2.600
sloot	25	31.785
Totaal	42	71.620

- 33.001 Markkanalisatie ca. 1970, deels al ca 1930.
- 33.002 Markkanalisatie ca. 1970: zwaai kom aan het Markkanaal
- 33.003 Haven De Krochten, ca 1967?
- 33.004 Haven van Backer en Rueb, 1923.
- 33.005 Rechttrekking 1760 bij Asterd.
- 33.006 Rechttrekking 1760 bij Abroek.
- 33.007 Kanaal van de Ruisenaars Watermolen naar de Grote Watermolen, 1563. Hiermee werd het water van de Aa of Weerijs naar de Grote Watermolen geleid. Bovendien kwam hierdoor de oude loop van de Weerijs beneden Ruissenaars watermolen vrijwel droog te staan. Ook de doorstroming van de Gampel en de Donkvaart kwam zo in het gedrang. In 1580 afgeleid naar de Grote Inundatiesluis.⁵⁷²
- 33.008 Verlegging van het kanaal van de Ruisenaars Watermolen naar de Grote Watermolen uit 1563 / 1580 in verband met veranderingen aan de vesting, 1683.
- 33.009 Verlegging van de uitmonding van de Zaanmark naar de Mark, 1563. Deze datering zou goed passen bij de andere waterstaatswerken rond de Grote Watermolen.
- 33.010 Verlegging van de Weerijs bij de Bernhardsingel, ca. 1930.
- 33.011 Verlegging van de Mark bij de Baronielaan, 1960?
- 33.012 Markkanalisatie 1970
- 33.013 Weerijskanalisatie 1970.
- 33.014 Singels van Breda, ca. 1870-1880.
- 33.015 De Molenlei, 1500 meter lang voedingskanaal voor de watermolen aan de Zandbergen, gegraven vóór 1280. Langs de noordzijde lag een wal van de uitgegraven grond: de Molengracht. In 1933 was er een voorstel om het ooit gegraven deel om te zetten in een riool en het meeste water vanaf Ijpelaar via een nieuwe waterloop naar een punt bovenstrooms van Ginneken af te leiden. Dat plan ging niet door. Dichtgegooid kort na 1947, waarbij het water afgeleid werd richting Ignatiusziekenhuis.⁵⁷³
- 33.016 Nieuwe Molenlei, gegraven ca. 1960.
- 33.017 Markkanaal. Aanleg 1913-1915.⁵⁷⁴
- 33.018 Hoeveneindse Sloot, tevens noordgrens van ontginningsblok Meerberg. Vermoedelijk van rond 1300.

⁵⁷² Laarakker, 1984a; Van der Voort, 1984ab, GA Breda, Stadsarchief Hingman 415a, 725a, 2009.

⁵⁷³ Dirven, 1980-81a; Leenders, 1992-93; Van der Heijden, 2000.

⁵⁷⁴ Ten Horn-Van Nispen, 1996, 120.

- 33.019 Hanensloot. Ontwatering van het ontginningsblok aan de Heistraat dat uit het begin van de 14^e eeuw zal dateren.
- 33.020 Laanzichtslot, langs de kapel van Teteringen. Ontwatering van het ontginningsblok aan de Heistraat dat uit het begin van de 14^e eeuw zal dateren. In de 17^e eeuw wat doorgetrokken om de ontginning van Laanzicht te ontwateren.
- 33.021 Hoge Akkersloot. Vermoedelijk 13^e eeuwse afwatering van het akkercomplex bij Teteringen.
- 33.022 langs het Bergse Pad. Dit is de achterkant van de hoeven van het Hoeveneind. Ca. 1300.
- 33.023 Hartelse Vliet. Kaart 1659 meldt dat deze sloot pas nieuw gemaakt zou zijn.⁵⁷⁵
- 33.024 grenssloot tussen Teteringen en Terheijden.⁵⁷⁶ Vermoedelijk uit de tijd van de grote uitgiften in en om de Vucht, dus ca 1335.
- 33.025 sloot om het Hooghout, waardoor de vermoede natuurlijke beek bij de ontginning om het bos heen gelegd werd. Later aangepast aan buitengrens vesting Breda. Vermoedelijk uit de tijd van de verkaveling van de Bredase Aard, dus na 1332.
- 33.026 buitensloot vesting Breda aan de oostzijde: langs de Loopschans. Ca. 1683 gegraven.
- 33.027 Brede sloot in de Grazen bij de Zandberg. Gegraven in 1618. Op de Kaart van de grens tussen Ginneken en Teteringen bij de Zandbergen, 1658, heet deze sloot: "Out Molenvaertje, 1618 gemaakt". Het vaartje kwam precies uit bij de oude windmolenberg.
- 33.028 kwelsloot? Langs de Baliëndijk en aansluitend op het loopje bij Biesdonk. Vermoedelijk uit de tijd van de verkaveling van de Bredase Aard, dus na 1332.
- 33.029 Sloot van Teteringse Dijk naar Baliëndijk. Vermoedelijk uit de tijd van de verkaveling van de Bredase Aard, dus na 1332.
- 33.030 buitensloot van de vesting Breda aan de noordzijde. Gegraven 1683.
- 33.031 grenssloot tussen Lijndonk en Molenschot. De sloot sluit aan op de bovenloop van de Molenlei / Rulle. Middeleeuwen.
- 33.032 Sloot langs de zuidkant van de Woestenbergsche Hoef, uitmondend in de Geersbroekse Loop. Vermoedelijk 15^e eeuw, ten tijde van de ontginning van de Woestenbergsche Hoef.
- 33.033 Grenssloot van het Sint Annabos aan de kant van de Eikberg en Woestenbergsche Hoef. Deze sloot zal dus dateren van de aanleg van dat bos, 1551 – 1564.
- 33.034 Kanalisatie van de Galderse Beek, 1700, ten behoeve van de aanleg van de Schotse Polder van Daasdonk.
- 33.035 Breebroeksloop. Afwateringssloten van de Breebroeken. Sluit aan op de Berkloop. Percelen in de Breebroeken heten al in 1562 te grenzen aan een "schoubeke". De sloten zijn dus 16^e eeuw of ouder.⁵⁷⁷
- 33.036 Gegraven bovenloop van de Hazeldonkse Beek, om onder andere De Bunders te ontwateren. De sloot is tevens de achtergrens van de hoeve De Bigtelaar die al in 1420 bestond.⁵⁷⁸
- 33.037 De Leiloop. Grenssloot in De Mosten. Die grens werd al beschreven in 1490.⁵⁷⁹
- 33.038 Afwatering van de westkant vande Mosten op de Hazeldonkse Beek. Gezien de datering van de andere afwateringssloten in deze buurt vermoedelijk ook 15^e eeuw.
- 33.039 afwatering van de vennen in Baarschot bij Dorst. Mogelijk onderdeel van de verkaveling door Christoffel Verhoff, 1656.
- 33.040 Markverlegging bij Daasdonk, vermoedelijk rond 1700 toen het landgoed opnieuw ingericht werd.
- 33.041 Nieuwe Donkvaart. Gegraven in 1619 in het kader van de aanleg van de Prinsenkade. Dichtgeworpen in 19^e of 20^e eeuw. Uitmonding in de Haven onzichtbaar gemaakt door de demping van de haven ca 1970.⁵⁸⁰
- 33.042 Oude scheisloot in de Ganzenweide. De sloot werd op de Kaart van de grens tussen Ginneken en Teteringen bij de Zandbergen, 1658 al als "oud" aangeduid.

⁵⁷⁵ Kaart van de grens tussen Teteringen en Terheijden, 1659.

⁵⁷⁶ Kaart van de grens tussen Teteringen en Terheijden, 1659.

⁵⁷⁷ Buiks en Buiks-Hendrickx, 1986, 39.

⁵⁷⁸ Buiks en Buiks-Hendrickx, 1986, 28 - 29.

⁵⁷⁹ Van der Hoeven, 1920, 346 ev..

⁵⁸⁰ Van Beek, 1994.

34 Bestuurlijk

In deze rubriek zijn enkele plaatsen samengebracht die herinneren aan vroegere en zelfs nog actuele bestuurlijke en gerechtelijke situaties.

categorie	aantal	opp (ha)
criminele zaken	7	12
gemeynte	18	1.592
grenspaal	26	0
raadhuis	8	0
vrijheid Breda	1	661
Totaal	60	2.265

Onder “criminele zaken” zijn plaatsen van galg en rad geteld, maar ook gevangenissen, rechtbanken en het rijkstuchthuis. Grenspalen staan niet alleen op de grens met België, ze werden door de eeuwen heen op vele plaatsen opgesteld. Voorzover bekend zijn ze hier opgenomen. De stad Breda had al in de middeleeuwen een stadhuis. In Ginneken, Princenhage en Teteringen verzezen de eerste raadhuizen pas in 1790 – 1800. Daarna zijn er, mede door gemeentelijke herindelingen nog enkele bijgebouwd en weer verlaten.

De “Vrijheid Breda” is het gebied waar de middeleeuwse stadsvrijdom gold. Dat gebied was ruimer dan de negentiende eeuwse gemeente Breda, maar beduidend kleiner dan het gebied waarover schout en schepenen van Breda met de binnen- en buitenburgemeester waakten, want dat omvatte heel de negentiende eeuwse gemeenten Breda en Teteringen.

Gemeynte	Opheffing
Gemeynt Aard Breda	1332
Manensveld en Rietschotten	1615
Gemeynte van het Geersbroek	voor 1644
Gemeynt Ganzenweide	1650 - 1670
Gemeynt Groenstraat Teteringen	1650 - 1670
Gemeynte Aard Princenhage	1650 - 1670
Gemeynte Herstal Overa	1650 - 1670
Gemeynte van Beerschot	1650 - 1670
Gemeynte van Buurstede	1650 - 1670
Gemeynte van de Beek	1650 - 1670
Gemeynte van Heilaar	1650 - 1670
Gemeynte van Kamerschot	1650 - 1670
Gemeynte van Overveld	1650 - 1670
Koppersheininge	1650 - 1670
Gemeynte Bavelbroek	1661
Gemeynte van de Neringe	1701
Gemeynte van de Balleman	1732
Gemeynte Hazeldonkse Aard	XX

Gemeynten zijn in en om Breda terreinen waarop bepaalde boeren een gemeenschappelijk gebruiksrecht hadden, met uitsluiting van anderen. De gerechtigden betaalden daarvoor een cijns aan de heer van Breda die pro forma eigenaar bleef van die gronden. Groot verschil met de gemeynten van de hertogsdorpen in de Meierij en het Land van Turnhout is dat men daar wél een officieel charter had om zijn rechten te bewijzen. In het Bredase was dat niet het geval. Rond 1650 maakte de Nassause Domeinraad daar gretig gebruik van om die gemene gronden alsnog aan Jacob Beens en andere ontginners te verkopen, tot groot verdriet van de boeren. Dat maakt wel dat de gemeynten rond Breda bijzonder vroeg opgeheven en verdeeld werden, vergeleken met die in de Meierij en het Land van Turnhout, waar ze tot tegen of zelfs na 1800 bleven voortbestaan. Een dergelijk lang leven was bij Breda alleen voor de gemeynte van de Hazeldonkse aard weggelegd.

- 34.001 Voormalig gemeentehuis van Prinsenbeek. Bouw: ca 1975, gebruikt als gemeentehuis tot en met 1996.
- 34.002 Gevangenis van Burgst. Aldus wil het verhaal dat oude lieden in 1659 vertelden en dat ook rond 1970 nog opgetekend werd. De stenen kamer die op de Singeltjes de houtbouw-toren rond 1500 vervangen had, zou als gevangenis van de heer van Burgst gediend hebben. De heer van Burgst pretendeerde de hoge rechtsmacht te bezitten. Heer Jasper van Spangen zou er nog eens ene Voesenek opgehangen hebben. Dat zou dan in de vroege 16^e eeuw gebeurd zijn. Bij het beleg van Breda in 1624/1625 brandde de Gevangenis af, met de documenten waaruit al die rechten zouden blijken. Datering daarom: 1500 – 1625.
- 34.003 De Galgenakker van Burgst. Ook dit is een onderdeel van de Burgstse pretenties en ook hierover weet men van alles te vertellen. Met het naastgelegen Heksenwiel vormt deze akker zelfs een uitgesproken focus van volksverhalen. Datering 1500 – 1625, zie overigens 34.002.
- 34.004 Stadhuis Breda
- 34.005 Complex van rechtbank, huis van bewaring, Koepelgevangenis en een rij dienstwoningen.
- 34.006 Galg van Breda aan het Cadettenkamp. De oude lokatie.⁵⁸¹
- 34.007 Galg van Breda aan het Cadettenkamp. Andere oude lokatie.⁵⁸²
- 34.008 Grenspalen gesteld tussen Rijsbergen en de Hage in 1723.⁵⁸³
- 34.009 Voormalig raadhuis van Princenhage, 1790.
- 34.010 Voormalig raadhuis van Ginneken en Bavel, 1792. In gebruik gebleven tot 1964, vanaf 1942 als gemeentehuis van Nieuw-Ginneken.⁵⁸⁴
- 34.011 Schepenbank van Hartel, functioneerde 1327 - ca 1410. Onbekend of deze bank een traditionele vergaderplaats had en waar dat dat precies was.
- 34.012 Dorpshuis van Teteringen, 1800 - 1843.
- 34.013 Gemeentehuis van Teteringen, 1843 - 1996.
- 34.014 Grenspalen Teteringen - Oosterhout. Geplaatst na conflict 1725.⁵⁸⁵
- 34.015 Gevangenentoren Breda. Gebouwd als onderdeel van de stenen ommuring van ca 1332. Gebruikt als stadsgevangenis tot 1810 en afgebroken ca 1865?
- 34.016 Grensstenen Bavel - Gilze, zoals aangegeven op kadasterkaarten Ginneken sectie B en C.
- 34.017 Grenspalen Heusdenhout - Teteringen. Aangegeven op de Kaart van de grens tussen Ginneken en Teteringen bij de Teteringse Dijk, 1659. Vermoedelijk geplaatst in 1597.⁵⁸⁶
- 34.018 Gemeentehuis Nieuw-Ginneken. Gebouwd 1964 naar ontwerp van Alphens Sievers. Met toren en carillon van 23 klokken van Petit en Fritsen. Het gemeentehuis werd in 1978 uitgebreid. Het is als gemeentehuis voor Nieuw-Ginneken in gebruik gebleven tot en met 1996.⁵⁸⁷
- 34.019 De Hey-Acker, Rijkstuchthuis met goed bewaarde kern uit 1906.
- 34.020 Grenspaal 220, geplaatst 1843. Voordien stond hier al een grenspaal, zoals blijkt uit de kadasterkaart.⁵⁸⁸ Deze paal bestond al in 1490.⁵⁸⁹
- 34.021 Grenspaal, tussen paal, ongenummerd, nabij trambaan.
- 34.022 Grenspaal 221 bij De Bunders.
- 34.023 Twee grenspalen tussen Rijsbergen en Ginneken ter weerszijde van de Oude Postbaan.⁵⁹⁰ Hier stond aan de Vosdijk bij de Baleman in 1490 al een grenspaal.⁵⁹¹
- 34.024 Oude grenspaal tussen Zundert, Rijsbergen en Meer op de hoek van De Bunders. Vermoedelijk ook al van voor 1490.⁵⁹²

⁵⁸¹ Buiks, 1990a, 89.

⁵⁸² Buiks, 1990a, 89.

⁵⁸³ Dirven en Leenders, 1973.

⁵⁸⁴ Leijten, 1981-82.

⁵⁸⁵ Van Mosselveld, 1958.

⁵⁸⁶ Van Goor, 1744, 300-303.

⁵⁸⁷ Leijten, 1981-82; Jespers, 1981-82; Van Beek, 2003-03a.

⁵⁸⁸ Kadastrale minuutkaart Rijsbergen sectie E, blad 3.

⁵⁸⁹ Van der Hoeven, 1920, 346 ev..

⁵⁹⁰ Kadastrale minuutkaart Rijsbergen sectie E, blad 3.

⁵⁹¹ Van der Hoeven, 1920, 346 ev..

⁵⁹² Kadastrale minuutkaart Rijsbergen sectie F, blad 2.

- 34.025 Gemeynt Aard Breda. In 1280 uitgegeven aan de inwoners van Breda. In 1332 werd aan hen al weer vergund het gebied te verdelen en te verkopen, waarna het rap ontgonnen zal zijn. De Aard van Breda leefde tot 1927 voort als de merkwaardige uitloper van de gemeente Teteringen ten zuiden van Breda.
- 34.026 Gemeynte van de Hazeldonkse Aard. Deze gemeynt bleef nog tot in de 20ste eeuw bestaan als gezamenlijk eigendom van diverse personen.⁵⁹³ De begrenzing is naar de reconstructie door Brekelmans, 1957.
- 34.027 Gemeynte van Overveld. Opgeheven en ter ontginning uitgegeven aan Beens en Cannaerts, 1650. Een gedeelte ontsnapte aan beide heren en bleef nog een tijdje heide.
- 34.028 Gemeynte van Buurstede. Opgeheven en ter ontginning uitgegeven aan Beens, 1650.
- 34.029 Gemeynte van Beerschot. Opgeheven en ter ontginning uitgegeven aan Beens, 1656.
- 34.030 Gemeynte van de Aard in Princenhage Opgeheven en ter ontginning uitgegeven aan Beens, 1650.
- 34.031 Gemeynte van de Herstal op Overa. Opgeheven en ter ontginning uitgegeven aan Beens, 1650.
- 34.032 Gemeynte van het Bavelbroek of Wervenschot. Onderdeel van de "gemeynte van Wervenschot, Camerschot, Coppersheyninge ende Gansweyde". In de volksmond ook wel de Kikvorsenpolder genoemd. De grens tussen de parochies en tiendgebieden van Ginneken en Bavel liep langs een oude schouwsloot (hier: nrs 15.026 en 15.036 van Fysisch Landschap). Het gebruik van het Wervenschot was gereguleerd via broekrechten die verbonden waren aan omringende landerijen. In 1562 stond de heer van Breda toe deze gemeynt te verdelen onder de gerechtigden, maar door uit uitbreken van de "Troebelen" kwam er niets van terecht. Er waren toen 76 broekrechten voor 64 gerechtigden. Opgeheven en ter ontginning uitgegeven aan Jacob Beens en anderen in 1650. Na de nodige ruzies en processen in 1661 verdeeld onder de oude gerechtigden in 105 kavels van ieder 395 vierkante lange roeden (1,27 hectare, in totaal ca. 135 hectare). Het op onze kaart aangegeven gebied meet slechts 106 hectare: Wervenschot was dus iets ruimer!⁵⁹⁴
- 34.033 De gemeynte van de Neringe, waar de boeren van Kersel hun beesten lieten grazen, kwam in 1699 onder druk. De heer van Breda wilde het 29 hectare grote deel waar een goede veenlaag in zat verkopen aan turfondernemers. Dit deel werd in 14 kavels verdeeld, die op een kaart uit 1699 zijn weergegeven.⁵⁹⁵ Een groot aantal van de perceelslijnen is ook nu nog herkenbaar: blijkbaar is deze verkoop doorgegaan ondanks de protesten van de geburen, die in 1701 klaagden dat er al een grote hoeveelheid turf was afgevoerd. Ze konden nadien slechts beschikken over een aanliggend stukje van de Neringe dat niet verkocht werd en dat door een dammetje van de rest gescheiden was. In het kader van deze verdeling en afgraving werd de Kerselse Beek wat breder gemaakt: boven 2,1 meter breed, de bodem 1,2 meter breed. De gedupeerde omwonenden werden verplicht dit werk uit te voeren, want het zou slechts achterstallig onderhoud betekenen. Dat karwei wreef natuurlijk wel extra zout in de wonde!⁵⁹⁶ Onbekend is of de turf helemaal per kar naar Breda gebracht werd, of dat de rit slechts tot aan de Mark ging, waar men de turf op schuiten laadde voor verder transport. De Kerselse Beek was in ieder geval te smal voor de gewone turfschuiten.
- 34.034 Het eigenlijke Geersbroek was gemeen: in 1564 werd het aangeduid als "de gemeynte van tGheertbroeck"⁵⁹⁷ Het gebruik was er verdeeld in broekrechten en deze rechten waren deelbaar. In de zeventiende eeuw werden die rechten gelijkgesteld aan oppervlakten, maar dan blijkt dat die oppervlakten erg verschillen: van 0,5 tot 2 bunder.⁵⁹⁸ Op een kaart uit 1783 werden in het Geersbroek 38 eigenaren gesitueerd.⁵⁹⁹ De kadasterkaart van 1832 laat zien dat het eigenlijke broek in een vijftigtal strookjes verdeeld was. Vermoedelijk is dat het resultaat van een zeventiende-eeuwse omzetting van de broekrechten in percelen grondeigendom gevolgd door verdere verdeling.

⁵⁹³ Brekelmans, 1957.

⁵⁹⁴ Buiks, 1981-82b; Kaart van de tienden van Bavel, 1669.

⁵⁹⁵ Buiks, 1983 - 1988, deel 23, 123 - 125; Kaart van de Neringe bij Galder, 1699.

⁵⁹⁶ GA Breda, OA Ginneken en Bavel, 755.

⁵⁹⁷ Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 127.

⁵⁹⁸ Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 135.

⁵⁹⁹ Kaart van het Ulvenhoutse en het St. Annabos en de hoeve van Ulvenhout, 1783.

- 34.035 Gemeente van de Beek. Opgeheven 1650 maar niet ontgonnen. Ontginning pas 18e-19e eeuw.
- 34.036 Gemeente van Kamerschot. Onderdeel van de "gemeente van Wervenschot, Camerschot, Coppersheyninge ende Gansweyde".⁶⁰⁰ Vermoedelijk ook opgeheven 1650 maar heil gebleven.
- 34.037 Gemeente van Heilaar. Klein perceel, vermoedelijk ook rond 1650 opgeheven.
- 34.038 Gemeente van Manensveld en de Rietschotten ten zuidoosten van Ulvenhout. Aangegeven zijn percelen die er vermoedelijk toe behoorden. Ze geven de indruk dat het om een aanvankelijk groter, meer aaneengesloten, geheel gaat. In 1699 was sprake van "gegoeiden int Geert Brouck ende Rijkenschoot".⁶⁰¹ Blijkbaar was Riekenschot ook een stuk gemene grond, net als (delen van) het Geersbroek. Het grensde aan of was zelfs gelijk aan de gemeente van het Manensveld. Mogelijk is de naam Riekenschot geworden tot Rietschot(ten).⁶⁰² Bij Riekenschot lag in 1634 de Wolfsberg: een terrein met bouwland en schaarhout.⁶⁰³ Voorts waren er herinneringen aan venetjes in de namen Blik en Bliet.⁶⁰⁴ De resten van deze gemeente werden in 1615 verkocht.⁶⁰⁵
- 34.039 Gemeente Ganzenweide. Omstreden weidegebied tussen Breda (Teteringen) en Ginneken. Onderdeel van de "gemeente van Wervenschot, Camerschot, Coppersheyninge ende Gansweyde".⁶⁰⁶
- 34.040 Gemeente van Koppersheyninge. Onderdeel van de "gemeente van Wervenschot, Camerschot, Coppersheyninge ende Gansweyde".⁶⁰⁷ Vermoedelijk ook opgeheven 1650 maar heil gebleven. Ligging vermoed op basis van benaming Koppegroesen.⁶⁰⁸
- 34.041 De "gemeente Teteringen" bezat in 1634 al geruime tijd de Groenstraat als "gemene weg".⁶⁰⁹
- 34.042 De Vrijheid van Breda. Het volle stadsrecht van Breda gold alleen binnen dit gebied, dat dus veel kleiner was dan het gebied waarover de Bredase schepenen bevoegd waren en dat tot 1800 ook Teteringen omvatte. Of het vrijheidsgebied al in 1212⁶¹⁰ zo groot was is onbekend. Mogelijk beperkte het zich toen nog geheel tot de oostelijke oever van de Mark. De in 1280 uitgegeven gemeente van Breda lijkt in 1597 geheel tot de Vrijheid te behoren. De toen afgegeven getuigenissen⁶¹¹ en de rond 1659 gemaakte kaartjes lieten toe de grens min of meer betrouwbaar te reconstrueren. Ook is gebruik gemaakt van kaartjes uit 1823-1824⁶¹² toen de gemeentegrens van Breda bepaald moest worden.
- We volgen de grens vanaf de Mark ten noorden van Breda, met de klok mee. De kaartjes van 1823-24 leggen de grens op de Krochtdijk en voegen heel de Belcrum polder bij de Bijvang. Dan een stukje Terheijdense Weg en vervolgens ten zuiden van de herberg De Druif langs een perceelsgrens oostwaarts. Die lijn is doorgetrokken getekend, maar de kadasterkaart laat zien dat de perceelsgrenzen niet zo lopen! Vermoedelijk werd het beekje ter plaatse bedoeld, maar dat komt ten noorden van De Druif aan de Terheijdense Weg. Dan gaat het met grote hoeken langs het Biesdonkwegje, door de bocht waar het Vuchtstraatje op de Baliëndijk aansluit, en dan een lange rechte sloot naar het zuiden. Heel deze lijn is een waterloop, de gegraven bovenloop van genoemd beekje. Dat gaat precies door de duikers. De kadasterkaart noemt de hier door Breda geclaimde hoek ter weerszijde van het Vuchtstraatje: "De Bijvang"!

⁶⁰⁰ Buiks, 1981-82b.

⁶⁰¹ Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 88.

⁶⁰² Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 89; 150.

⁶⁰³ Buiks, 1983 - 1988, deel 5, 116-117.

⁶⁰⁴ Buiks, 1983 - 1988, deel 4, 30; 5, 126 - 127.

⁶⁰⁵ Jansen, 1999-00c, 283 - 285.

⁶⁰⁶ Buiks, 1981-82b.

⁶⁰⁷ Buiks, 1981-82b.

⁶⁰⁸ Buiks, 1983-88, deel 9, kaart.

⁶⁰⁹ RANB, PF 84 Martini, 17r: De gemeente van Teteringen van den gemeenen wege te weten de Groenstrate aldaer 9 d.l.v.

⁶¹⁰ Op 23 februari 1212 blijkt dat de heer van Breda minstens twee "opida libera" bezit. Daarvan moet Breda er één zijn en de "vrijheid" die men er genoot zal een zeker gebied(je) omvat hebben.

⁶¹¹ Van Goor, 1744, 300-303.

⁶¹² Kaart van gemeentegrens van Breda met Teteringen en Ginneken, 1823; Kaart van gemeentegrens van Breda met Princenhage, 1823; Kaart van gemeentegrens van Princenhage met Ginneken en Rijsbergen, 1824; Kaart van gemeentegrens van Princenhage met Teteringen en Breda, 1824..

De kaartjes uit 1823-24 leggen aan de zuidoostzijde de grens van de Bijvang op de in 1683 aangelegde Loopschans. Ofwel was dat ruimer dan de oude Bijvang, ofwel moeten we toch het gedeelte van de Breda Aard aldaar (de "slurf" van Teteringen) tot de Bijvang rekenen. De verklaringen uit 1597 laten die mogelijkheid open en zo is het getekend.

Aan de zuidzijde van de stad claimt Breda in 1823-24 slechts de "Grote Spie". De verklaringen uit 1597 en ook de kaartjes van 1659 leggen de grens wat zuidelijker en die hebben we geprobeerd te reconstrueren.

Aan de kant van de Heuvel zijn de kaartjes van 1659 en 1823-24 het wonderwel eens.

Bovendien kan die lijn heel goed passen bij de beschrijving uit 1597. Hetzelfde geldt voor de grens in Abroek. Dat een hoek van die polder onder Breda viel wordt nog bevestigd door het feit dat in het polderbestuurtje zowel mensen uit Breda als uit Princenhage zitting hadden. De grens laat ik aan de Mark komen op het punt tot waar het Trekpad na 1824 tot de gemeente Breda gerekend werd.

- 34.043 De gemeynte van de Balleman, die mogelijk op het einde van de vijftiende eeuw gevormd werd, werd na 1732 verdeeld en opgeheven. In 1634 waren er 5 gerechtigden in "een stuck erffs genaemt den Baeleman", dat 15 hectare groot was en ook wel De Gemene Balleman heette.⁶¹³ Het bleek niet mogelijk de ligging van dit ongeveer 24 hectare grote gebiedje nauwkeurig te reconstrueren. De aangegeven lokatie wordt gesuggereerd door de aard van het terrein en de Kaart van de Neringe, 1699.

- 34.044 Grenspalen in 1597 gezet tussen Breda en Ginneken.⁶¹⁴

⁶¹³ Buiks, 1980-81, 217.

⁶¹⁴ Van Goor, 1744, 300-303.

35 Militair

Onder militaire landschapselementen worden hier aardwerken en bouwwerken uit alle eeuwen samen genomen, met uitzondering van de "burchtjes" en kastelen. Daarvoor wordt verwezen naar de rubrieken 25: "heerlijkheden" en 26: "landgoederen".

Een deel van de militaire elementen heeft direct te maken met de stad Breda. Het betreft de middeleeuwse omwalling van de stad (35.018, 35.020) maar ook de omgrachting en afsluiting van de Haagdijk (35.019). Dit middeleeuwse stelsel werd in 1531-1535 vervangen door een moderne vesting. Deze doorliep tussen 1535 en de slechting ca 1870-75 heel wat wijzigingen, die hier niet zijn weergegeven. Volstaan wordt met de aanduiding van de startsituatie: de hoofdwal van 1535 (35.021) en de eindsituatie: het vestinggebied van 1832 (35.022) met de nadien nog daaraan gebouwde twee hoornwerken (35.023, 35.041). Na de opheffing van de vesting bleef Breda een militaire stad met een hele reeks kazernes: KMA (35.024); Seeligkazerne (35.042); Kloosterkazerne (35.025); Chassékazerne (35.043); Trip van Zoudtlandtkazerne (35.044). In het buitengebied werd een Marechausseekazerne gebouwd (35.045) en in het Mastbos werd een schietbaan ingericht (35.034). De cadetten van de KMA oefenden blijkbaar zo vaak in het voorste deel van de heide achter Teteringen dat dit de naam "Cadettenkamp" kreeg (35.066).

In de Tachtigjarige Oorlog wisselde Breda vijf maal van bezetter. In 1624/5 en 1637 ging dat met omvangrijke en langdurige belegeringen gepaard, die heel de streek rond Breda op zijn kop zetten. Rond de stad werd een buiten-omsingelingswal gelegd, met daarop een aantal grote en kleine kampen. Binnen deze wal lagen nog wallen (binnenwallen). Bovendien werden de wegen vaak op meer eenvoudige wijze versterkt. In heel het gebied wemelde het van grotere en kleinere schansjes en het geheel was voortdurend in ontwikkeling naarmate het beleg vorderde. We geven hier alleen een indicatie van de hoofdstructuren, waarbij bedacht moet worden dat het kaartmateriaal niet overal exacte lokalisatie toelaat. Het militaire graafwerk is in opgravingen vaak goed herkenbaar. Bovendien is er in de voormalige kampementen van alles te vinden, tot begraafplaatsen toe.

categorie	aantal	lengte (m)	opp (ha)
beleg 1624/25	33	50.301	119
beleg 1637	30	44.351	139
overig	36	7.883	404
Totaal	99	102.535	662

Het beleg van 1624/25.⁶¹⁵

hoofdkampen: 014, 055: Grote Schans; 027: op Bergschot; 029: bij De Hage; 033 bij Bouvigne; 035: Ginneken-Overakker.

kleine kampen: 040: bij Overakker; 053: Prinsentafel.

wallen: 005: buitenwal; 008: binnenwal; 009: wal naar de Mark; 031: de Tranché; 056 noord van Vucht.

schansen: 003: op de heide bij De Beek; 006: bij Gageldonk; 017 op de Teteringse Dijk; 048: versterking bij de Molenlei; 058 Spinolaschans.

Het beleg van 1637.⁶¹⁶

hoofdkampen: 014, 054: Grote Schans; 026 bij Cadettenkamp; 030: bij De Hage; 032 in het Mastbos.

kleine kampen: 036: Buistelberg; 037: bij Buistelberg; 038: Bieberg; 039: op Overakker.

wallen: 004: buitenwal; 016: binnenwal; 010: wal naar de Mark; 057 noordzijde Vucht.

schansen: 007: op Steenakker; 015: op de Strikberg; 028 op Bergschot.

Los van de grote belegeringen werden de rivieren steeds beschermd met schanswerken: 001: bij Nieuwveer; 011: tegenover Grote Schans; 012: tegenover Kleine Schans; 013: Terheijden Kleine

⁶¹⁵ Geïnterpreteerd naar de grote kaart van Callot: Siege de Breda.

⁶¹⁶ Geïnterpreteerd naar de kaart van I. Blaeu. Breda obsessa et expugnata a celsissimo Friderico Henrico (etc.).

Schans; 014: Terheijden Grote Schans; 046: Dwars over de Weerij. De hoge rug tussen de Vrachelse Heide en Terheijden werd in 1701 afgegrensd met de Linie van de Munnikhof (059) waarachter later nog twee schansjes werden opgericht (060). In het grensgebied van Teteringen en Oosterhout werden in de 18e eeuw militaire oefeningen gehouden. Daarvan zijn nog sporen aanwezig (049- 052). Daarnaast vond ik twee mogelijke boerenschans (002 Hoge Put en 076 op de Herstal) waarbinnen de boeren zich zelf en hun vee in veiligheid brachten wanneer er roversbenden (of plunderende soldaten) rondtrokken.

- 35.001 schansje bij het Nieuw Veer
- 35.002 Hoge Put, mogelijk een boerenschans. Deze dateert dan wel van vóór 1517, wat erg vroeg is. Had men last van invallen van de Geldersen? Of stamt de schans uit de tijd van de Watergeuzen, 1572, die in ieder geval het Nieuw Veer en de Zonzeelse kapel "bezocht" hebben. Dat is maar 2 kilometer verderop. Omgracht perceel achter de gelijknamige hoeve op Overveld.
- 35.003 1624/5: schans op de heide ten noorden van Prinsenbeek. Locatie volgens Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.
- 35.004 1637: buitenwal
- 35.005 1624/5: buitenwal
- 35.006 1624/5: schans bij Gageldonk
- 35.007 1637: schans op Steenakker
- 35.008 1624/5: binnenwal
- 35.009 1624/5: wal naar de Mark bij De Emer
- 35.010 1637: wal naar de Mark bij De Opslag
- 35.011 schansje aan de Mark tegenover de Grote Schans
- 35.012 schansje aan de Mark tegenover de Kleine Schans
- 35.013 Kleine Schans. Complexe geschiedenis, begint in 1624, mogelijk zelfs eerder; vele gedaanten.
- 35.014 Grote Schans. Complexe geschiedenis, begint in 1624, mogelijk zelfs eerder; vele gedaanten. Zie ook 35.054, 35.055, 35.058.
- 35.015 1637: schansje op de Strikberg
- 35.016 1637: binnenwal met schansje.
- 35.017 1624/5: schans op de Teteringse Dijk
- 35.018 Middeleeuwse omwalling Breda. Aarden hoefijzervormige wal met natuurstenen poorten midden dertiende eeuw; bakstenen muur met dito poorten 1332 en later. Sloop 1535 en later.
- 35.019 De Haagdijk was niet omwald of ommuurd, maar wel aan alle kanten met water omgeven. Toegang via de St.Maartenspoort en -brug, de Donkpoort, de Gampelpoort en de Tolbrugpoort. Vervallen 1531-35 en later.
- 35.020 "Hier hebben de Denen gewoond". Op enkele oude kaarten wordt een hoefijzervormige wal tegenover het kasteel van Breda aldus aangeduid. Men brengt dat graag in verband met de noormannenlegende over het ontstaan van Breda, maar het kan ook een heerlijk zwanennest geweest zijn.⁶¹⁷
- 35.021 Eerste vorm van de nieuwe zestiende-eeuwse omwalling van Breda. Nadien talloze malen gewijzigd en in 1683 geheel omgebouwd.
- 35.022 Gebied dat in 1830 door de vesting (wallen, grachten etc.) in beslag genomen werd.
- 35.023 Nieuw hoornwerk 1839.
- 35.024 Kazerne: de Koninklijke Militaire Academie, 1827 en later.
- 35.025 Kazerne: de Kloosterkazerne met bijhorende terreinen. Kazerne vanaf 1814, in feite gecombineerd met de Chasseekazerne. Als kazerne opgeheven in 1993.
- 35.026 1637: groot kamp bij het Cadettenkamp
- 35.027 1624/5: groot kamp op Bergschot
- 35.028 1637: schans op Bergschot
- 35.029 1624/5: groot kamp bij De Hage
- 35.030 1637: groot kamp bij De Hage

⁶¹⁷ Leenders, 1976e.

- 35.031 1624/5 buitenwal. Dit gedeelte langs de noordzijde van het Mastbos werd nog in de negentiende eeuw de "Tranché" of Franse Dreef genoemd.⁶¹⁸
- 35.032 1637: groot kamp in het Mastbos.
- 35.033 1624/5: kamp bij Bouvigne.
- 35.034 Schietbaan in het Mastbos, negentiende - twintigste eeuw. Niet op de kadasterkaart aangegeven, wel op de topografische kaart. Vermoedelijk begonnen in samenhang met de oprichting van de KMA of het oefenen van de troepen na de Belgische afscheiding, 1830.
- 35.035 1624/5: groot kamp Ginneken - Overakker.
- 35.036 1637: kampje Buistelberg
- 35.037 1637: kampje bij Buistelberg
- 35.038 1637: kampje Bieberg
- 35.039 1637: kamp op Overakker
- 35.040 1624/25 klein kamp bij Overakker
- 35.041 Hoornwerk, 1839.
- 35.042 Seeligkazerne, met Groot- en Klein Arsenaal en een kruithuis uit de achttiende eeuw.
- 35.043 Chassékazerne negentiende-twintigste eeuw
- 35.044 Trip van Zoudtlandtkazerne
- 35.045 Marechausseekazerne bij Het Hout
- 35.046 Schanswerk dwars over de Weerij bij de Krabbebossen, datering onbekend, vóór 1827. Sommige vennen in de Krabbebossen worden wel gezien als resten van een legerkamp. Niet nader onderzocht. Ongefundeerde suggesties noemen 1624/5 Spinola; 1637 Frederik-Hendrik; 1747 de Fransen; en zelfs 1830 tegen de boze Belgen.
- 35.047 1624/5: klein kamp bij Ijpelaar.
- 35.048 1624/5: buitenwal bij kamp Bergschot
- 35.049 18e E: militair kampement.
- 35.050 18e E: oefen-schanswerk.
- 35.051 18e E: schietbaan.
- 35.052 18e E: drie bergjes als kogelvangers. Deze bergjes werden de Kelbergen genoemd, verbasterd uit Kalkberner, de naam van de eigenaar van het bos ten oosten ervan.⁶¹⁹ C.R. Hermans hield deze heuveltjes voor een Hunnenschans en als zodanig stonden ze bij de ROB in Amersfoort geruime tijd in de documentatie vermeld.⁶²⁰
- 35.053 1624/5: ergens in deze omgeving lag het kampement waar Spinola zelf verbleef.
- 35.054 1637: kamp op de Grote Warande
- 35.055 1624/5: kamp op de Grote Warande. Aanleg augustus/september 1624, gevolgd door verdere versterkingen.⁶²¹
- 35.056 1637: buitenwal van Hartel over Meerberg naar Teteringen
- 35.057 1624/5: buitenwal van Hartel naar Vrachelse Heide naar Teteringse heide
- 35.058 1624/5: twee schansen op de Hartel. Aanleg augustus/september 1624, gevolgd door verdere versterkingen.⁶²²
- 35.059 1701: Linie van de Munnikenhof.⁶²³ CHW-Nbr zegt: 1701, Menno van Coehoorn. Rijksmonument?
- 35.060 Twee schansjes achter de Linie van de Munnikenhof. Deze twee kleine schansjes ten westen van de hoofdlinie dateren van na de opname van het kadaster, ze staan wel op de manuscriptkaart ca. 1838. Dus ergens rond 1830 toegevoegd.
- 35.061 1624/5: Redoute ten westen van de Steenakkerstraat. Aangetroffen bij HSL-archeologisch onderzoek.
- 35.062 1637: Redoute ten westen van de Steenakkerstraat. Aangetroffen bij HSL-archeologisch onderzoek.

⁶¹⁸ Otten, 1988.

⁶¹⁹ Van Mosselveld, 1958; Kaart van het kampement tussen Teteringen en Oosterhout, 1776.

⁶²⁰ Hermans, 1865, 69.

⁶²¹ Peele, 2004.

⁶²² Peele, 2004.

⁶²³ Laarakker, 1982, 35.

- 35.063 1624/5: schansje om de Liesbosse molen.
- 35.064 Blokhuis Terheijden. Later landhuis, maar vermoedelijk begonnen als een eenvoudig militair werk, misschien late 14e eeuw, gelijk met de Krijtenburg bij Zevenbergen?
- 35.065 Schietberg op de Maastrichtse Baan. Kogelvanger met enkele grote bomen erop. In 1919 werd de vereeniging De Ginnekense Burgerwacht opgericht, met als taak de openbare orde te handhaven en personen en goederen te beschermen. In 1920 werd een ledental van 240 mannen bereikt. Les werd gegeven in de gemeenteschool aan de Dillenburgstraat, de wapens werden opgeslagen bij het electriciteitsberijf aan de Ulvenhoutselaan (nu nr. 85), instructie werd gegeven door een officier van het Bredase garnizoen. Tegen 1930 liep de belangstelling sterk terug, het werd een schietvereniging met zo'n 70 leden. Eind 1938 moesten alle wapens ingeleverd worden. De kogelvanger met 300 meter lange schietbaan langs de Maastrichtse Baan werd aangelegd in 1923. De schietbaan zelf strekte over 300 meter vanaf de Bredase kant pal langs de Maastrichtse Baan en was 25 meter breed. Enkele bomen op versleten heuveltjes zijn er nog van over.⁶²⁴
- 35.066 Cadettenkamp. Zandverstuiving met duintjes eromheen, doorspekt met resten van schuttersputjes en een oude tank. Oefenterrein voor Bredase militairen, in het bijzonder de cadetten van de KMA.
- 35.067 Grote inundatiesluis van Breda. Gebouwd in 1580 om het water van Mark en Weerijds op te houden en zo Boeimeer onder water te kunnen zetten als onderdeel van de verdediging van de vesting. Blijkbaar werd in 1580 de waterhuishouding van de Grote Watermolen veranderd en maalde deze sindsdien alleen nog op de westelijke vestinggracht. Bij de bouw van de sluisvloer zijn zerken van de kerkhoven van de Grote Kerk en de Markendaalse Kerk gebruikt. De rest van de sluis was houtbouw. Buiten de wal lagen twee dammen om het water van Mark en Weerijds gescheiden te houden van het grachtwater. In 1598 begaf de sluis het, herbouw in steen volgde in 1602. Deze sluis stortte in 1700 in en werd smaller herbouwd. Waarschijnlijk opgeruimd bij het slechten van de vesting ca 1870.⁶²⁵
- 35.068 Schans Kraaienberg, 1625.⁶²⁶
- 35.069 Redoute Nieuwenhuis, 1625.⁶²⁷
- 35.070 Redoute Engelandse Brug, 1625.⁶²⁸
- 35.071 Redoute Beekhoek, 1625.⁶²⁹
- 35.072 Redoute Annevillelaan, 1625.⁶³⁰
- 35.073 Wallen bij Ulvenhout, 1625.⁶³¹
- 35.074 Wallen bij Ulvenhout, 1625.⁶³²
- 35.075 Wallen bij Ulvenhout, 1625.⁶³³
- 35.076 Boerenschans op de Gemeynthe van de Herstal op Overa.⁶³⁴

⁶²⁴ Jansen, 1999-00b; vooral 2000-01a.

⁶²⁵ Laarakker, 1984; Van der Voort, 1984a.

⁶²⁶ Studiegroep "De Lage Vucht", 1993.

⁶²⁷ Studiegroep "De Lage Vucht", 1993.

⁶²⁸ Studiegroep "De Lage Vucht", 1993.

⁶²⁹ Studiegroep "De Lage Vucht", 1993.

⁶³⁰ Studiegroep "De Lage Vucht", 1993.

⁶³¹ Studiegroep "De Lage Vucht", 1993.

⁶³² Studiegroep "De Lage Vucht", 1993.

⁶³³ Studiegroep "De Lage Vucht", 1993.

⁶³⁴ Kaart van de gemeynte van de Herstal, 1680.

“Breda” is begonnen als het centrum van een twaalfde eeuwse (of ouder) grootgrondbezit, waarvan de eigenaar zich trots “Van Breda” noemde. Dat centrum bestond waarschijnlijk uit een woning met boerenbedrijf voor de heer, een versterkte plek die later tot burcht zou uitgroeien, en een kapel die later tot de Grote Kerk zou uitgroeien. Naar de gewoonten van die tijd hoorden tot dit bezit de nodige horigen die het land van de heer bewerkten of andere diensten verrichtten, en die ergens op en om de akkers woonden. Voor die vroegste akkers wordt wel gelonkt naar de interpretatie van Catharinastraat uit Katerstraat uit Kouter, maar ook verderop bij het latere klooster Catharinadal en langs de Lovensdijk lagen vroege akkers. De oudste molen van Breda stond overigens aan de Catharinadal-kant van de Molenstraat. In de meest compacte hypothese lagen de akkers dus bij de Catharinastraat; de vroege burcht hoopt men nog altijd ergens bij het kasteel van 1330 te vinden (KMA-hoofdgebouw), de Grote Kerk is bekend en de woning en hoeve van de heer lagen tussen de kerk en de burcht. Op die hoogte was er ook een eenvoudige aanlegplaats aan de rivier De Mark. Dit geheel was dus agrarisch van karakter, niet al te uitgestrekt, geheel ten oosten van de Mark gelegen en vooral bevolkt met onvrije lieden.

De heer van Breda had echter grote ambities: hij trad op het eind van de twaalfde eeuw op als een regionaal heerser in westelijk Noord-Brabant. Omstreeks 1198 verwierf de hij zelfs praktisch hertogelijke bevoegdheden in die streek. Op 25 februari 1212 blijkt dan dat hij minstens twee “opida libera” bezit. Dit wordt onmiddellijk door de hertog bevestigd. “Opida libera” zijn in deze context kennelijk zojuist of iets eerder gestichte steden of van stedelijke vrijheidsrechten voorziene oudere plaatsen. Twee plaatsen komen hiervoor in aanmerking: Bergen op Zoom en Breda. In Bergen op Zoom zal de heer van Breda hebben willen concurreren met de oudere nederzetting van de abdij van Nijvel aldaar. In Breda zal het een “opwaardering” van de oudere agrarische eigen nederzetting betreffen, waarbij de inwoners tot vrije mensen werden gemaakt.⁶³⁵

Een stad leeft van handel en ambacht. Voor het aantrekken van handel werd ons inziens de Haagdijk aangelegd, met een brug over de Mark waar men tol moest betalen. Aan de andere kant werd een dijk (verhoogde weg) door het Voordebos aangelegd: de Teteringse Dijk. De weg naar Ginneken was mogelijk al een oudere beekdalbegeleidende weg langs de Mark. Om de jonge stad te beschermen, werd er een hoefijzervormige aarden wal omheen gelegd. Deze was aan de Mark open: daar diende de rivier als bescherming. In de wal werden natuurstenen poortgebouwen geplaatst.⁶³⁶ Vanaf 1332 werd het centrumgebied ommuurd en die muur scheidde ook de stad van De Mark.

Aan het eind van de Middeleeuwen bestond de stad Breda uit een eivormig ommuurd centrum waar wegen uit het westen (Princenhage, Antwerpen, Bergen op Zoom); zuiden (Ginneken, Hoogstraten, Brussel) en oosten (Teteringen, Geertruidenberg, den Bosch) samen kwamen. Langs die wegen waren voorsteden (hier genaamd “einden”) ontstaan, ieder met een eigen kerk of kapel. Alleen de voorstad Haagdijk was door water omgeven en met poorten afgesloten. Aan de noordzijde van het centrum lag het domein van de heer: de Grote Kerk, de herberge van de heer en zijn kasteel. Tussen Haagdijk en centrum stroomde de rivier de Mark, met een kleine haven met kraan aan het eind van de Vismarktstraat. Aan de zuidoostzijde van het centrum stond het klooster St. Catharinadal. Het centrale plein was de Plaatse of Markt, met daaraan het stadhuis. De stad maakte gebruik van wind- en watermolens die een eindje verderop stonden: twee windmolens en een watermolen aan de weg naar Antwerpen, en een wind- en watermolen aan de weg naar Ginneken. Aan de Gampel stond een watergedreven volmolen. De oude korenmolen aan de Molenstraat was na de bouw van de stadsmuur afgebroken.

Twee stadsbranden, 1490 en 1534, legden samen bijna het hele centrum in de as. Bij de wederopbouw werden harde daken, brandwerende muren en brandgangen voorgeschreven. Bovendien werd het centrumgebied hier en daar anders ingericht. Zo werd de smalle Korenmarkt verbreed tot het “smalle

⁶³⁵ Dillo en Van Synghel, 2000, nrs. 924, 925 (ca 1198); 937, 938 (1212); Leenders, 1996I, 358, 402, 403.

⁶³⁶ Voor nadere beschouwingen over de vroegste ruimtelijke ontwikkeling van de stad Breda wordt verwezen naar § 2.2.2 van deel I.

stuk" van de huidige Grote Markt en ontstond onder de schaduw van de Grote Toren het Havermarktje met een nieuwe ombouwing.⁶³⁷ De jaren 1530 brachten bovendien de afbraak van de meeste stadsmuren met torens en poorten en de aanleg van een veel ruimere moderne omwalling die ook de drie einden omvatte. Het kasteelgebied werd heringericht en het kasteel zelf werd deels nieuw gebouwd. De havenkade werd aanzienlijk verlengd. In de nieuwe wal werd een grote stadswatermolen gebouwd en ook op het kasteel verrees een watermolen. Deze molens maakten gebruik van eb en vloed die de waterstand in de vestinggrachten deden fluctueren. Dit alles was tegen 1563 gereed.

De Tachtigjarige Oorlog bracht vooral in snel tempo aanpassingen aan de vesting. Die werd steeds aan de nieuwste militaire inzichten aangepast en soms erg vergroot en dan later weer ingenomen. Rond de vesting werden soms grote gebieden onder water gezet, waarvoor dammen aangelegd en dijken doorgestoken werden.

Een belangrijke transformatieperiode zien we gedurende het Twaalfjarig Bestand (1609 – 1621). Aan de overzijde van de zestiende-eeuwse havenkade werd een nieuwe havenkade aangelegd, met bijhorende woonwijk (Prinsenkade) en industriewijk (Jan van Polanenkode). Om de nieuwe haven goed bereikbaar te maken werd ten noordwesten van het kasteel een lastige bocht in de Mark afgesneden. Op de wallen verschenen nu tal van windmolens om graan of schors te malen. Bij de grote watermolen werd een nieuwe water-volmolen gebouwd en op de Grote Markt verrees een nieuwe Vleeshal. Kort na 1621 begonnen de vijandelijkheden weer, om te eindigen met de Vrede van Munster. Intussen waren de kerken ingenomen door de hervormden. Dit leidde op langere termijn tot teloorgang van enkele kerken en kapellen, terwijl voor de Katholieken enkele schuilkerken ingericht werden.

Verdere veranderingen in het stedelijke patroon waren daarna minder ingrijpend. Belangrijk was de modernisering van de vesting in 1683, waarvoor een deel van de Haagdijk werd afgebroken. In die tijd werden de drie toegangen tot de stad over enkele kilometers bestraat.

Binnen de wallen traden geen structurele veranderingen op. Wel verdichtte de bebouwing geleidelijk, vooral in de negentiende eeuw. De vesting werd meer en meer als knellend ervaren. Met de opheffing van de vesting omstreeks 1870 begon voor Breda een nieuwe ingrijpende transformatieperiode, waaraan we in dit deel geen aandacht besteden.

Hier worden eerst de vier hoofdonderdelen van de nederzetting Breda aangegeven en de andere wijkjes. Daarna volgen de typisch stedelijke gebouwen (exclusief de kerken) en de pleinen.

categorie	aantal	opp (ha)
stadswijk	8	47
stedelijk gebouw	30	
plein	5	2
Totaal	43	49

- 36.001 De ronde kernstad van Breda, binnen de dertiende-eeuwse omwalling. Netwerk van straten en pleinen. Kleinschalige verkaveling voor gewone woonhuizen, ruimere voor woningen met status.
- 36.002 Haagdijk. Door water omsloten en met poorten afgesloten voorstad van Breda, ontstaan op de dijk door het dal van Mark en Weerijs die toegang gaf tot de Tolbrugpoort van Breda. De Nieuwe Huizen, aanvankelijk Fellenoort, als belangrijkste zijstraat. Met Markendaalse Kerk tot 1582 onderdeel van de parochie Princenhage, nadien parochie Markendaal.
- 36.032 Haagdijk buiten de Sint Maartenspoort. Buiten de St.-Maartenspoort groeide de nederzetting van de Haagdijk onbeschermd verder. Bij de aanleg van de stadswal van 1535 ingekort en bij de modernisering van de vesting in 1683 verder ingekort. Met St.-Anthoniskapel, tot 1582 onderdeel van de parochie Princenhage, nadien parochie Markendaal.

⁶³⁷ Van Hooydonk, 1996ab, 1997.

- 36.033 In Vlaanderen. Ook buiten de Donkpoort groeide de Haagdijk nog een stukje uit. Na 1535 werden vooral langs de binnenzijde van de stadswal huisjes gebouwd. In Vlaanderen liep vroeger door tot aan De Mark, doch zie nr. 36.035.
- 36.035 Prinsenkade. De kade werd in 1618 ingewijd en weldra verrezen daarlangs op in 1617 uitgegeven percelen statige huizen. Het Zoutstraatje en omgeving, oudtijds ook bekend als In Vlaanderen, was een veel ouder buurtje.⁶³⁸
- 36.003 Ginnekenseinde. Voorstad in zuidelijke richting, nu Ginnekenstraat. Met St.-Joostkapel onder de parochie Breda.
- 36.034 Akkerstraat en omgeving. De Kaart van Breda, 1545 toont hier nog slechts wat verspreide bebouwing. De Kaart van Breda, 1626 geeft er een aaneengesloten bebouwing aan langs meerdere straten. Daarvan is het meest oostelijke gedeelte in 1683 in de vesting verdwenen. Nu beter bekend als Nonnenveld.⁶³⁹
- 36.004 Gasthuiseinde. Voorstad in oostelijke richting, nu Boschstraat. Vooraan stond het Gasthuis (nu: De Beyerd) met de Gasthuiskapel.

Andere stedelijke elementen:

- 36.005 Ginnekenpoort
- 36.006 Vleeshal nr.3, gebouwd 1536 ter vervanging van de afgebrande hal 36.040. In gebruik gebleven tot 1614. De taak werd toen overgenomen door 36.014. Daarna gebruikt als tuchthuis.⁶⁴⁰
- 36.007 Gereformeerd Armkinderhuis
- 36.008 Gevangenentoren
- 36.009 Geref. Weeshuis
- 36.010 Oude Mannenhuis
- 36.011 Gasthuispoort
- 36.012 Bossche Poort
- 36.013 Hoofdwacht
- 36.014 Vleeshal nr.4, gebouwd 1614, nam functie over van 36.006.⁶⁴¹
- 36.015 Eindpoort
- 36.016 Gouvernement
- 36.017 De Waag
- 36.018 De Kraan
- 36.019 Vismarkt
- 36.020 Tolbrugpoort
- 36.021 RK Weeshuis. Het weeshuis werd opgericht in 1806 en in eerste instantie gevestigd in het huis Assendelft in de Nieuwstraat. Vanaf 1849 gebruikte men het huis Ocrum in de Sint Janstraat.⁶⁴²
- 36.022 Latijnse school
- 36.023 RK Gasthuis
- 36.024 Haagse Poort
- 36.025 Stadspoedertoren
- 36.026 Waterpoort
- 36.027 Grote Markt. Samengesteld uit de Plaetse (het brede noordelijke stuk) en de Korenmarkt (het smalle zuidelijke stuk dat na 1534 verbreed werd).⁶⁴³
- 36.028 Kasteelplein
- 36.029 Veemarkt
- 36.030 Havermarkt. Aangelegd na de stadsbrand van 1490, vermoedelijk 1492-1510.⁶⁴⁴
- 36.031 Haven

⁶³⁸ Otten, . 1988, 128.

⁶³⁹ Otten, 1988, 4, 113, 114.

⁶⁴⁰ Van Hooydonk, 1996a, 96 - 102.

⁶⁴¹ Van Hooydonk, 1996a, 96 - 102.

⁶⁴² Roelvink, 1999.

⁶⁴³ Van Hooydonk, 1996a, 96 – 98; 1997a.

⁶⁴⁴ Van Hooydonk, 1996a, 96.

- 36.036 Gampelpoort
- 36.037 Donkpoort aan de Donkstraat / Donkvaart
- 36.038 Sint Maartenspoort
- 36.039 Sint Jorisdoelen bij de stadsvolmolen. Afgebeeld op de Kaart van de St. Jorisdoelen, 1723.
- 36.040 Tweede oude laken- en vleeshal. Localisatie volgens Van Hooydonk.⁶⁴⁵
- 36.041 Eerste Vleeshuis van voor 1355. Localisatie volgens Van Hooydonk.⁶⁴⁶
- 36.042 Oude stadswaag van voor 1534. Localisatie volgens Van Hooydonk.⁶⁴⁷
- 36.043 Lazarije. Al vermeld in 1411 als “by der zieker liede”. Deze verblijfplaats voor leprozen stond net buiten de stad maar nog wel binnen de bijvang. In 1550 werd het gebouw gerepareerd en in 1574 werd het op bevel van de Spaanse stadsgouverneur afgebroken. Het Vuchtstraatje heette ook wel Lazarijsteeg.⁶⁴⁸

⁶⁴⁵ Van Hooydonk, 1996a, 98.

⁶⁴⁶ Van Hooydonk, 1996a, 98.

⁶⁴⁷ Van Hooydonk, 1996a, 98.

⁶⁴⁸ Bezemer, 1892, 38; Buiks, 1990, 136, 137; Kaart van gemeentegrens van Breda met Teteringen, 1823.

37 De oude akkers

In de omgeving van Breda overheerst een heiningenlandschap: de akkers en andere velden op het Hoge waren vroeger veelal omgeven met een levende heg, al dan niet op een walletje, en eventueel boomrijen. Ook de grotere dorps- en gehuchtakkers waren veelal intern zo verdeeld. Als uitzonderingen op dit algemeen voorkomen van begroeide perceelsscheidingen waren er enkele open akkercomplexen. Deze waren aan de buitenzijde wel begrensd met een levende haag, eventueel op een wal, maar de interne verdeling in eigendoms- of gebruikseenheden bestond uit greppels van een voet breed en diep, ofwel een grasbandje van een voet breed, danwel een denkbeeldige lijn tussen twee merktekens zoals een steen of paal.

Deze open akkers zijn waarschijnlijk de oudste akkercomplexen. Bovendien is in de Kempen, maar óók heel nadrukkelijk in Breda, aangetoond dat onder deze in de negentiende eeuw niet of schaars bewoonde akkers, vroegmiddeleeuwse en zelfs oudere bewoningssporen schuil gaan. Het nederzettingspatroon is tot in de dertiende eeuw nogal dynamisch geweest. Pas vanaf de dertiende eeuw werd zichtbaar het nederzettingspatroon gevormd, dat we rond 1800 nog (in uitgegroeide vorm) kunnen waarnemen.

We kunnen de topografische situatie pas goed beoordelen in 1836/1840. Daar in de daaropvolgende 60 jaar enkele openakkers alsnog met heiningen overdekt raakten, moet dus ook rekening gehouden worden met landschappelijke dynamiek in de voorgaande eeuwen. Ook historische gegevens wijzen erop dat de interne structuur van de openakkers langzaam veranderde.⁶⁴⁹ Archeologisch onderzoek in het HSL-tracé in Princenhage bracht ook bodemsporen aan het licht die eveneens wijzen op een geleidelijke samenvoeging van de oorspronkelijke streepjespercelen tot meer blokvormige. Het is daarom denkbaar dat in de streepjespercelen in de kom van Princenhage eigenlijk

de vijftiende eeuwse akkerverkaveling bevroren werd, een streepjesverkaveling die buiten de kom in de daarop volgende drie eeuwen omgezet werd in een blokverkaveling.⁶⁵⁰

Het volgende overzicht spreekt daarom van "oude akkers" en dat is wat ruimer dan alleen de in 1836/40 nog open akkergebieden. Het betreft steeds hoge dekzandruggen, maar niet alle hoge dekzandruggen droegen een oude akker.

type	aantal	oppervlakte (ha)
akkerwal	13	6
besloten akker	98	2.804
bolle akker	35	2.745
open akker	31	680
Totaal	177	6.235

Het onderscheid "besloten" of "open" van de oude akkers, en de akkerwallen, zijn afgelezen van de topografische kaart van ca 1838. De bolle akkers zijn afgelezen van de hoogtekaart AHN. Hier zijn dus alleen de bolle akkers weergegeven die rond 2000 nog herkenbaar waren. In de verstedelijkte gebieden zijn dus geen bolle akkers aangegeven. Bolle akkers vallen deels samen met de hier opgenomen besloten of open akkers, maar komen ook daarbuiten voor, op jonge akkergronden. Bolle akkers getuigen van een nog niet geheel begrepen intensieve bewerking van het akkerland in of na de

⁶⁴⁹ Leenders, 1988b.

⁶⁵⁰ Leenders in HSL-archeorapport Nederland, te verschijnen 2004.

middeleeuwen. Daardoor kwam het midden van de akker zo'n halve tot een hele meter hoger te liggen dan de randen. Dit zal de afwatering bevorderd hebben. Er zijn overigens vooral langs beekdalen gevallen bekend waarin men deze "kop" van de akker afschoof, het beekdal in, om zo de oppervlakte akkergrond te vergroten. Dit leidde tot versmalde beekdalen, zogenaamde "tuineerdgronden" in het opgehoogde deel van de dalen en onverwacht dunne akkerdekken boven op de oude akkers.

- 37.001 Hoge Put. Relatief vroeg akkercomplex op de Overveldse Heide. Bewoning 1840 aan de oostrand.
- 37.002 Akkerrug aan de Brede Straat tussen Overveld en de Kroeten, met steile overgang naar de Kroeten. Oud akkercomplex waarop twee grote hoeven van Burgst lagen. Gezien de typische randligging een plaats die in alle archeologische perioden interessant geweest moet zijn. Bewoning 1840 een beetje verspreid. Gedeeltelijk een openakker.
- 37.003 De Muizenberg zelf. Geïsoleerd gelegen akker tussen lage gronden, akker van de Burgstse hoeve van Muizenberg. 1840 onbewoond, openakker (van één eigenaar).
- 37.004 De Hoge akker van Burgst. Geïsoleerd gelegen akker tussen lage gronden, akker van de Grote en Kleine Hoeve van Burgst. Met zware akkerwal. Let op: de akker omvat ook het gebied waar nu het parkbos van Burgst op staat! 1840 en al vanaf 1450: alleen die twee hoeven.
- 37.005 Kesteren. Semi-geïsoleerd gelegen akker tussen lage gronden. Aan de zuidwestzijde aansluiting op hogere gronden bij De Beek. De naam verwijst vermoedelijk naar de Singeltjes van Burgst. Vanaf late Middeleeuwen onbewoond.
- 37.006 Steenakker. Groot en relatief hoog (4,2 m + NAP) akkergebied dat strekt tot bij Gageldonk, inclusief de Hazenberg aldaar. In heel dat gebied zit een laag "archeologisch vuil" die in ieder geval materiaal uit de Romeinse periode bevat. Recent onderzoek toonde op Steenakker min of meer permanente maar wat zwervende bewoning aan vanaf de Romeinse Tijd tot in de hoge Middeleeuwen. Het is denkbaar dat de hoeve van Hoogsteen en het complex Gageldonk op een of andere manier "afstammen" van deze vroege bewoning. In 1840 overigens praktisch onbewoond. Grotendeels openakker. Nu geheel vergraven en bebouwd.
- 37.007 Huifakker. Langs smalle dekzandrug tussen twee beken. Archeologische verkenningen toonden er een zelfde patroon aan als op Steenakker, maar dan wat zwakker. In 1840 alleen een hoeve bij Heilaar. Openakker
- 37.008 Emerakker. Min of meer rond akkergebied tussen de Weteringloop, de rand van het Lage en het Buurstede-Heike. Bewoning en gebruik vanaf zevende eeuw blijkens waterputten die er gevonden zijn. In 1840 bewoning langs de zuidrand. Noordelijk gedeelte openakker.
- 37.009 Hoge Akker van De Emer. Kleine hoge akker waaraan de hoeve, later het kasteel van De Emer gelegen was. 1840 bewoning: kasteel en hoeve.
- 37.010 Heusdenhoutse Akker. Kromme akker langs smalle dekzandrug tussen lagere gronden, kern van het gehucht Heusdenhout. Bewoning langs de wegen die de akker afgrenzen.
- 37.011 Kerkakker van Princenhage. Min of meer rond gebied rond de Haagkerk, die daar tot ca. 1500 vrijwel alleen stond. Aan zuidzijde het Bijloepdal, aan de westzijde het overloepdal van de Bijloop naar Heilaar. Mogelijk liep er een zwak dalletje door het akkergebied. De parochie van Princenhage heette in de Middeleeuwen ook wel Mertersem. Deze -heem-naam wijst op een vroeg-middeleeuwse oorsprong. Tezamen met de aanvankelijk "eenzame kerk in de akker" duidt dit op vroeg-middeleeuwse nederzettingen in het gebied van Kerkakker. Er is nooit archeologisch onderzoek geweest om dit te testen. Wel grenst de Kerkakker in het oosten aan het gebied van Eindhoven, dat onder Gageldonk hoorde. Gageldonk lijkt uit de vroeg-middeleeuwse nederzettingen van Steenakker te zijn voortgekomen. Het al dan niet oorspronkelijk open karakter van de Kerkakker is moeilijk te beoordelen omdat deze akker in 1624/5 en 1637 vrijwel geheel als legerkamp werd ingericht.
- 37.012 Oude akkers van Bagven bij en in het Liesbos.
- 37.013 Oude akkers van Bagven in het oosten en bij Werlaar / Lindenburg. Met een gedeelte openakker langs de Bieloop.
- 37.014 Houtakker, deels openakker van de boerderijen van Ten Houte in de Hage, met het Houtakkerpad als centrale ontsluiting. Daar er aan de zuidzijde, bij Elzenburg, Karolingische bewoning werd aangetroffen, lijkt ook hier sprake van vroeg-middeleeuwse nederzettingen

- onder een openakkercomplex. Door de aanleg van het Ruitenbos (kort voor 1621) is niet goed te beoordelen hoe de akker aan de oostkant eruit zag.
- 37.015 Openakker van Effen. Groot vierkant blok tussen de oude baan naar Antwerpen en de Weerijds langs het Oudlandstraatje, met een hoge rug langs de Weerijds.
- 37.016 Akkers van de hoeven Hondsdonk en Hazard op de Rith. Deze hoeven hoorden onder Burgst en Ten Houte, twee vroege heerlijkheden. Met de daarop aansluitende akkers op de Rith. Het zijn ruime akkers van steeds één eigenaar, dus in die zin geen openakkers. Eerder ruim opgezette ontginningsboerderijen uit de 12e (Hondsdonk, Hazard) en 13e eeuw.
- 37.017 Akkers van de Heuvel en Eindhoven. 1840: bewoning vooral langs de randen. Twee kleine open akkers, een tussen de hoeve Eindhoven en het gehucht Eindhoven, de andere bij de Kromme Eik. Beide zijn Gageldonkse terreinen.
- 37.018 Akker van Boeimeer. Daar van een deel van deze akker cijns aan de Oude Hof van Thorn te Gilze betaald werd, kan de eerste ontginning voor 1000 plaats gevonden hebben.⁶⁵¹ Langgerechte akker tussen de Mark en het Boeimeerstraatje, met een strook ten westen ervan.
- 37.019 Akker bij hoeve van "Femen van Boeimeer" (1310). Blijkbaar oude, mogelijk allodiale, hoeve op markante kop aan de Weerijds. Vrij grote akker van één hoeve, geen openakker.
- 37.020 Akkers van Overa. Het middenstuk is een openakker met resten van een strookjes verkaveling en een rug in het westen. Ten noorden en zuiden daarvan akkers in heiningen.
- 37.021 Akkers op de Zandbergen. Begrenzing aan de westkant is duidelijk. Aan de oostzijde is die niet scherp aan te geven. Gekozen is voor het kleine waterloopje aldaar. Centraal een ovaal akkergebied dat in stroken verdeeld was. In 1840 was dat géén open akker, maar het lijkt wel een oude akkerkern.
- 37.022 De Ginnekenakker. Centraal akkergebied van Ginneken, met in 1840 vooral bewoning langs de randen en langs de wegen die naar de Ginnekenmarkt leiden.⁶⁵² Rond de Ginnekenmarkt in 1621 slechts weinig bewoning, mogelijk stond de Ginnekenkerk dus lang vrij eenzaam aan de Mark, aan de rand van de akker. Zie verder Kerkakker Princenhage. Er is hier geen archeologisch onderzoek gedaan.
- 37.023 Akker bij Wolfslaar en de Huisakker van de Bussehoeve Tussen de Winkelrijt in het noorden en de Beversluisloop in het zuiden. Lijkt een openakker geweest te zijn.
- 37.024 Akker van Wolfslaar, tussen de hoeve en het bos. De akker werd rond 1700 vergroot met een gedeelte van het bos. Die "aanwinst" is hier niet aangegeven. Daar van een deel van deze akker cijns aan de Oude Hof van Thorn te Gilze betaald werd, kan de eerste ontginning voor 1000 plaats gevonden hebben.⁶⁵³
- 37.025 Akker van Ulvenhout, waarvan een deel behorend tot de Prinsenhoef van Ulvenhout en een deel tot Grimhuizen. Het oudste deel ten westen van de dorpsstraat van Ulvenhout en daarvan een deel openakker. Daar van een deel van deze akker cijns aan de Oude Hof van Thorn te Gilze betaald werden de akker behoorde aan de oorspronkelijk Thornse hoeve van Ulvenhout, kan de eerste ontginning voor 1000 plaats gevonden hebben.⁶⁵⁴ In deze akker zijn nederzettingssporen uit alle perioden vanaf de IJzertijd aangetroffen.
- 37.026 De Overakker: tussen twee parallelle straten.
- 37.027 De Ijpelaarse Akker. Tot pal aan de Molenlei en met een uitlopen langs de Lovensdijk.
- 37.028 Hartelse Akker. Symbolische aanduiding omdat er daar zoveel veranderd is. Vermeld 1482.⁶⁵⁵
- 37.029 De bolle akkers van de Meerberg. Akkers in de strokenverkaveling op de Meerberg. Hierbij een groep bolle akkers.
- 37.030 De akkers ten zuiden van Teteringen. Gebied met bolle akkers.
- 37.031 De akkers van Steenbergen e.o.. Gebied met bolle akkers.
- 37.032 Bolle akkers van het Teterings Moleneind.
- 37.033 Bolle akkers west van Teteringen.
- 37.034 Akker van Braakbroek. Open akker van één grote hoeve.

⁶⁵¹ Leenders, 1978-79.

⁶⁵² Buiks, 1983 - 1988, nr.15, 11 - 12.

⁶⁵³ Leenders. 1978-79.

⁶⁵⁴ Leenders. 1978-79.

⁶⁵⁵ RANB, PF 130 II f 8L (1484): beemt tot Hertel in d'acker.

- 37.035 Akker van Buurstede: akker tussen de Emerweg en de beek, ten noorden van de Leurse Baan.
- 37.036 Akker bij Zuilen, tot aan de Haagweg. Deel openakker waarop later omgracht perceel van Zuilen en wat sierbosjes aangelegd zijn.
- 37.037 Akker ten oosten van Vinkenburg. Complex bolle akkers doorsneden door de Leurse Baan die hier een holle weg is.
- 37.038 Akkers in en bij de Bredase Akker.
- 37.039 kop aan de Lovensdijkstraat
- 37.040 akker bij Catharinadal. Symbolische aanduiding, juiste ligging en omvang onbekend.
- 37.041 groep akker ten oosten van de Oranjeboombrug. Omheinde akkerpercelen, met aan de noordkant een hakhoutstrook.
- 37.042 akker van Ter Stappen. Soms grote akkers van één hoeve, geen openakker.
- 37.043 akker van hoeve van Effen.
- 37.044 akkers van Lies. Rond Lies compact, verder naar het westen meer verbrokkeld.
- 37.045 Akkers van Lies aan de noordzijde van de Bijloop en Liesloop.
- 37.046 akker van Vuchtschoot, op smalle rug tussen twee beken.
- 37.047 akker van de Ditvoortse Hoeve
- 37.048 akker van Overbroek
- 37.049 Kleine akker op een kop in Boeimeer.
- 37.050 Akker van de Biekenshoeve aan de Hoge Put. Omvang volgens de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.
- 37.051 Akker van De Briel, gelegen ten noordwesten van de Brielse Straat. Begrenzing hoofdzakelijk volgens de Kaart van de tienden van Princenhage, 1669.
- 37.052 Akkers van Groot-Overveld, de Lind en Schoot. Omheinde akkers ten zuidwesten van ed Groot-Overveldse Straat en ter weerszijden van de Schootste Straat.
- 37.053 Akker van de Prinsenhoef in 't Lies. Grote vierkante akker van één hoeve.
- 37.054 Akkers van de Krekelpolder
- 37.055 Akkers van het Moleneind van De Beek en de Bijster. De akkers strekken tot aan de Bosloop in het oosten en tot een rechte lijn in het westen. Afgelezen van de Bodemkaart van Prinsenbeek, 1958.
- 37.056 Akkers van de Groenstraat. Alhoewel klein toch het karakter van een openakker. Afgelezen van de Bodemkaart van Prinsenbeek, 1958.
- 37.057 Akkers van De Beek. Slikakker, Kapelakker.
- 37.058 Akkers op de Staart.
- 37.059 Akkers op de Beekse Heikant
- 37.060 Akker van Westrik. Het noordelijke gedeelte is een kleine openakker.
- 37.061 Akkers van Hagersdijk. Het noordoostelijk deel was een open akker. Bij het HSL-archeologisch onderzoek werden greppels gevonden die op een strookvormige onderverdeling duiden die in later tijd door samenvoeging verloren ging.
- 37.062 Akker van de Achter Emer, binnen en buiten de "vork". Het middendeel binnen de vork werd ooit uitgegraven, maar moet ook een hoogte met akker geweest zijn.
- 37.063 De Galgenakker van Burgst. Doorsneden door de Burgstse Dreef, afgegraven in de jaren 1930 als werkverschaffingsproject. Het zand is in de Burgstse Dreef verwerkt als ophogingsmateriaal.
- 37.064 Akker van de Abtshoef. Volgens de Kaart van de Abtshoef, 1659.
- 37.065 Akker bij Spoordonk.
- 37.066 Akker op de punt van de Bredase Aard aan de weg naar Terheijden.
- 37.067 Akker bij de Driesprong.
- 37.068 Akkers van de Achterste Rith, met een bosje erop.
- 37.069 Akkers in het westen van Effen.
- 37.070 De Steenakker in 't Hout. Het noordelijke deel is was mogelijk een openakker.
- 37.071 Akkers in het zuiden van Overa
- 37.072 Akker van de Prinsenhoef in 't Hout. Grote domeinakker, openakker. Omvang afgeleid van de Kaart van het Mastbos, 1621.

- 37.073 Akker van Lijndonk. Het westelijke gedeelte was in 1840 een openakker waar twee wegen overheen liepen. Evenwel blokvormig verkaveld. Dit zou de gemeyn akker van 1519 kunnen zijn.⁶⁵⁶
- 37.074 Akker van de Lage Aard, deels onder Gilze gelegen.
- 37.075 Akker van ter Voort. De bodemkaart geeft hier amper enkeerdgronden aan, maar uit de oude vermeldingen van de akker van Ter Voort en uit de veldnamen blijkt dat hier weldegelijk een akkergebied ligt. Het is afgebakend op basis van de veldnamen en terreinhoogte.⁶⁵⁷ Door de grote kavels had het akker gebied een open karakter, maar het was geen openakker. Op Ter Voort lag een boerderij met 1,3 hectare grond die "seynden" betaalde aan Ten Houte in de Hage. Die seynde werd betaald met boter en eieren en is in de regel ooit een toegift bij de pacht geweest. Mogelijk lag hier dus een domeinhoeve van Ten Houte die na een periode van half- of tijdpacht verzelfstandigd werd.⁶⁵⁸
- 37.076 Akker van de Bolberg. Groep omheinde akkers bij de boerderijen.
- 37.077 Akker van de Eikberg. Omheinde akkers met aan de zuidzijde een akkerwal. In deze akker lagen 6 van 7 boerderijen met 18,5 hectare grond die "seynden" betaalden aan Ten Houte in de Hage. Die seynde werd betaald met boter en eieren (in totaal 12,5 pond boter en 79 eieren) en is in de regel ooit een toegift bij de pacht geweest. Mogelijk lagen hier dus domeinhoeven van Ten Houte die na een periode van half- of tijdpacht verzelfstandigd werden. Andere gronden in deze akker betaalden cijns aan Ter Brake in Alphen.⁶⁵⁹ Deze bijzondere cijnsen wijzen op erg vroeg ontgonnen gronden.
- 37.078 Akkers van de boerderij die tot ca 1700 in het Sint Annabos lag. Deze akkers zijn nadien bebost.
- 37.079 Akkers van Ijpelaar. Volgens de bodemkaart geen enkeerdgrond maar laarpodzol. Niettemin blijkens de historie van deze hoek toch wel degelijk oude akkers, geheel verdeeld in grote en kleine heiningen.
- 37.080 Akker van Bavel-Kerkeind. Hier geeft de bodemkaart wél enkeerdgronden aan. Even ten oosten van het "Schildje" lag in 1840 een kleine open akker.
- 37.081 Akkerwal bij de Eikberg. Twee fragmenten.
- 37.082 Bavelse Akker. Ruim gebied met enkeerdgronden ten tussen de kerk van 1484, de Bolberg en de Eikberg. Ook de Daalakker is hierbij gerekend omdat deze in de veertiende eeuw ook tot de Bavelse Akker gerekend werd.⁶⁶⁰ De bodemkaart geeft er evenwel laarpodzolgronden aan. De Bavelse Akker kan als de "dorpsakker" beschouwd worden. Hij werd ook wel als "gemene akker" aangeduid.⁶⁶¹ Het middendeel van deze akker is een openakker: dat zal het oudste deel zijn. De randen, waaronder de Daalakker, worden geheel ingenomen door heiningen. In deze akker lag bij de kerk (die van 1484) bijna 6 hectare grond die cijnsplichtig was aan ten Houte in Princenhage. In deze akker lagen onderdelen van het Bredase leengoed Ijpelaar, samen 8,5 hectare groot. Daarnaast lagen er nog enkele gewone Bredase leengoederen, samen 4,5 hectare. Het Antwerpse Faconsklooster had er ook een perceel.⁶⁶²
- 37.083 Akkerwal van de Bavelse Akker. In 1840 is nog opmerkelijk veel van deze wal herkenbaar als buitengrens van het openakkergebied. De wal volgt ook goed de grenzen van de enkeerdgronden zoals die op de bodemkaart zijn aangegeven.
- 37.084 Hamakker. Akker bij de hoeve in de Ham aan de Mark bij de Buistelberg.
- 37.085 Akkerwal aan de zuidkant van de Ulvenhoutse Akker bij de Chaamse Beek.
- 37.086 Akker van Cauwelaar. Hierin een gedeelte openakker waaraan in 1837 nog stukjes akkerwal lagen. Voor het overige zijn het omheinde akkerpercelen.
- 37.087 Akkerwal aan de openakker van Cauwelaar. Een stukje aan de westkant en een stukje tegen de Chaamse Beek aan.

⁶⁵⁶ Buiks, 1983 - 1988, nr. 17, 11.

⁶⁵⁷ Buiks, 1983 - 1988, nr. 19, kaart.

⁶⁵⁸ Leenders, 1999-00, 85.

⁶⁵⁹ Leenders, 1999-00, 85.

⁶⁶⁰ Buiks, 1983 - 1988, nr. 2, 24.

⁶⁶¹ Buiks, 1983 - 1988, nr. 2, 8.

⁶⁶² Leenders, 1999-00.

- 37.088 Akker van Koekelberg. De noordelijke punt is geheel openakker, met aan de oostkant een stukje akkerwal. Hier zijn veel nederzettingssporen uit de Merovingische en Karolingische tijd gevonden. Gedeeltelijk in 1832 nog streep perceeltjes (genaamd Besters). Voor het overige akkers met heiningen.
- 37.089 Akkerwal van Koekelberg, aan de kant van de Chaamse Beek.
- 37.090 Akkers van Notsel ter weerszijden van de Rechte Straat. Geheel met heiningen.
- 37.091 Akker bij Galder aan de Draaiboom. Akkergebiedje ten noorden van de Galderse Beek en ten westen van de Galderse Weg.
- 37.092 Akker van de Kleine Hoeve van Bouvigne, bestaande uit een drietal heiningen. Daar van een deel van deze akker cijns aan de Oude Hof van Thorn te Gilze betaald werd, kan de eerste ontginning voor 1000 plaats gevonden hebben.⁶⁶³
- 37.093 Akker van de Grote Hoeve van Bouvigne tegen het Mastbos aan, zoals in 1621.
- 37.094 Akker van de Grote Hoeve van Bouvigne ten zuiden van de hoeve, zoals in 1621. Hert is dan en in 1821 één grote akker. Eigenlijk dus geen openakker.
- 37.095 Akker van de hoeve Nieuwenhuis, zoals in 1621. Daar van een deel van deze akker cijns aan de Oude Hof van Thorn te Gilze betaald werd, kan de eerste ontginning voor 1000 plaats gevonden hebben.⁶⁶⁴
- 37.096 Akker van de hoeve Blauwe Kamer, zoals in 1621. Daar van een deel van deze akker cijns aan de Oude Hof van Thorn te Gilze betaald werd, kan de eerste ontginning voor 1000 plaats gevonden hebben.⁶⁶⁵
- 37.097 Akker van de hoeve Schoondonk, zoals in 1621.
- 37.098 Akker van de Duint.
- 37.099 Akker van Hazeldonk.
- 37.100 Akker van Meersel. De akker is groter en strekt ook ten oosten van de weg.
- 37.101 Oekelse Akkers. Akkercomplex op rug langs de Hazeldonkse Beek. Hierin zitten twee stukken open akker met streep percelen. Ingesloten de laagte van het Zwartven.
- 37.102 Akker van de Balleman.
- 37.103 Akker van de Mosthof.
- 37.104 Akker van de Gouwhoeve. De boerderij wordt voor het eerst vermeld in 1659. Zestiende eeuwse vermeldingen van de Gouwene noemen nog geen boerderij. Mogelijk een ontginning uit de tijd rond 1648?⁶⁶⁶
- 37.105 Molengracht. Dit is niet een akkerwal, maar een wal die ontstond door het graven van de Molenlei, ergens vóór 1280. "gracht" betekent vanouds "wal", niet "sloot".⁶⁶⁷
- 37.106 Akkerwal van Burgst. Deze wal omsloot ooit heel het centrale akkergebied van Burgst en is nog voor een groot deel aanwezig. De lengte was aanvankelijk 2,7 kilometer. Zie ook 26.001.
- 37.107 bolle akkers bij Diunt
- 37.108 bolle akkers op Overa - noord
- 37.109 bolle akkers op Overa - zuid
- 37.110 bolle akkers op de Koekelberg - west
- 37.111 bolle akkers bij Koekelberg - oost
- 37.112 bolle akkers Houtakker
- 37.113 bolle akkers bij Bouvigne tegen het Mastbos
- 37.114 bolle akkers van de Akker van Wolfslaar
- 37.115 bolle akkers tussen de Akker van Wolfslaar en die van Overakker
- 37.116 bolle akkers zuid van de Bieberg
- 37.117 bolle akkers op het resthoekje van de Ulvenhoutse Akker
- 37.118 bolle akkers west van Zuilenstraat
- 37.119 bolle akkers rond Ijpelaar
- 37.120 bolle akkers rond Lijndonk
- 37.121 bolle akkers op Geersbroek

⁶⁶³ Leenders. 1978-79.

⁶⁶⁴ Leenders. 1978-79.

⁶⁶⁵ Leenders. 1978-79.

⁶⁶⁶ Buiks, 1986, nr. 4, 36 - 37.

⁶⁶⁷ Leenders, 1992-93.

- 37.122 bolle akkers in de akkers van Lies
- 37.123 bolle akkers op het eilandje in het Bieloopdal
- 37.124 bolle akkers van de Rith en Effen-west
- 37.125 bolle akkers van Vuchtschoot
- 37.126 bolle akkers te Effen aan Weerij
- 37.127 bolle akkers in het centrale akkergebied van Princenhage
- 37.128 bolle akkers aan de noordkant van het Liesbos
- 37.129 bolle akkers in de Krekelpolder
- 37.130 bolle akkers noord van de Hooiberg
- 37.131 bolle akkers op de Beekse Heikant
- 37.132 bolle akkers in de zuidhoek van de Groot Overveldse Heide
- 37.133 bolle akkers op de akker en in het park van Burgst
- 37.134 bolle akkers van Kesteren
- 37.135 bolle akkers in de omgeving Mastland
- 37.136 bolle akkers op een rug bij de Keihoef
- 37.137 bolle akkers op de Achter Emer
- 37.138 bolle akkers op het Moleneind van Teteringen
- 37.139 bolle akkers langs de noordwestrand en noordrand van Overveld
- 37.140 bolle akkers bij Bolberg en Eikberg
- 37.141 bolle akkers bij Teteringen

38 *Middeleeuwse agrarische ontginningscomplexen*

Middeleeuwse agrarische ontginningscomplexen zijn niet altijd goed herkenbaar. Maar waar ze met een zekere systematiek aangelegd zijn, kunnen ze gemakkelijk aangewezen worden.

- 38.001 Meerberg. Een zestal brede stroken, samen 100 hectare of 79,5 bunder, dat is 13,5 bunder per strook. De stroken zijn van wat ongelijke lengte, gemiddeld 1160 meter. Ook de breedte varieert wat, gemiddeld 138 m aan de straatkant en 150 m aan de achterzijde. De achterzijde van het blok is kaarsrecht, de voorzijde voegt zich naar de veel oudere heerbaan. Daar staan ook de boerderijen. Waarschijnlijk stond er aanvankelijk op iedere strook één boerderij. Vermoedelijk bestond dit gebied al in 1335, toen ten westen daarvan gronden aan Tongerlo werden uitgegeven. Vermoedelijk een ontginning van rond 1300.
- 38.002 Teteringen-oost. Een groot aantal stroken, samen 109,5 hectare of 85 bunder, meest in stroken van ongeveer 8 bunder. Strooklengte gemiddeld 634 meter, breedte wisselend, gemiddeld 121 meter. De westzijde is de voorzijde en ligt aan de oude baan naar Oosterhout (nu Heistraat). Er staan daar in 1832 weinig boerderijen, maar mogelijk stond er aanvankelijk in iedere strook (of dubbelestrook) één boerderij. De belangrijkste hoeve is de hoeve De Haan, waarnaar het noordelijke deel van Teteringen-oost wel "De Hanen" genoemd werd. De oostzijde is achterkant en stoot op de Teteringse Heide. In 1654 werd daar nog een strook van uitgegeven ten behoeve van Laanzicht. Teteringen-oost is dus ouder dan 1654. Daar dit gebied "gewoon" (zonder expliciete uitgifte-gegevens) in het Bredase cijnsboek staat, dateert de uitgifte waarschijnlijk van (ruim voor) 1484. Vermoedelijk is het een ontginning uit de eerste helft van de 14^e eeuw.
- 38.003 De Overkroeten. Dit was een onderdeel van het bezit van de heer van Burgst, maar het werd - gezien het cijnstarief - omstreeks 1350 verkaveld en tegen erfcijns uitgegeven aan de laten van Burgst. Midden door de Kroeten werd een kaarsrechte Vloeigracht gegraven, waarschijnlijk als vervanging van een kronkelende natuurlijke afwatering, de benedenloop van de Bosloop. Tussen de Slaagse Weg en de Vloeigracht werden stroken van vrijwel gelijke lengte uitgezet. Iedere strook gaf erfcijns aan de heer van Burgst. Het gebied was nooit bewoond, tot er tegen 2000 AD Bredase woonwijken kwamen. Het hooiland was een aanvulling bij boerderijen die elders, op het Hoge, stonden. De andere helft van de Kroeten bleef tot in de negentiende eeuw in het bezit van de heren van Burgst.
- 38.004 Het Voortbos werd blijkbaar ontgonnen vanuit de Teteringse Dijk, met smalle stroken die naar het zuiden en het noorden lopen. In noordelijke richting zijn de stroken ongeveer 600 meter lang. Ze eindigen op de Baliëndijk. In zuidelijke richting zijn ze ongeveer 450 meter lang. Ze eindigen op een blok met oost-west gerichte stroken. Misschien horen die ook tot deze ontginning of vormen ze een jonger stuk ervan. De stroken zijn van ongelijke breedte, al lijken breedtes van 5 en 10 lange roeden meermaals voor te komen. Aan de oostzijde eindigt het blok wat onregelmatig, kennelijk omdat het tegen de hogere gronden van Heusdenhout aanloopt. Het Voortbos(gebied) maakte deel uit van de Aard van Breda die vanaf 1332 verkaveld en ontgonnen werd. Dit kan een van de eerst verkavelde delen zijn.
- 38.005 De Krauwelaar. Regelmatig verkaveld poldertje buitendijks aan de oude weg naar Terheijden. 12 brede stroken en twee smalle in het zuiden. Aan de westkant is aan dit blok geknaagd door de meanderende rivier De Mark, het meest opvallend door de scherpe Markhoek, minder opvallend door een oudere boog. Dit dateert dit blok vóór de overstromingsperiode 1400 – 1540.
- 38.006 Oude structuren in het Ulvenhoutse Bos. Ouderdom onbekend. Het gaat om rabattenpatronen die niet passen bij de nu dominante drevenstructuur; en om dubbele greppels op wallen die mogelijk oude paden of percelen markeren.

39 *Divers meubilair*

In het landschap komen vanouds tal van kleine elementen voor die een of andere functie hadden, maar niet onder een van de voorgaande rubrieken gebracht kunnen worden. Veel gegevens zijn afgelezen van de kadasterkaarten van 1820 – 1830, maar daarbij werd de indruk opgedaan dat op de Prinsenhagse kaarten veel meer van dergelijke details staan dan op de kaarten van de andere gemeenten. Het beeld dat we zo verkrijgen is dus ongelijkmatig.

categorie	aantal	opp (ha)
bijzondere boom	4	0
haven	5	1
hek	8	0
kinderkolonie	4	0
monument	1	0
poel	61	1
schaapskooi	1	0
sportterrein	3	5
ven	27	56
zandwinput	5	4
Totaal	119	67

Het merendeel (61) betreft poelen of kleine vijvers langs straten of op boeren erven. Het merendeel is moeilijk of niet dateerbaar, een groot deel kan van middeleeuwse oorsprong zijn. Ook de in 1832/38 resterende vennen uit het natuurlandschap (27) zijn in deze groep meegenomen. Voorts is hier een reeks bijzondere plekken opgenomen, zoals vroege sportterreinen, bijzondere hekken en zandwinputten langs de rijkswegen van Willem I. Wielen langs dijken zijn opgenomen onder 29, De Beemden.

- 39.001 Overaas Hek, hek van het Mastbos aan de kant van Overa.
- 39.002 Papemutshék, hek van het Mastbos aan het eind van de Bouvignedreef.
- 39.003 Boshek, hek van het Mastbos aan de kant van Princenhage.
- 39.004 Galdershek, hek van het Mastbos aan de zuidkant van de Ruit.
- 39.005 Bouvignehek, hek van het Mastbos aan de kant van Bouvigne.
- 39.006 Ginnekens Hek hek van het Mastbos aan de kant van hotel Mastbos.
- 39.007 poel Vianendreef.
- 39.008 poel op het Moleneind van De Beek, tegen over de molen.
- 39.009 poel bij de Prinsenhoef in 't Lies
- 39.010 poel Vianendreef.
- 39.011 poel Schoot-Zanddreef.
- 39.012 kleine poel op De Briel.
- 39.013 poel op de hoek van de Schootse Straat met de Zanddreef.
- 39.014 poel op de hoek van de Brielse Dreef en de Brielse Straat
- 39.015 poel op de Lind.
- 39.016 poel aan de GrootOverveldse Straat.
- 39.017 poel bij de Singeltjes.
- 39.018 poel aan de akkerwal van Burgst.
- 39.019 poel op het erf van de Grote Hoeve van Burgst.
- 39.020 vijver voor het Jachthuisje op Burgst.
- 39.021 wiel aan de Nieuwveerse Weg.
- 39.022 wiel aan de Nieuwveerse Weg.
- 39.023 de Ganzenpoel op Hagersdijk.
- 39.024 poel in Westrik.
- 39.025 poel bij hoeve op Overbroek.
- 39.026 de Vinkenpoel op Vaareind.

- 39.027 poel achter een hoeve op Vaareind.
- 39.028 poel op Vaareind.
- 39.029 poel in Bagven aan het Liesbos.
- 39.030 poel bij Baanzicht.
- 39.031 poel bij de hoeve 't IJzer Hek.
- 39.032 poel bij de hoeve Hoogsteen aan de Burgstsedreef.
- 39.033 Echelpoel bij de Gageldonkse kapel.
- 39.034 de Neel, een oud ven.
- 39.035 poel bij de Boswachter Mastbos
- 39.036 grachtje aan Weerij, Overa.
- 39.037 grachtje bij hoeve op Overa.
- 39.038 Begijnenkuil in 't Hout, ven met veen, uitgeblazen uit de Trippelenberg. Vermoedelijk werd hier turf gehaald voor de Bredase begijnen. Doorsneden bij de aanleg van de autoweg naar Antwerpen en verder aangetast bij de HSL-werken.
- 39.039 ven bij de Hoeve van Effen.
- 39.040 Krabbenblik, ven.
- 39.041 poel aan de straat in Lies.
- 39.042 poel bij de hoeve De Echo.
- 39.043 vijver bij de hoeve De Echo.
- 39.044 ven in De Ramen.
- 39.045 poel bij de hoeve Bouwlust.
- 39.046 poel aan de Heistraat, Bagven.
- 39.047 grote poel bij Zoutland.
- 39.048 kleine poel bij Zoutland.
- 39.049 poel aan de Sprundelse Baan bij Zoutland.
- 39.050 gracht aan de Bieloop bij Hondsdonk op de Rith.
- 39.051 poel bij Hazard.
- 39.052 poel bij Hazard.
- 39.053 poel bij Hazard.
- 39.054 poel bij de Roskam te Princenhage.
- 39.055 poel aan de Heilaarstraat
- 39.056 vijver achter de school in de Hage.
- 39.057 vijver achter De Koe in De Hage.
- 39.058 Oudste deel van de haven van Breda, bij de opgegraven "havenstoep".
- 39.059 Uitbreiding van de haven uit 1613.
- 39.060 Min of meer spontane havenuitbreiding stroomopwaarts.
- 39.061 Havenuitbreiding richting Waterpoort.
- 39.062 poel achter hoeve aan de Meerberg.
- 39.063 poel bij het Portiershoefke.
- 39.064 poel bij hoeve aan Hoeveneind.
- 39.065 siervijver achter hoeve aan Bergse Baan in Teteringen.
- 39.066 zandwinputten voor de weg naar Tilburg, poelen in 1832. Nabij de Driesprong.
- 39.067 poel bij een hoeve in de Hoolstraat.
- 39.068 poel bij de Barrière in Teteringen.
- 39.069 poel bij de boerderij van de molenaar van Teteringen.
- 39.070 poel ten westen van Bergse Baan in Teteringen. Halve cirkel, lijkt tuinornament geweest te zijn.
- 39.071 zandwinputten aan de Terheijdenseweg. Het zand is gebruikt bij het ophogen van de weg.
- 39.072 poel achter de hoeve Bogerd aan de Heerbaan bij de weg naar Tilburg.
- 39.073 poel bij Ter Voort. Kleine poel in de akker.
- 39.074 perceel genaamd De Leemkuilen bij Lijndonk. Reeds vermeld 1613 en misschien al in 1511 als Leemputten.⁶⁶⁸

⁶⁶⁸ Buiks, 1983 - 1988, nr. 17 kaart, nr. 18, 48.

- 39.075 Houtpoel en Rietpoel. U-vormige waterpartij in het Bavelbroek. Niet ver van de Wouwerakker en Wouwerwei, zodat dit water vroeger misschien als "wouwer" (vijver) werd aangeduid.⁶⁶⁹ Of waren dit de plekken waar Beens zijn turf haalde?
- 39.076 smalle lange poel aan de Bavelse laan. Mogelijk zijn dit de Leemkuilen of Leemputten die ergens in deze hoek gelegen hebben en al in de zeventiende eeuw genoemd werden. De lokatie die Buiks opgeeft steunt niet op zijn citaten.⁶⁷⁰
- 39.077 Kruseik, Luiseik, Preekeik aan de Buistelberg. De naam Kruseik werd genoemd in 1624 - 1725. De naam Luiseik is ouder en komt voor in de periode 1513 - 1641. In dat laatste jaar was er herinnering aan een boerderijtje dat er naar genoemd was. De naam Preekeik beslaat dezelfde periode (1542 - 1714). Namen als Preekeik worden wel in verband gebracht met hervormde hagepreken buiten de stad, maar hier is er geen bevestiging voor dergelijke bijeenkomsten.⁶⁷¹
- 39.078 Kromme Eik. In de middeleeuwen stond hier kennelijk een opvallende eikeboom.⁶⁷²
- 39.079 Rotterdamse Kinderkolonie. Vakantieoord en gezondheids-"kolonie" voor Rotterdamse Bleekneusjes op de Kraaienberg bij Geersbroek. Gesticht in 1880. In 1937 nieuw gebouwd, waarvan de eerste steen gelegd is door de burgemeester van Rotterdam.⁶⁷³
- 39.080 poel bij de hoeve Beekhoek.
- 39.081 ven bij de hoeve Nieuwenhuis.
- 39.082 ven ter hoogte van Schoondonk in het latere Mastbos.
- 39.083 ven ter hoogte van Schoondonk in het latere Mastbos.
- 39.084 ven ter hoogte van Schoondonk in het latere Mastbos.
- 39.085 ven ter hoogte van Schoondonk in het latere Mastbos.
- 39.086 lang ven bij Johannahoeve.
- 39.087 ven aan pad Hage-Meerseldreef.
- 39.088 Valkeniersven. "60 jaar terug" (dus ca 1925) gedempt en ontgonnen tot landbouwgrond.⁶⁷⁴
- 39.089 ven aan Moerstraat Galder.
- 39.090 ven aan Moerstraat Galder.
- 39.091 Groot Ganzenven.
- 39.092 Klein Ganzenven.
- 39.093 hoekboom van de Ruit in het Mastbos.
- 39.094 Draaiboom, afsluithek van het cultuurland van Galder.
- 39.095 Wielerbaan aan de Baronielaan. Houten wielerbaan in 1902 aangelegd. Het middenveld diende als voetbalveld voor de Bredase vereniging NOAD en het Ginnekenese Sparta. In 1905 brandde het complex af. Het werd niet herbouwd.⁶⁷⁵
- 39.096 Wielerbaan bij Nieuwenhuis. Achter de huizen lag een wielerbaan, waarvan nog een deel van de zandopwerping aanwezig is. De baan werd in 1925 gebouwd als (late !) opvolger van de baan aan de Baronielaan en kreeg de naam Sportpark De Baronie. De houten baan was 250 meter lang en 6 meter breed zodat hij voldeed aan wedstrijdeisen. In 1931 werd de baan vervangen door een betonnen baan met tribunes en een mooi paviljoen dat afkomstig was van de wereldtentoonstelling in België. Pogingen om ook een zwembad aan te leggen mislukten. In 1944 explodeerde hier een V-1. Thans is het parkeerterrein voor de omliggende sportterreinen; deels is het een decor voor een openlucht modelspoorbaantje.⁶⁷⁶
- 39.097 ven bij de Lange Meetjes bij Ballemans.
- 39.098 Putven bij Diunt.
- 39.099 ven bij de Panakker bij Ballemans.
- 39.100 ven bij 't Haantje in de hoek Oude Postbaan - Ballemansweg.
- 39.101 Kriekeven in de ontginning bij de Kleine Hoef.

⁶⁶⁹ Buiks, 1983 - 1988, nr. 25, kaart op 54.

⁶⁷⁰ Buiks, 1983 - 1988, nr. 25, 56 en kaart op nr. 24, blz. 26.

⁶⁷¹ Buiks, 1983 - 1988, nr. 16, 73, 76, 101; Jansen, 1988 - 1989.

⁶⁷² ARAB, LVB, Den. 2100bis f 21.

⁶⁷³ Dirven, 1979-80, 240.

⁶⁷⁴ Klinkhamer, 1985-86.

⁶⁷⁵ Jansen, 2002-03d.

⁶⁷⁶ Otten, 1988, 130; Jansen, 2002-03d.

- 39.102 Het Zwartven in de Oekelse Akkers.
- 39.103 De Reit in de Hazeldonkse Aard. Erg groot ven.
- 39.104 Het Eendenpoeltje. Plas bij de Gouwhoeve waarin eenden zwommen.⁶⁷⁷
- 39.105 groot ven bij Baarschot.
- 39.106 klein ven bij Baarschot.
- 39.107 De Blik. Een al voor 1800 drooggelegd ven in de Koppengroesen bij Bavel. Blik is de oude benaming van een "ven".⁶⁷⁸
- 39.108 IJsvermaak. IJsbaan van de gelijknamige vereniging, gesticht 1885.⁶⁷⁹
- 39.109 Chassé-monument op het kerkhof van Ginneken. Opgericht in 1874 met onder andere stenen uit de Antwerpse citadel, ter herinnering aan de verloren strijd der Hollanders in 1832.⁶⁸⁰
- 39.110 Oude lindeboom op het erf van de hoeve Beekhoek. Het lijkt alsof de boom uit verscheidene stammen is opgebouwd. Ter hoogte van de vertakking ziet men dat ook de binnenzijde bekleed is met schors en niet uit spinhout bestaat. Jansen suggereert dat de boom uit het midden van de zeventiende eeuw kan dateren.⁶⁸¹
- 39.111 Bagvens Veken. Hek dat ooit de toegang tot Bagven vanuit de Haagakker afsloot.
- 39.112 Haagse Kinderkolonie aan de westkant van het Liesbos, in de gemeente Etten-Leur, pal aan de grens met Princenhage. Gebouwd in 1894 voor de Vereeniging voor Gezondheidskolonien te 's-Hage. In de Eerste Wereldoorlog waren er Belgische vluchtelingen in ondergebracht. Vanaf 1924 werd de kolonie gekocht door de Vereeniging Israelitische gezondheidskolonie te Rotterdam. Na de Tweede wereldoorlog gebruikt als huisvesting voor de bewoners van het Lucia in Princenhage, dat verwoest was. Na 1952 confectiefabriek. Gesloopt in 1989.⁶⁸²
- 39.113 Dordtse Kinderkolonie op de Hoge Bremberg in de gemeente Etten-Leur. Gebouwd in 1900 voor de Dordrechtsche Gezondheids Kolonie. In gebruik genomen 1903. Ook verenigingen uit Schiedam, Vlaardingen en Kinderdijk gebruikte deze "kolonie". In het bijhorende bos een stenen bank met opschrift "1-6-1921". In de Eerste Wereldoorlog waren er Belgische vluchtelingen in ondergebracht.⁶⁸³
- 39.114 Rotterdamse kinderkolonie bij het Liesbos. Gebouwd als woonhuis in 1899/1900, verbouwd in 1908/9. In 1911-1912 was dit het Hotel Rustoord. In 1917 verkocht aan de Oranje-vereeniging "Het Centrum" te Rotterdam die er een Rotterdamse gezondheidskolonie in vestigde. Na verhoging met een verdieping bleef het als zodanig in gebruik tot 1953. Drielindendreef 9.
- 39.115 schaapskooi op de Overveldse Heide.
- 39.116 Insteekhaventje Boeimeer.

⁶⁷⁷ Buiks, 1986, nr. 4, 26.

⁶⁷⁸ Buiks, 1983-88, nr. 9, 14 en kaart.

⁶⁷⁹ Leijten, 1985-86.

⁶⁸⁰ Leijten, 1991-92.

⁶⁸¹ Jansen, 2002-03c.

⁶⁸² Otten, 1997b.

⁶⁸³ Otten, 1997b.